قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ژۇرنىلى

2

1988

AltunOq

تارىخىي ئىزلار

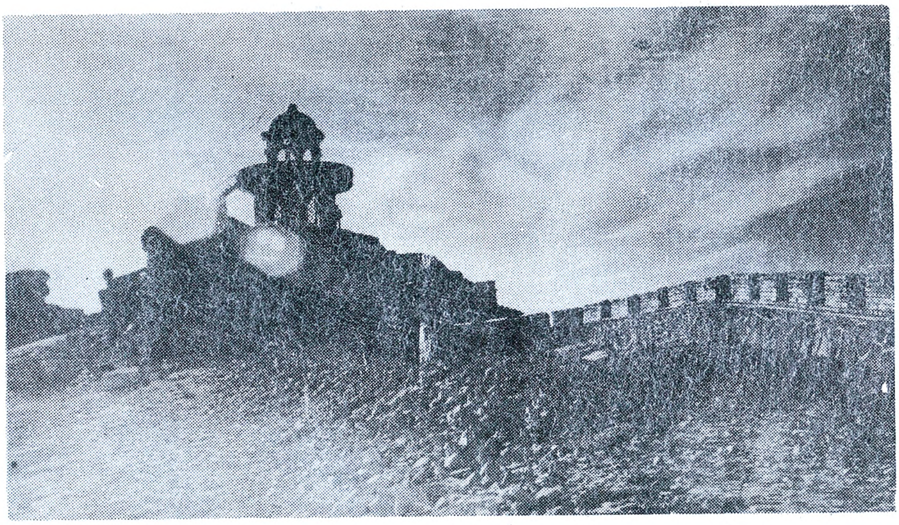

قايتا ياساپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن مۆلجەر تاغ قەلئەسى

تۇنىياز مەتنىياز فوتوسى

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ژۇرنىلى

1988-يىل 2 - سان (ئومۇمىي 29- سان)

باش تەھرىر: چوڭ ھاجى   مۇئاۋىن باش تەھرىر: جاپپار روزى

مۇندەرىجە

ئامېرىكىنىڭ شىتاتقا قاراشلىق ئالىي مەكتەپلىرى ئەھۋالى ۋە مېنىڭ ھېس قىلغانلىرىم ...... چوڭ ھاجى (2)

ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىلمىيزىملىق مەدەنىيەت ...... ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن (17)

«قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى ...... يۈسۈپ ھۈسەيىن (38)

تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت ...... تۇرغۇن ئالماس (53)

ئېگاردىكى مەشھۇر قەدىمىي يادىكارلىق ۋە تارىخىي ئىزلار ...... ئىبراھىم نىياز (71)

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر ھەققىدە بايان ...... ئەركىن ئابدۇرېھىم (79)

رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ...... ئەركىن بارات (87)

ئۆمەر ھەييام ۋە ئۇنىڭ «رۇبائىيات» دىۋانى ...... ئالىمجان رەجەپ (93)

ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى ئۈچ مەشھۇر ئەسەر ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تەسىرى ...... كېرىمجان ئابدۇرېھىم (102)

كوممۇنىزم ھەرىكىتى قۇرۇق سۆزگە ئەمەس، بەلكى ئەمەلىيەتكە تايىنىپ راۋاجلىنىدۇ ...... غېنى ھاجى (113)

«ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى» پروگراممىسى ...... (118)

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: مۇھەممەت تۇرسۇن

بۇ ساننىڭ مەسئۇل كوررېكتورى روزاخۇن سىدىق

ئامېرىكىنىڭ شتاتقا قاراشلىق ئالىي مەكتەپلىرى ئەھۋالى ۋە مېنىڭ ھېس قىلغانلىرىم

(زىيارەت خاتىرىسى)

چوڭ ھاجى

تەھرىردىن: مەكتىپىمىزنىڭ مۇدىرى يولداش چوڭھاجى دۆلەت مائارىپ كومىتېتى ئۇيۇشتۇرغان جۇڭگو ئالىي مەكتەپ مۇدىرلىرى ئۆمىكى تەركىبىدە ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىدا بىر ئايغا يېقىن زىيارەتتە بولدى. يۈكسەك تەرەققىي تاپقان سانائەت دۆلىتىنىڭ ئالىي مائارىپ ئەھۋالىنى بىۋاستە كۆرۈش، تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇش — تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە، مەكتىپىمىز ئۈچۈن تېخى تۇنجى تېتىملىق ئىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئاپتور ئا ق ش دىكى زىيارەت مەزگىلىدە، ئۆز ئىمكانىيىتىگە يارىشا، شتاتقا قاراشلىق ئالىي مەكتەپلەر (جۈملىدىن قىسمەن ئوتتۇرا مەكتەپلەر) ئەھۋالىنى ھەر تەرەپتىن ئىنچىكە كۆزىتىپ، تەكشۈرۈپ، مەزمۇن جەھەتتە كەڭ دائىرىلىك زىيارەت تەپسىلاتىنى يېزىپ چىققان ھەمدە بىزنىڭغا قوشۇپ، ئامېرىكىنىڭ شتات ئالىي مائارىپىدىكى ئەينەك قىلىشقا بولىدىغان تەجرىبە - ساۋاقلار ئاساسىدا، مەكتىپىمىزنىڭ ئوقۇ-ئوقۇتۇش ئىشلىرى ھەققىدە ئۆزىنىڭ بەزى ئىجابىي قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن، ئا ق ش نىڭ ئالىي مەكتەپ ئەھۋالىنى چۈشىنىش ۋە مەكتەپ باشقۇرۇشنى ياخشىلاشتا بەلگىلىك پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن يەنە ئالىي مەكتەپلىرىمىزدىكى ھەر قاتلام باشقۇرۇش خادىملىرى ئۈچۈن ياخشى پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولالايدۇ.

مەن 1987 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 29 - كۈنىگىچە جۇڭگو ئالىي مەكتەپ مۇدىرلىرىنىڭ ئامېرىكىنى زىيارەت قىلىش ئۆمىكىنىڭ تەركىبىدە ئامېرىكىدا 24 كۈن زىيارەتتە بولدۇم.

AltunOq

مەملىكەتلىك مائارىپ كومىتېتى مۇشۇ قېتىمقى زىيارەتكە قاتنىشىشقا شىنجاڭغا بىر سان بەرگەن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى، مائارىپ كومىتېتى مەكتىپىمىزنىڭ خىزمەتلىرىنى بىر قەدەر ياخشى، بولۇپمۇ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا ئىزچىل ياخشى دەپ قاراپ، بۇ شاننى مەكتىپىمىزگە بەردى ھەممىدە مېنىڭ بېرىشىمنى بەلگىلىدى. بۇ مەكتىپىمىزگە، ماڭا قىلىنغان زور غەمخورلۇق ئىلھام ۋە مەدەت. مەن مەكتەپ پارتكومى، كەڭ ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچى، ئوقۇغۇچىلار نامىدىن مەملىكەتلىك مائارىپ كومىتېتىغا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋە مائارىپ كومىتېتىغا سەمىمىي رەھمەت ئېيتىمەن!

مەكتىپىمىز خىزمىتىدىكى نەتىجىلەر مەكتەپ پارتكومى رەھبەرلىكىدە ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار، كەڭ ئوقۇتقۇچىلار، خىزمەتچىلەر ۋە ئوقۇغۇچىلار-نىڭ پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى مەكتىپىمىزدە تىرىشىپ ئىزچىللاشتۇرغانلىقىدىن قولغا كەلگەن. مەن بۇ يەردە مەكتىپىمىزنىڭ ئوقۇتۇشنى مەركەز، ئىتتىپاقلىقنى ئاساس، ئىسلاھاتنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ، سىياسىي خىزمەت ۋە ئارقا سەپنى كاپالەت قىلىپ، بارلىق خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەشتىن ئىبارەت باش فاڭجېنى بويىچە خىزمەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش يولىدا جان پىدالىق بىلەن ئىشلىگەن بارلىق يولداشلارغا سەمىمىي رەھمەت ئېيتىمەن!

1

جۇڭگو ئالىي مەكتەپ مۇدىرلىرىنىڭ ئامېرىكىنى زىيارەت قىلىش ئۆمىكىنى ئامېرىكا شىتاتقا قاراشلىق ئۇنىۋېرسىتېت — ئىنستىتۇتلار جەمئىيىتىنىڭ تەكلىپى بويىچە جۇڭگو مائارىپ خەلقئارا ئالماشتۇرۇش جەمئىيىتى تەشكىللىدى.

ئۆمەك گەنسۇ، چىڭخەي، يۈننەن، شىنجاڭ، سەنشى قاتارلىق جايلاردىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مۇدىرلىرى، گەنسۇ، چىڭخەي، يۈننەن قاتارلىق ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ مائارىپ كومىتېتىنىڭ مەسئۇللىرى بولۇپ، جەمئىي 15 كىشىدىن تەركىب تاپتى. ئۆمەككە جۇڭگو مائارىپ خەلقئارا ئالماشتۇرۇش جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى يولداش جاڭ ۋېي باشلىق، شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىجرائىيە ھەيئىتى ۋە باش كاتىپى گۇئو چېن، لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى لو رونلىن مۇئاۋىن باشلىق بولدى.

ئۆمەك ئەزالىرى 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 6 - كۈنىگىچە بېيجىڭدا مۇناسىۋەتلىك ئىشلار توغرىسىدا ئۆگىنىش قىلدۇق. 5 - كۈنى مەملىكەتلىك مائارىپ كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى جوكەيچون قوبۇل قىلىپ، ئۆمەكنىڭ تەشكىللىنىش ئەھۋالى، مەخسىتى، ۋەزىپىسى، دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار ھەققىدە مۇھىم سۆز قىلدى.

ۋەكىللەر ئۆمىكى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن بېيجىڭدىن ئايرو-

پەللەن بىلەن يولغا چىقىپ شاڭخەيدە توختاپ، شاڭخەيدىن سائەت ئىككى يېرىمدا (بېيجىڭ ۋاقتى) يولغا چىقىپ 10.5 سائەتتە 10 مىڭ 500 كىلومېتىر مۇساپىنى بېسىپ 7-چېسلا ئامېرىكا ۋاقتى ئەتىگەن سائەت سەككىز يېرىمدا سان پرانسىسكوغا يېتىپ باردى. سان پرانسىسكودا ئۈچ كۈن سەيلە-ساياھەت قىلغاندىن كېيىن، شىمال ۋە جەنۇبتىن ئىبا-رەت ئىككى يولغا ئايرىلىپ زىيارەت قىلدى. شىمالىي يولدىكىلەر، شىمالىي، داكوتا، مىنىسوتا، ئىندىيانا، ئاركانزاس شتاتلىرىدىكى 9 شتاتقا قاراشلىق ئالىي مەكتەپتە زىيارەتتە بولدى. مەن مۇشۇ شىمالىي يولدىكىلەر بىلەن بىرگە زىيارەت قىلدىم.

جەنۇبىي يولدىكىلەر كولورادو، تېننېسسى، نيۇجېرسى، لوئىس ئانا شتات-لىرىدىكى شتاتقا قاراشلىق 14 ئالىي مەكتەپتە زىيارەتتە بولدى.

11 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىن 24 - كۈنىگىچە ئۈچ كۈن بارلىق ئۆمەك ئەزالىرى ئامېرىكا شتاتقا قاراشلىق ئۇنىۋېرسىتېت — ئىنستىتۇتلار جەمئىيىتىنىڭ يېڭى ئورلېئان شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن 27 - نۆۋەتلىك يىللىق يىغىنغا قاتناشتى. بۇ يىغىنغا ئىتالىيە، مىسىر، نىگېرىيىدىن ۋەكىللەر ئۆمىكى كېلىپ قاتناشتى. شىمالىي، جەنۇبىي يولدىكىلەر مۇشۇ جايدا بىرلەشتۇق. كېيىنكى ۋاشىنگتون، نيۇيوركتىكى سەيلە - ساياھەتتە پۈتۈن ئۆمەك بىرگە بولدۇق.

ئامېرىكا تەرەپ ۋەكىللەر ئۆمىكىمىزنىڭ زىيارىتىگە بىر قەدەر كۆڭۈل بۆل-دى. زىيارەت مەزگىلىدە ئامېرىكا شتاتقا قاراشلىق ئۇنىۋېرسىتېت - ئىنستىتۇت-لار جەمئىيىتى ۋە بارغان مەكتەپلەرنىڭ قىزغىن دوستانە كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق. مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ رەئىسى ئالون دابىيو ئائۇستا ئالاھىدە سان پرانسىس-كوغا كېلىپ ئايرودرومدا كۈتۈۋالدى. ئۆتكەن يىلى 6 - ئايدا جەمئىيىتىمىزنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن جۇڭگودا زىيارەتتە بولغان ئالىي مەكتەپ مۇدىرلىرىنىڭ ھەم-مىسى ئايرودرومغا چىقىپ بىزلەرنى كۈتۈۋالدى ۋە شۇ جايدىكى زىيارەتتە بىز بىلەن باشتىن - ئاخىر بىللە بولدى. ئالىي مەكتەپ مۇدىرلىرى بىزنى قارشى ئېلىش يىغىنىدىن ئۇيۇشتۇرغان زىياپەتلەرگە يەرلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، سودا-سانائەت ساھەسىدىكى ئەربابلار، جەمئىيەتتىكى مەشھۇر كىشىلەرنى تەكلىپ قىلىپ قاتناشتۇردى. كەڭ پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بەردى. شتاتلارنىڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىلىرى، گېزىتخانىلىرى ئۆمىكىمىزنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئالاھىدە دىققەت قىلدى. ئۆمەك باشلىقى، مۇئاۋىن باشلىقلىرىنى كۆپ قېتىم زىيارەت قىلدى. ئۆمەكنىڭ پائالىيىتى، ئۆمەك باشلىقلىرىنى زىيارەت قىلىش ئەھۋالى قاتارلىق-لارنى تېلېۋىزىيە، گېزىتلەردە ئەينەن خەۋەر قىلدى. گېزىتلەرگە پائالىيەت رە-سىملىرى بېرىلدى. شىمالىي داكوتا شتاتىنىڭ گېزىتى پۈتۈن بىر بەتكە ئۆمىكىمىز-

نىڭ زىيارەت قىلىش جەريانىدىكى رەسىملىرىنى باستى. كۆپلىگەن ئۇنىۋېرسىتېتلار ئۆمىكىمىزنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن مەخسۇس ھەيئەتلەرنى قۇرغان، لوئىس ئانىنا شىتاتىنىڭ ئۆزىدا 5 قېتىم سايلانغان بىر نەپەر ئىشتىپاق ئاۋام پالاتا ئەزاسى 100 كىشىلىك زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ ۋەكىللەر ئۆمىكىمىزنى كۈتۈۋالدى. ئاركانساس شىتاتى، شىمالىي داكوتا شىتاتى، مىننېسوتا شىتاتىنىڭ شىتات باشلىقى ياكى شىتات باشلىقىنىڭ ياردەمچىسى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ بارلىق ئەزالىرىنى قوبۇل قىلدى. ئاركانساس شىتاتىنىڭ مىنىتاسىرو شەھىرىنىڭ باشلىقى ۋەكىللەر ئۆمىكىمىزنىڭ شىمالىي يولدىكىلەرگە بىردىن شەرەپلىك شەھەر ئاھالىسى گۇۋاھنامىسى تەقدىم قىلدى.

ۋەكىللەر ئۆمىكىمىز ئامېرىكىدا زىيارەتتە بولغان مەزگىلدە يۇقىرى ئۆلچەم بىلەن كۈتۈۋېلىندى. چۈنكى بىز قېتىم زىيارەت قىلغان مەكتەپلەر ھەر قايسى شىتاتلاردىكى شىتاتقا قاراشلىق مەكتەپلەر بولۇپ ئۇلار ئوتتۇرا كىچىك شەھەرلەرگە جايلاشقان. بۇ يەرلەرگە ئىلگىرى جۇڭگو زىيارەت ئۆمەكلىرىنىڭ بېرىشى ئاز، ھەتتا بەزىلىرىگە بېرىپ باقمىغان. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلار مەملىكىتىمىزدە زىيارەتتە بولغاندا جەمئىيىتىمىز، ئالىي مەكتەپلىرىمىز قىزغىن دوستانە كۈتۈۋېلىپ چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. ئۇلار قىزغىنلىق ۋە دوستلۇققا جاۋاب قايتۇرۇشنى ئويلىغان بولۇشى مۇمكىن. ئەڭ مۇھىمى ئامېرىكىلىقلاردا يېقىنقى، تۆۋەن ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى، تىزىمخانلار ئومۇمىيۈزلۈك ئامېرىكىنىڭ مائارىپ ساھەسىدە خەلقئارا بارى-كەلدى قىلىشنىڭ ئاز بولۇشى، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ چەت ئەل تىلى سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى، ئۆزىنىڭ خەلقئارادىكى رىقابەت ئورنىغا تەسىر يەتكۈزۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، خەلقئارا بارى - كەلدى قىلىشنى كېڭەيتىش، جۇملىدىن جۇڭگو مائارىپ ساھەسى بىلەن ئۆز ئارا ئالاقە قىلىشنى كۈچەيتىشكە ئالدىرىماقتا.

ۋەكىللەر ئۆمىكىمىزنىڭ شۇنچىلىك قىزغىن دوستانە كۈتۈۋېلىنىشقا ئېرىشكەنلىكى ئۇلاردىكى مۇشۇ ئېھتىياجنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان، كۈتۈۋېلىش - ئىشىق ئارزۇنىڭ ئەمەلىيەتتىكى كونكرېت ئىپادىسى. تېخىمۇ چوڭقۇرراق ئويلىغاندا زىيارەت پارتىيىمىزنىڭ 13 - قۇرۇلتىيى ئەمدىلا ئاخىرلاشقان پەيتتە ئېلىپ بېرىلدى. بىرنەچچە ئاي ئىلگىرى 1 - ئايدىكى ئوقۇغۇچىلار دولقۇنىدىن كېيىن خەلقئارادا بەزى ئۇقۇشماسلىقلار پەيدا بولغان ئىدى. 13 - قۇرۇلتاينىڭ غەلىبىسى جاۋزىياڭ زۇڭ شۇجىنىڭ دوكلاتى خەلقئارادىكى دوست ئەرباب، تەرەققىيپەرۋەر ئىنسانلارنىڭ قەلبىگە بەك ياقتى. ئامېرىكا جامائەتچىلىكىنىڭ قۇرۇلتاي روھىغا بولغان ئىنكاسى ياخشى بولدى. ئۇلار خاتىرجەم بولدى. دۆلىتىمىزنىڭ ئىستىقباللىق بولغان ئىشەنچىسىنى ئاشۇردى. بىز زىيارىتىمىزنىڭ شۇنچىلىك قىزغىن، دوستانە بولۇشىنى بەلگىلىگەن چوڭ «كىلىمات»-تىن پايدىلىنىشقا ئىنتىلدۇق.

ئىلگىرى ئامېرىكىغا ئادەم سانى بىر قېتىمدىكىدەك كۆپ بولمىغان مائارىپ

ئىشلىرىنى ئۈزۈپ قويۇش ئۈچۈن ۋەكىللەر بارغان، بىراق ئۇلارنىڭ زىيارىتى پەقەت ئامېرىكىنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدىكى ئاتاقلىق ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدىلا بولغان. بۇ قېتىمقى زىيارەتتە ئۇلار ئەكسىچە ئامېرىكىنىڭ شىتاتقا قاراشلىق ئوتتۇرا، كىچىك شەھەرلىرىدىكى ئالىي مەكتەپلىرى زىيارەت قىلىندى. بۇ خىلدىكى ئالىي مەكتەپ-لەرنىڭ شۇ جايلارنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئەھۋالىغا قارىتا دەسلەپكى چۈشەنچە ھاسىل قىلىندى. ئامېرىكىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى بويىچە ئالىي مائارىپ ئىشلىرى، ئامېرىكا مائارىپىدا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرگە نىسبەتەن دەسلەپكى ھېسسىي تونۇش ھاسىل قىلىندى. ئۆمىكىمىز تەركىبىدە ئالىي مەكتەپ مۇدىرلىرى ۋە ئاز ساندا پارتكوم شۇجىلىرى بار ئىدى. ۋەكىللەر زىيارەت ئارقىلىق نەزەر دائىرىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكىنى ھېس قىلدى. ئىدىيە جەھەتتىكى ئازادلىق ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلدى. ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، مائارىپتا دۇنياغا يۈزلىنىش، كەلگۈسىگە يۈزلىنىش، زامانىۋىلىشىشقا يۈز-لىنىشنىڭ زۆرۈرلىكىگە بولغان تونۇش ئۆستى.

زىيارەت ئارقىلىق مەملىكىتىمىزدىكى بىر قىسىم ئالىي مەكتەپلەر بىلەن ئامېرىكىنىڭ شىتاتقا قاراشلىق ئالىي مەكتەپلىرىنىڭ ئالاقىلىشىش ۋە ھەمكار-لىشىشى ئۈچۈن مۇئەييەن ئاساس سېلىندى. گەنسۇ، يۈننەن، ئۆلكىلىرى ئامېرىكا شىتا-تقا قاراشلىق ئۇنىۋېرسىتېت-ئىنستىتۇتلار جەمئىيىتى بىلەن، لەنجۇ ئۇنىۋېرسىتېتى، سەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، چىڭخەي پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، خېبېي سانائەت ئۇنىۋېر-سىتېتى زىيارەت قىلغان بەزى ئالىي مەكتەپلەر بىلەن ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئالاقىلىشىش ۋە ھەم-كارلىشىش ھەققىدە مۇددىئا خاراكتېرلىك كېلىشىملەرنى تۈزدى. كۆپچىلىك بۇ قېتىمقى زىيا-رەت مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى، كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتتۇق دەپ قارىدى.

2

ئامېرىكا شىتاتقا قاراشلىق ئۇنىۋېرسىتېت — ئىنستىتۇتلار جەمئىيىتى ئا-مېرىكىدىكى شىتاتقا قاراشلىق ئالىي مەكتەپلەرنىڭ تەسىرى كۈچلۈك، غەيرى ھۆ-كۈمەت خاراكتېرلىك تەشكىلاتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مۇشۇ نۆۋەتلىك يىللىق يىغىنىدىن بۇرۇن شىتاتقا قاراشلىق 372 ئۇنىۋېرسىتېت ئىنستىتۇتلار بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولغان. بۇ قېتىمقى يىللىق يىغىنغا قاتناشقان 34 ئالىي مەكتەپنى قوشقاندا ھازىر بۇ جەمئىيەتكە ئەزا ئالىي مەكتەپ 406 گە يەتكەن، بۇلتۇر 11 - ئايدىن بۇرۇنقى ستاتىستىكىغا قارىغاندا مەزكۇر جەمئىيەتكە قاراشلىق 372 ئالىي مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى 3 مىليون بولۇپ ئامېرىكا ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىگەن، 1982 - يىلىدىكى

ئەھۋالنى ھېسابقا ئېلىپ قارىساق، مەزكۇر جەمئىيەتكە قاراشلىق ئالىي مەكتەپلەرنىڭ باكالاۋر، ماگىستىر، دوكتور ۋە ئاكادېمىك قاتارلىق ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشكەن ئوقۇغۇچىلىرى پۈتۈن ئامېرىكا ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ شۇ ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشكەنلىرى ئىچىدە تۇتقان نىسبىتى 35%، 31%، 5%، 2% بولغان. بۇلاردىن مەزكۇر جەمئىيەتكە قاراشلىق ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئامېرىكا ئالىي مائارىپىدا، ئىختىساسلىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈشتە تۇتقان ئورنىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، زىيارەت جەريانىدا مەزكۇر جەمئىيەت ۋە بىز بارغان مەكتەپلەرنىڭ تونۇشتۇرۇشى، زىيارەتتە كۆرگەنلىرىمىزگە ئاساسلانغاندا، ئامېرىكىنىڭ شتاتقا قاراشلىق ئۇنىۋېرسىتېت ۋە ئىنستىتۇتلىرى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

1. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى دۆلەت باشقۇرغان. شتات ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، مەزكۇر جەمئىيەتكە قاراشلىق مەكتەپلەر كەسپىي راسخوتىنىڭ 48% نى شتات ھۆكۈمىتى چىقىرىپ بېرىدۇ. راسخوتنىڭ قالغان قىسمىنىڭ كېلىش مەنبەيى ھەر خىل، ئاساسەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ تاپشۇرغان ئوقۇش پۇلى، مەكتەپنىڭ تۈرلۈك ئەسلىھەلىرى ۋە ئىجتىمائىي مۇلازىمەتتىن كىرگەن كىرىم ھەمدە جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرى، مەكتەپداشلار ئىئانە قىلغان پۇلى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. مەكتەپلەرنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش راسخوتى شتات ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ھەل قىلىنىدۇ.

2. مەكتەپلەرنىڭ كۆلىمى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئېھتىياجى شۇ رايوننىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن بەلگىلەنگەن. چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشىمايدۇ. ئوقۇغۇچى سانى 3000 دىن تۆۋەنلىرى 27%، 3000 دىن يۇقىرى 6000 دىن تۆۋەنلىرى 29%، 6000 دىن 9000 غىچە بولغانلىرى 15%، 12000 دىن 15000 غىچە بولغانلىرى 7%، 15000 دىن 18000 غىچە بولغانلىرى 4%، 17000 دىن 21000 غىچە بولغانلىرى 2%، 21000 دىن 24000 غىچە بولغانلىرى 1%، 24000 دىن 37000 غىچە بولغانلىرى 2% نى ئىگىلەيدۇ. بۇ مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ 27% تى نوپۇسى 500 مىڭدىن يۇقىرى شەھەرلەردە، 28% تى نوپۇسى 500 مىڭدىن تۆۋەن شەھەرلەردە، 45% يېزىلاردا ئولتۇرۇشلۇق، بۇنداق كۆلەم ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش مەزكۇر جەمئىيەت ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق مەكتەپلەرنىڭ مائارىپنى ئاممىۋىلاشتۇرۇش، دېموكراتىيىلەشتۈرۈش، تەربىيىلەنگۈچىلەرنى تەڭ ئوقۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشنى تەكىتلىگەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

3. ئامېرىكىنىڭ ئۇنىۋېرسىتېتلىرى ئۇنىۋېرسال خاراكتېرلىك، ئوقۇش - ئوقۇتۇش تۈزۈمى كۆپ خىل، جانلىق. بىز بارغان ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىۋېرسال ئالىي مەكتەپلەر ئىكەن. چوڭراقلىرىنىڭ دائىرىسىدە يەنە ئىنستىتۇتلار بار ئىكەن، كىچىكرەكلىرى پاكولتېتلارغا بۆلۈنگەن. بۇ مەكتەپلەر ئاساسلىقى با-

Altun0q

كالاۋۇر ۋە ماگىستىرلارنى، ئاز ساندا دوكتور، ئاكادېمىكلارنى بىر قىسىم تېخنىك خا-
دىملارنى تەربىيىلەيدۇ. بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ئالىي مەكتەپكە كىرىش بىلەن
ئالدىن تەبىئىي پەن ئىنستىتۇتى ياكى ئىجتىمائىي پەن ئىنستىتۇتىدا ئوقۇيدۇ، ئۇنىڭدىن
كېيىن كەسپىي ئىنستىتۇتلارغا، مەسىلەن: تېببىي ئىنستىتۇت ياكى مائارىپ ئىنستىتۇت-
لىرىغا كىرىدۇ. بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ئۇنىۋېرسىتېتقا كىرىش بىلەنلا كەسپىي ئىنستىتۇت-
لارغا كىرىپ ئوقۇيدۇ. ئوقۇش مۇددىتىمۇ ئوخشاش ئەمەس، ئومۇمەن 4 يىللىق بول-
سىمۇ بەزى كەسپلەرنىڭ مۇددىتى ئىككى ھەتتا بىر يىل، بەزى كەسپلەرنىڭ 6 – 5
يىل، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئۇزۇنراق. ئوقۇغۇچىلارنىڭ $\frac{2}{3}$ قىسمى پۈتۈن كۈندۈزلۈك، $\frac{1}{3}$ قىسمى
بەلگىلەنگەن ئارقىش تۈزۈمىدە ئوقۇيدۇ. مەكتەپلەردە نۇرغۇن چوڭ ياشتى-
كىلەر ئوقۇيدىغان بولغاچقا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى چوڭراق. مەكتەپكە
كىرىشتە ياش چەكلىمىسى قويۇلمايدۇ. كەسپ ۋە دەرسلەرنى تەسىس قىلىشتا ئىق-
تىسادىي قۇرۇلۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ بەزى ئالا-
ھىدە كەسپ ۋە تېخنىك خاراكتېرلىك دەرسلەر تەسىس قىلىنغان، شىمالىي داكوتا
شتاتى دىكىنسون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىدا بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلارنىڭ
چارۋا ئۆستۈرۈش، گۆشنى پارچىلاش ۋە پىرىيوم قىلىشنى ئۆگىنىۋاتقانلىقىنى كۆردۇق.
بۇلارنىڭ ئوقۇش مۇددىتى بىر يىل ئىكەن. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن گۆشنىڭ
سۈپىتىنى تەكشۈرۈش، گۆش سېتىش، پىرىيوم قىلىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىش-
لەيدىكەن. بۇ – شتاتلارنىڭ شتاتقا قاراشلىق ئالىي مەكتەپلەردىن شتاتنىڭ
كۆپ خىل ئېھتىياجىغا ماسلىشىشنى تەلەپ قىلغانلىقىنىڭ ئىنكاسى.

مەكتەپ باشقۇرۇشنىڭ كۆپ خىل شەكىل، كۆپ قاتلام بولۇشى ئامېرىكا ئالىي مائا-
رىپىنىڭ گەۋدىلىك بىر ئالاھىدىلىكى ئىكەن. مەزكۇر جەمئىيەتنىڭ رەئىسى ئائوستا:
ئامېرىكىدا ئوخشىمىغان ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان، ئوقۇش مۇددىتى، شەرت –
شارائىتى ئوخشاش بولمىغان ئالىي مەكتەپ، كەسپلەر بار، ئۇ مەكتەپنى مۇھىم، بۇ
مەكتەپنى مۇھىم ئەمەس دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىقتىسادىي،
ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئۈچۈن مۇھىمدۇر. بۇ مەكتەپنىڭ خىزمىتىگە باھا بەرگەن-
دە، بىز ئۇنىڭ ئۆز ۋەزىپىسىنى قانداق ئورۇندىغانلىقىغا قارايمىز. ھەرگىز ئۇ-
نىڭ باشقىلارنى دوراپ يۈگۈرىدىغا ياماشقانلىقىغا قارىمايمىز، بىزنىڭ جەمئىيەتكە
قاراشلىق مەكتەپلەر خارۋارد، ئەنرو ئۇنىۋېرسىتېتلىرىغا ئوخشاش ئالاھىدە پەن – تېخ-
نىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئاساس قىلمايدۇ. بەلكى ئوقۇش-ئوقۇتۇشنى ئاساس
قىلىپ، جايلارنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كەسپىي خادىملارنى يېتىشتۈرىدۇ، دەيدۇ.

4. ئامېرىكىنىڭ ئىنستىتۇتلىرى ئېچىۋېتىلگەن. بۇ ئىنستىتۇتلارنىڭ مۇدىر، مۇئاۋىن مۇ-

دىرلەرى، پروفېسسورلىرى ئېلان چىقىرىلىپ مەملىكەت بويىچە ئوچۇق تاللىنىدۇ. ئۆزىنى مەلۇم قىلغانلار ئىچىدىن تاللاپ بېكىتىلىدۇ. مەكتەپنىڭ كىتابخانىسى، تەجرىبىخانا، ھېسابلاش مەركىزى، تەنتەربىيە مەيدانى، ئەدەبىي سەنئەت ئەسلىھەلىرى، ئاشخانا، مېھمانخانىلىرى مەكتەپكە خىزمەت قىلىش ئاساسىدا جەمئىيەتكىمۇ خىزمەت قىلىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق مەكتەپ بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئالاقىسى قويۇقلاشتۇرىدۇ، ئەسلىھەلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمى يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ، مەكتەپنىڭ كىرىمى ئاشۇرۇلىدۇ. ئوقۇغۇچىلارنى ئۆز رايونىدىن، شىتات دائىرىسىدىن، مەملىكەت دائىرىسىدىن ھەتتا چەت ئەللەردىن ئالىدۇ. ئۆگىنىشكە تىرىشسا، چىقىمغا مەسئۇل بولسا، مەكتەپنىڭ قائىدە-تۈزۈملىرىگە رىئايە قىلسىلا بولۇۋېرىدۇ. شۇنىمۇ قوشۇپ ئېيتىپ ئۆتەيكى، ئامېرىكا ئۇنىۋېرسىتېتلىرىنىڭ ھەتتا ئائىلىلىرىنىڭ قورو ياكى ھويلىسىمۇ بولمايدۇ.

5. مەكتەپ باشقۇرۇش نىشانى ئېنىق، دەللىكى يۇقىرى. ھازىرقى جەمئىيەتكە قاراشلىق ئۇنىۋېرسىتېت ئىنستىتۇتلار ئادەتتە ئۈچ تۈرلۈك ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان. ① شۇ جاينىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا ماس كېلىدىغان ئىختىساسلىق كىشىلەرنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش ② ئىشلىتىلىشچانلىقى كۈچلۈك تېخنىكا تەتقىقاتىغا كۆڭۈل بۆلۈش، شۇغۇللىنىش ③ ئۆز جايلىرى ئۈچۈن ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش. بۇ، مەكتەپلەر مەكتەپنى باشقۇرۇشتا شۇ جاينىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىشنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. بۇنى تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتتىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

① كەسپنى تەسىس قىلىشتا ئۆز شىتاتىنىڭ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلغان. مەسىلەن: دىكسون ئۇنىۋېرسىتېتى شىمالىي داكوتا شىتاتىنىڭ 60 يىللىق تارىخقا ئىگە يېڭى شىتات ئىكەنلىكىنى، شىتاتنىڭ يېزا ئىگىلىك ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ بىر يىللىق ئىستېمال گۆشىنى ئانالىز قىلىش، پەريوم قىلىش كەسپىنى ئاچقاندىن باشقا يەنە بىر يىللىق تراكتور — ئاپتوموبىلنى رېمونت قىلىش كەسپىنىمۇ ئاچقان. ئاركانساس شىتاتىنىڭ ئورمانزارلىق كۆلىمى چوڭراق بولغاچقا، ئاركانساس ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مونتىسارو شۆبىسىدە شىتات بويىچە بىردىنبىر ئورمانزارلىق كەسپى تەسىس قىلىنغان. جەنۇبىي تېخنىكا ئىنستىتۇتى بازارلارنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، كىيىم-كېچەك لايىھىلەش كەسپىنى تەسىس قىلغان، بۇ يەردە ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، ساناائەت كەسپلىرى جەھەتتە بىر قىسىم ئۇنىۋېرسال ئۇنىۋېرسىتېتلاردا ئەنئەنىۋى ساناائەت ئىنستىتۇتلىرى تەسىس قىلىنغاندىن باشقا يەنە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تېخنىكا ئىنستىتۇتلىرىمۇ تەسىس قىلىنغان. ساناائەت ئىنستىتۇتلىرى ئاساسەن يۇقىرىراق تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، تەتقىقاتچىلارنى تەربىيىلەيدۇ. تېخنىكا ئىنستىتۇتى ئاساسەن تېخـ

نولوگىيە خادىملىرىنى تەربىيىلەيدۇ، تونۇشتۇرۇلغان ئەھۋالدىن قارىغاندا، ھازىر ئامېرىكىدا مۇشۇنداق ئىنستىتۇتتىن 20 نەچچىسى قۇرۇلغان. بۇ مەكتەپلەردە تولۇق كۇرس پەن ئوقۇغۇچىلىرىنى ھەم ئاز ساندا ماگىستىر- لارنى تەربىيىلەيدىكەن، دوكتور يېتىشتۈرۈش سەۋىيىسىگە تېخى يەتمىگەن، كەسپلەر شۇنداق تەسىس قىلىنغاچقا، بۇ، يەرلىك مەكتەپلەرنىڭ دەلىل- لىكى كۈچلۈك، ئۈنۈمى يۇقىرى بولۇۋېتىپتۇ.

② قوبۇل قىلىنىدىغان ئوقۇغۇچىلارنى بازارنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئۆزلۈك- سىز تەڭشەپ تۇرغان. مەسىلەن: پەردۇ ئۇنىۋېرسىتېتى قۇرۇلۇش ئىنستىتۇتىنىڭ يادرو قۇرۇلۇش كەسپىدە تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىسى 50 نەپەر، ئاسپىرانت 25 بار ئىكەن، ۋەھالەنكى ئېلېكتر ماشىنىسازلىق قۇرۇلۇش كەسپىدە ئوقۇۋاتقانلار بىر قانچە يۈز نەپەرگە يېتىدىكەن. كولورادو شتاتىدىكى غەربىي جەنۇب ئىنستىتۇتىدا ھازىر 1200 نەپەر ئاسپىرانت بار ئىكەن. بۇ مەكتەپ بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ئا- ساسەن 1989 - يىلىدىن باشلاپ ئاسپىرانتقا قوبۇل قىلماي، تولۇق كۇرسنى ياخشى باشقۇرۇشنى قارار قىلغان. ③ كۆپ ساندىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىلمىي سەۋىيىسى بەك يۇقىرى بولمىسىمۇ، تەجرىبە سايمانلىرى ئادەتتىكىچە، بەزى سايمانلارنى ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى ياسىغان بولسىمۇ ئىشلىتىلىش ئۈنۈمى يۇقىرى ئىكەن، ④ ئوقۇتۇشنى گەۋدىلەندۈرۈش ئاساسىدا ئىمكانىيەت بولسا ئۆز كەسپىي بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەلۇم دائىرىدىكى ئىشلەتمە خاراكتېرلىق ئىلمىي تەتقىقاتنى مۇۋاپىق ئېلىپ بېرىش، جەمئىيەتكە خىزمەت قىلىشنى مۇستەقىل ۋەزىپە قىلىش — شتاتقا قاراشلىق ئۇنىۋېرسىتېت-ئىنستىتۇتلارنىڭ پونكىتسىيىسى دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن ⑤ ئالىي مەكتەپلەر جەمئىيەتنىڭ نۇرغۇن تەرەپ- لىرى بىلەن كەڭ ئالاقە باغلاپ، كارخانا-شىركەتلەرنىڭ ھاۋالىسىنى قوبۇل قىلىپ ياكى كارخانا-شىركەتلەرنىڭ تەتقىقات تۈرلىرىنى كۆتۈرە ئېلىپ ئىشلەپ، بىر تەرەپتىن جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلسا يەنە بىر تەرەپتىن مەلۇم راسخوتقا ئىگە بولۇپ مەكتەپنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتىدىكەن. ⑥ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ۋەزىپىسىنى بەلگىلەشتە ئو- قۇتۇش ئۈنۈمى، ئىلمىي سەۋىيىسىگە دىققەت قىلىش بىلەن بىرلىكتە جەمئىيەتكە خىزمەت قى- لىشىنىمۇ مۇھىم شەرت قىلغان. ⑦ ھەر قايسى شتاتلاردا شتاتنىڭ ھەر قايسى ساھەلەردىكى ئاتاقلىق ئەرباپلاردىن تەركىب تاپقان مودىرىيەت قۇرۇلغان. ئۇ شۇ شتاتنىڭ ئالىي مائارىپ ئىشلىرى بويىچە سىياسەت بەلگىلەيدىغان، شتاتنىڭ ئالىي مائارىپ مەمۇرى باشقۇرۇش ئورگىنى بولۇپ قالغان: راسخوتنى تەقسىم قىلىش، مەكتەپ مۇدىرلىرىنى بەلگىلەش، كەسىپ تەسىس قىلىش ئالىي دەرى- جىلىك ئىلمىي ئۇنۋاننى باھالاپ بېكىتىش ۋە پىروفېسسورلارنى تەكلىپ قىلىش بىلەن تە-

يېزىلىشىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى قارار قىلىش ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى مۇدىر بىۋاسىتە
بېجىرىدىكەن، مۇشۇنداق تەشكىلىي شەكىل ئارقىلىق ئالىي مەكتەپلەرنىڭ شتاتىنىڭ
ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىشىغا كاپالەتلىك قىلىدىكەن.

6. ئالىي مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە باشقۇرۇش خادىملىرىنىڭ ساپاسى يۇ—
قىرى، سانى ئاز، ۋەزىپىسى ئېغىر، تۇرمۇشلىرى قاتتىق ئىكەن.

ئامېرىكا ئالىي مەكتەپلىرىدە ئوقۇتقۇچى بولۇشقا ئىلتىماس قىلىدىغانلار دوك—
تورلۇقتىن يۇقىرى ئۇنۋانغا ئىگە بولۇشى كېرەك. مەسىلەن مىننىسوتا ئۇنىۋېرسىتېتى
ئوقۇغۇچىلار مەركىزىنىڭ مۇدىرى ئىككى ئىلمىي ئۇنۋانغا ئىگە ئىكەن. ئوقۇتقۇچىلىققا قوبۇل
قىلىنغاندىن كېيىن ھەر يىلى بىر قېتىم ئىمتىھان ئالىدىكەن. 7 يىلدىن كېيىن
رەسمىيلەشتۈرىدىكەن، رەسمىي ئوقۇتقۇچىلاردىن ئۈچ يىلدا بىر قېتىم ئىمتىھان ئالىدىكەن.
ئوقۇتقۇچىلاردىن ھەپتىسىگە 15 سائەت دەرس ئۆتۈش تەلەپ قىلىنىدىكەن، ئىندىيانا
ئۇنىۋېرسىتېتى بىرومىنتون مەركىزىي مەكتىپىنىڭ 20 مىڭ ئوقۇغۇچى بولسىمۇ 3000 نەپەر
ئوقۇتقۇچىسى، خىزمەتچىسى بار ئىكەن. ئىندىيانا ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىلارنىڭ
ھاياتى ئېھتىياجىنى چەكلىگەن. بۇ ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ كۆلىمى چوڭ بىر ئاشخانىسى بار. ئاش—
خانا سىرتقىمۇ ئېچىۋېتىلگەن، مۇشۇنداق ئاشخانىدىمۇ ھاراق سېتىشقا يول قويۇلمى—
غان. پودۇئۇ ئۇنىۋېرسىتېتى سىنىپلىرىنىڭ ئىشىكىگە: تاماكا چېكىشكە، سىنىپقا يېيىدىغان،
كىيىدىغان نەرسىلەرنى ئېلىپ كىرىشكە، سىنىپتا بىر نەرسە يېيىشكە رۇخسەت
يوق دەپ يېزىپ قويۇلغان. بىز دىكىنسون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ بىر ئو—
قۇغۇچىلار ياتاق بىناسىنى كۆردۇق. ئون كىشى ياتىدىكەن. ئوغۇل ئوقۇغۇچىلار ئايرىم
قەۋەتتە، قىز ئوقۇغۇچىلار ئايرىم قەۋەتتە تۇرىدىكەن. مىنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن
ياتاق شارائىتىنى ياخشىلاپ بېرىدىكەن. مەخسۇس بىر بىنا باشلىقى بار ئىكەن. ئۇ
كىشى بىر قانچە ئوقۇغۇچىنى ياللاپ بىنانى باشقۇرىدىكەن، ياتاقتىمۇ ھاراق ئىچ—
چىش مەنئى قىلىنىدىكەن. ئامېرىكا ئالىي مەكتەپلىرىنىڭ ئىمتىھان تۈزۈمىمۇ چىڭ
ئىكەن. ئامېرىكا ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىش نىسبىتى 28% گە يېتىدىكەن.

دېمەك، ئامېرىكىنىڭ يەرلىك ئالىي مەكتەپلىرى ئامېرىكىنىڭ شەرق ۋە غەرب
قىرغىقىدىكى داڭلىق ئالىي مەكتەپلىرىگە ئوخشىمايدۇ. بۇ مەكتەپلەر ئۆزى تۇرۇش—
لۇق جايلارنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا يۈزلىنىپ، شۇ جايلارنىڭ جەمئىيىتى بىلەن
زىچ بىرلىشىپ كەتكەن. ۋىسكونسىن ئىشتاتىدىكى بىر ئالىي مەكتەپنىڭ مۇدىرى
بىزگە: «ئەگەر مەن كوممۇنىست بولغان بولسام بىز، ئالىي مەكتەپلەرنى خەلقنىڭ
ئالىي مەكتىپى دېگەن بولاتتىم» دېدى. بۇ كۆز قاراش مەلۇم تەرەپتىن ئامېرىكا
يەرلىك ئالىي مەكتەپلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئامېرىكىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى خېلى تەرەققىي قىلغان. ئوتتۇرا شەرت-شارائىتى ئەسلىھەلىرى بىر قەدەر تولۇق. لېكىن ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرمۇ بىر قەدەر گەۋدىلىك ئىكەن. ئامېرىكا مائارىپ كومىتېتى: ئامېرىكا مائارىپ سىستېمىسى رىقابەتكە دۇچ كەلدى، تەلىم تەربىيە كۈچى ئاجىز بولماقتا. دەپ كۆرسەتتى. بىزنىڭ زىيارەت جەريانىدا كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىمىز بويىچە ئېيتقاندا ئامېرىكا مائارىپىدا مۇھىم تۆۋەندىكى بىر قانچە مەسىلىلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا:

① ساۋاتسىزلارنىڭ نىسبىتى ئىنتايىن يۇقىرى، ئامېرىكىنىڭ مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش دەرىجىسى بىر قەدەر تۇرغۇن بولسىمۇ ساۋاتسىزلارنىڭ ئومۇمىي ئىگىلىگەن نىسبىتى كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ھازىر ئاز دېگەندە 23 مىليون چوڭ ئادەملەر كونۋېرتقا ئادرېس يېزىشنى، خىزمەتكە ئورۇنلىشىش جەدۋىلىنى تولدۇرۇشنى بىلمەيدۇ. بۇلار يېرىم ساۋاتسىز ھېسابلىنىدۇ. مەملىكەت بويىچە ئون نەچچە ياشلىق ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ تەخمىنەن 13%تى ئاز سانلىق مىللەت، ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ 40%تى ساۋاتسىز، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى ناھەرات ۋە مېيىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەربىيە ئېلىش پۇرسىتى تېخىمۇ ئاز بولماقتا.

2. مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇشتىن چېكىنىش نىسبىتى ئىنتايىن يۇقىرى، ھازىر ئامېرىكىدا 3000دىن ئوشۇق ئالىي مەكتەپنىڭ 12مىليوندىن ئوشۇق ئوقۇغۇچى بار. لېكىن بەلگىلەنگەن مۇددەتتە ئوقۇش پۈتتۈرەلمەيدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ، لوئىس ئانىنا شتاتى قاراشلىق ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇشتىن چېكىنىش نىسبىتى 46% نيۇ-يورك شتاتقا قاراشلىق ئۇنىۋېرسىتېتتا 1%، پۈتۈن ئامېرىكىدىكى نىگىر ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇشتىن چېكىنىش نىسبىتى 57%، مەملىكەت بويىچە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇشتىن چېكىنىش نىسبىتى 28% ئىكەن. ئادەتتىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇشتىن چېكىنىش نىسبىتى 25%، شەرت-شارائىتى ناچارراق شەھەر، بازارلاردىكى غەيرىي ئاق تەنلىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇشتىن چېكىنىش نىسبىتى 45% دىن 50% گىچە بولىۋېتىپتۇ.

گەرچە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇشتىن چېكىنگەندىن كېيىن چوڭلار ئالىي مائارىپى، ئىشتىن سىرتقى مائارىپ تەربىيىسىگە ئېرىشىش پۇرسىتى بولسىمۇ، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇشتىن چېكىنگەندىن كېيىن، بىر قىسىم ياش ئۆسمۈرلەرنىڭ قايتا مەجبۇرى تەلىم-تەربىيىگە ئېرىشىش پۇرسىتى بولمايۋاتىدىكەن. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بۇ ئىشنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ سۈپىتىگە، ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا تەسىر يەتكۈزىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ، ھەل قىلىش يولىدا ئىزدىنى-

AltunOq

ۋېتىپتۇ، ھازىر ئامېرىكىدا ئازسانلىق مىللەت ئەمگەك كۈچى مەملىكەت بويىچە پۈتۈن دۆلەت ئەمگەك كۈچىنىڭ %8 تىنى ئىگىلەيدىكەن. 1990-يىلىغا بارغاندا ئامېرىكىنىڭ 18 ياشتىن 22 ياشقىچە بولغان ياشلىرى ئىچىدە غەيرىي ئاق تەنلىك ياشلار %30 كە يېتىشى مۇمكىن ئىكەن. بۇلارنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپتىن چېكىنىش نىسبىتى ۋە بۇلار ئىچىدىكى قىزلارنىڭ ھامىلدار بولۇش قېتىم سانى كىشىنى چۆچۈتىدىغۇدەك دەرىجىدە كۆپەيمەكتە ئىكەن. بۇمۇ ئامېرىكا مائارىپى ئالدىدىكى بىر مەسىلە ئىكەن.

3. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ چەت ئەل تىلى سەۋىيىسى تۆۋەن، ئامېرىكىنىڭ ئىگىلىكى ۋە پەن-تېخنىكىسى دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىنگلىز تىلى دۇنيادا ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىدىغان تىل بولغانلىقتىن، ئۇلاردا بىر خىل ئۈستۈنلۈك تۇيغۇسى پەيدا بولۇپ، چەت تىل ئۆگىنىشكە سەل قارىغان. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىمۇ چەت تىل ئۆگىنىشكە كۆڭۈل بۆلمىگەن. بەزى پروفېسسورلىرىنىڭمۇ چەت تىل سەۋىيىسى دېگەندەك يۇقىرى ئەمەس ئىكەن. ئامېرىكا جامائەتچىلىكى: خەلقئارا سودا جەھەتتىن ئېيتقاندا ئامېرىكا پەيدىن-پەي دۇنياۋى «يېزا» غا ئايلىنىۋاتىدۇ. ئامېرىكىلىقلارمۇ باشقا دۆلەتلەرنىڭ خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتىنى، تىلىنى ئۆگىنىپ، دۇنياۋى ئىگىلىك ۋە خەلقئارا بازارغا قاتنىشىش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈشى زۆرۈر دەپ قارىماقتا. ئامېرىكا مائارىپ ساھەسىدىكىلەر چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتىپ، چەت ئەل تىلى ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىشنى تەكىتلىمەكتە ئىكەن.

4. ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ سانى كەم، سۈپىتى تۆۋەن ئىكەن. ئامېرىكا باشلانغۇچ ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ تەمىناتى باشقا ساھەدىكىلەردىن تۆۋەن. بەزى جايلاردا پۇتىنىڭ تىرنىقىنى ياسايدىغانلارنىڭ مائاشى ئوقۇتقۇچىنىڭكىدىن ئۈستۈن ئىكەن، شۇڭا ئوقۇتقۇچىلىقنىڭ كىشىلەرنى جەلپ قىلىش كۈچى بولمىغان. ياشلار ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشنى خالىمايدىكەن، زىيارەت جەريانىدىكى سۆھبەتلەردە ئوقۇغۇچىلاردىن: چوڭ بولغاندا نېمە ئىش قىلىسىلەر دەپ سورىساق بىر كىشىمۇ ئوقۇتقۇچى بولىمەن دېمىدى. سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرسەك: سەۋەبى كۆپ، ئاساسلىقى ئىقتىسادىي كىرىم ئاز، مائاش تۆۋەن دەيدۇ. قارىغاندا ئامېرىكىدا مەملىكەت خاراكتېرلىك ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى كەم بولۇش ئىشى يۈز بېرىشى، تەرەققىي قىلغان چوڭراق شەھەرلەردە ئېغىر بولۇشى مۆلچەرلەنمەكتە. بۇنى ئامېرىكا ھۆكۈمەت مائارىپ ساھەسىدىكىلىرى ھېس قىلىپ، مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن چارە ئىزدىگەن بولسىمۇ ھەل قىلالمىغان، مەسىلىنى تۈپتىن ھەل قىلىدىغان چارە تەدبىر تېخى ئوتتۇرىغا قويۇلماپتۇ.

5. ئاز بولمىغان ئوقۇغۇچىلار تىرىشىپ ئۆگەنمەيدۇ. ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ تەبىئىي پەن ئوقۇتۇشى نىسبەتەن ئاجىز، ئامېرىكىنىڭ مەكتەپ تەربىيىسى ئائىلە تەربىيىسى ۋە باشقا ئىجتىمائىي مەسىلىلەر تۈپەيلىدىن خېلى بىر قىسىم باشلانغۇچ، ئوتتۇرا، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى تىرىشىپ ئۆگەنمەيدۇ، ئۆگىنىش نەتىجىسى ياخشى ئەمەس. ئاۋام پالاتاسىنىڭ ئەزاسى سەيمون دۇنيادىكى 158 دۆلەت ئىچىدە ئامېرىكىلىق بالىلارنىڭ ماقالە يېزىش ئىقتىدارى ئۇزۇندىن بۇيان 49-ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى، دېدى. ۋەكىللەر ئۆمىكىمىزنىڭ بەزى ئەزالىرى بىر پروفېسسورنىڭ ئۆيىدە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 4-سىنىپىدىكى ئوقۇغۇچىنىڭ تېخى ئەمدى ئىككى خانىلىق سانىنى بىر خانىلىق سانغا كۆپەيتىشنى ئۆگىنىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. بەزى ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ 1-يىللىقىدا ئوقۇغۇچىلار تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالگېبراسىنى تەكرارلاۋېتىپتۇ. مەلۇماتتا قارىغاندا ئامېرىكىنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى تۈگەتكەن بالىلىرىنىڭ 16%تى ئوتتۇرا مەكتەپتە فىزىكا دەرسىنى ئاران بىر يىللا ئوقۇغان. بۇلاردىن ئامېرىكىدا ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە تەبىئىي پەن ئوقۇتۇشىنىڭ ئاجىز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئالغىلى بولىدۇ. بۇلار بىزنىڭ ھېس قىلىشىمىزچە ئامېرىكا مائارىپىدا ساقلىنىۋاتقان ئاساسلىق مەسىلىلەر.

6

ئامېرىكىنىڭ يەرلىك ئالىي مەكتەپلىرى ئامېرىكىدا ئالىي مائارىپنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى، ئىلگىرى بىزدىن ئامېرىكىغا كۆپلىگەن ئۆمەكلەر بارغان. ئاساسەن «داڭلىق» ئالىي مەكتەپلەرنى كۆرگەن. يەرلىك ئالىي مەكتەپلەرنى تەتقىق قىلىشىمىز يېتەرلىك بولمىغان. بۇ قېتىمقى زىيارەت ئارقىلىق ئامېرىكىنىڭ شتات ئىگىلىكىدىكى ئۇنىۋېرسىتېت، ئىنستىتۇتلارنىڭ ئەھۋالىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئىگىلىدۇق. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئۆز رايونىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشى، كەسپ، دەرسلەرنى جەمئىيەتنىڭ، ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە تەسىس قىلىشى؛ مەكتەپ باشقۇرۇشتىكى، ئوقۇتۇش تۈزۈمىدىكى جانلىقلىق- قاراتمىلىقىنىڭ كۈچلۈكلىكى، بولۇپمۇ مەكتەپلەرنىڭ ئۆز قاتلىمىغا رازى بولۇپ ئۈستىگە ئالغان ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىشقا خاتىرجەم ھالدا تىرىشىۋاتقانلىقى، مەكتەپنى ئېچىۋېتىپ جەمئىيەت بىلەن زىچ باغلاپ باشقۇرۇۋاتقانلىقى، بىزدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. لېكىن ئامېرىكا تەرەپنىڭ بىزگە كۆپرەك ئورۇننى كۆرسىتىش ئارزۇسى بىلەن سەپىنىڭ ئۇزۇن، نۇقتىنىڭ كۆپ بولۇپ كېتىشى، ۋاقىتنىڭ قىسلىقى، چەتئەل تىلىنى بىلمىگەنلىكىمىز قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆگىنىشىمىز چوڭقۇر، ئەتراپلىق بولمىدى. بىزدە چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغان يەنە بىر ئىش ھازىر

ئامېرىكىدا ئالىي مائارىپ ساھەسىدىكىلەرنىڭ «مائارىپنى خەلقئارالاشتۇرۇش» ئىشى كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى قوزغايدىغان چوڭ تېمىغا ئايلىنىپ قالغانلىقى بولدى. ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى مائارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ سابىق مىنىستىرى بىل ئۆزىنىڭ تەكشۈرۈش دوكلاتىدا: «ئامېرىكا ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنى باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، دۇنيادىكى مەسىلىلەرنى ئىگىلىشى يېتەرسىز، ھەتتا ئامېرىكىنىڭ خەلقئارادىكى ئىشلاردا ئوينايدىغان رولىنى بىلىشىمۇ يېتەرسىز، شۇڭا مائارىپنىڭ خەلقئارالىشىشىنى تېزراق ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، خەلقئارادىكى مائارىپ ئالماشتۇرۇشنى، ئىلمىي ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتىشنى ھەمدە ئامېرىكا جامائەتچىلىكى ۋە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ مائارىپنى «خەلقئارالاشتۇرۇش» قا يېتەرلىك كۆڭۈل بۆلۈشىنى تەلەپ قىلىمىز» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ ئىشقا بىزمۇ ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز لازىم. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ھۆكۈمەت تەرەپ ۋە خەلق تەرەپتىن ئىبارەت ئىككى يولدا خەلقئارا ئالاقىنى يولغا قويدى. بۇنى داۋاملىق كۈچەيتىشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى بىزمۇ دۇنياغا يۈزلىنىدىغان مۇنەۋۋەر ئىقتىساس ئىگىلىكلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشىمىز كېرەك. بىزنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىمىزمۇ دۆلىتىمىزنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپلا قالماستىن باشقا دۆلەتلەرنىڭ، دۇنيانىڭ ئەھۋاللىرىنىمۇ بىلىۋېلىشى، دۇنياۋى رىقابەتكە قاتنىشىشتا ئىگە بولۇشقا تېگىشلىك بىلىم قۇرۇلمىسى، پسىخىك سۈپىتى قاتارلىقلارغا ئىگە بولۇشى لازىم.

7

زىيارەت قىلىشتىن مەقسەت، نەزەر دائىرىمىزنى كېڭەيتىپ باشقىلارنى ئەينەك قىلىپ تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ئۆز ئىشلىرىمىزنى ياخشىلاشتىن ئىبارەت. بىز بۇندىن كېيىن پارتىيە 13-قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ مەكتەپتە پارتىيىنىڭ سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىكى ئاساسىي لۇشيەنى ھەققىدىكى تەربىيىنى ئومۇميۈزلۈك چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، سىياسىي ئىدىيىۋى خىزمەتنى كۈچەيتىپ، 4 ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇشىمىز، ئېچىۋېتىش جانلاندۇرۇشتا چىڭ تۇرۇشىمىز سوتسىيالىزم يۆلىنىشىدە چىڭ تۇرۇشىمىز، ئىتتىپاقلىقتا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم. ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ باشقۇرۇش قۇرۇلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن ئوقۇتۇش ئىسلاھاتىنى بىرلىكتە ئېلىپ بېرىشىمىز، ئوقۇتۇش قۇرۇلمىسى، ئوقۇتۇش مەزمۇنى، ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئىسلاھ قىلىشىمىز لازىم.

ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئوقۇتقۇچىنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشىمىز لازىم. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئۆز كەسپىگە ئائىت ئاساسىي نەزەرىيە، ئاساسىي بىلىم — ئاساسىي ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشكە ھەر خىل چارىلار بىلەن ياردەم قىلىنغاندىن باشقا ئۇلارنىڭ تىل ئۆگىنىشىنى ئالاھىدە كۈچ بىلەن ئويۇشتۇرۇشىمىز كېرەك. ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرى خەنزۇ تىلى ئۆتكەلدىن چوقۇم ئۆتۈشى، شۇ ئاساستا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ چەتئەل تىلى سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشىمىز كېرەك. ئىككى يىلدىن بۇيان ئېچىلىۋاتقان ئېنگلىز تىلى سىنىپىنى داۋاملىق ئېچىشىمىز كېرەك. مائارىپ، پەن- تېخنىكا جەمئىيىتىمىزدىكى خەلقئارا ئالماشتۇرۇش ھەر قايسى ئەللەر خەلقلىرىنىڭ ئورتاق يۈزلىنىشىگە ئايلانغان ھازىرقى دەۋردە تىلدىن ئىبارەت بۇ قورال ئىگىلىمىسە، باردى- كەلدى قىلىش، ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولۇش ئېھتىمالى ناھايىتى چوڭ .بولىدۇ.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىل ئۆگىنىشىنىمۇ ئالاھىدە كۈچ بىلەن تۇتىشىمىز كېرەك. ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇغۇچىلا خەنزۇچىنى ئوبدان ئۆگىنىشى كېرەك. بۇ قورال ئىگىلەنمىسە داۋاملىق ئۆگىنىش، ئۆزىنىڭ بىلىمىنى ئۆستۈرۈش ئۆزىنى كۈچايتىشتا ناھايىتى زور قىيىنچىلىقلارغا يولۇقىدۇ. ھەتتا يېرىم يولدا توختاپ قېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ھازىرقى ئوقۇتۇشنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىللە ئوقۇتۇشنىڭ ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇش، خەنزۇچە تىل ئۆتكەلدىن ئۆتۈشنى ھەقىقىي ئىشقا ئاشۇرۇشنى كۆزدە تۇتۇپ تەييارلىق تۈزۈمىنى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇشىمىز لازىم. ئازسانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ خەنزۇچە ئۆگىنىشىنى چىڭ تۇتۇش ئاساسىدا ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۆز كەسپىنى پۇختا ئۆگىنىۋاتقان، خەنزۇچە ئاساسىي ياخشى، ئۆگىنىش نەتىجىسى يۇقىرى، ئەخلاق- ئىنتىزام جەھەتتىمۇ ئۈلگىلىك بولغان مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلا ئۈچۈن ئىنگلىزچە دەرسنى يولغا قويۇپ، ئۇلارنىڭ چەتئەل تىلى ئۆگىنىش ئاكتىپلىقىنى قوللاپ، سۈپىتى يۇقىرىراق ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ئاساس سېلىشىمىز كېرەك. يىغىپ ئېيتقاندا، مەكتىپىمىزدىكى بارلىق كادىرلار، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى-خىزمەتچىلەر، ئوقۇغۇچىلار ئىتتىپاقلىشىپ، جاپاغا چىداپ ئىشلەپ، پارتىيە 13—قۇرۇلتىيىنىڭ روھى بويىچە مەكتىپىمىزنى ياخشى باشقۇرۇشىمىز. پۇختا ئاساس قۇرۇپ مەكتىپىمىزنىڭ دۇنياغا، كەلگۈسىگە، زامانىۋىلىشىشقا يۈزلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن كۆرەش قىلىشىمىز كېرەك.

1988-يىل فېۋرال. قەشقەر

ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېللىنىزملىق مەدەنىيەت

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن ※

«ئەگەر ياۋروپا ئىدىيىلىرى باكتىرىيە ئارقىلىق يىراق شەرققە يېتىپ بارغان دېيىلسە، ئۇ ھالدا مۇشۇ يەر ۋە مۇشۇ كانال ئارقىلىق ئاسىيا چۈشەنچىلىرىمۇ ياۋروپاغا يېتىپ بارغان»

— دراپېر

1

ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېللىنىزم مەدەنىيىتى ①مەسىلىسى چوڭ ئىلمىي تېما. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا يىپەك يولىنى بويلاپ مەيدانغا كەلگەن، شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيەتلىرىنى يەرلىك مەدەنىيەت ئاساسى ئۈستىدە بىرلەشتۈرگەن سىنكرېتىك ئارىلاشما مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى. ئۇنىڭسىز ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى مەدەنىيىتىنىڭ بىر قاتار مەسىلىلىرىنى روشەنلەشتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس.

※ پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن

I

شىنجاڭ ئۇيغۇر مائارىپى تارىخىدىكى پروفېسسورلارنىڭ بىرى بولغان ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن — زامانىمىزغا يارىشا بىر شۆھرەتلىك تۆھپىكار. ئۇنىڭ ھازىرغىچىلىك بېسىپ ئۆتكەن ئۆمۈر مۇساپىسى گويا خەتەرلىك تىيا-چوققا، ھاڭ-غارلاردىن باشلىنىپ، تاشتىن-تاشقا ئۇرۇلۇپ، ئەگرى-بۈگرى جىلغىلاردىن ئەگىپ ئېقىپ كەلگەن ئېقىن سۇغا ئوخشايدۇ. ئۇ، پولاتتەك مۇستەھكەم ئىرادىسى، ئەمەلىي ئىشلەشتىكى ئىزچىللىقى، كۆپ تەرەپلىمە ئىقتىدارلىقى، مەدەنىيەت خەزىنىمىزگە قوشۇۋاتقان تۆھپىسىنىڭ موللۇقى

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېللىنىزملىق مەدەنىيەت نىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتلىك گىرېك مەدەنىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تەسىر قىلىش مەنىسىدىلا ئىزاھلانماسلىقى كېرەك. روشەنكى، ئوتتۇرا (مەركىزىي) ئاسىياغا تەسىر كۆرسەتكەن ئېللىنىزم مەدەنىيىتى ئىككى مۇھىم تارىخىي ئەھمىيەتلىك جەريان ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

بىرىنچىدىن، گىرېك مەدەنىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ ھەر قايسى رايونلىرىدىكى مەھەللىۋى، مىللىي مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ھالقىغان بىرىنچى تىپتىكى ئالەمشۇمۇل تارىخىي مەدەنىيەت سۈپىتىدە قەدىمكى مىسىر، بابىل - ئاسورىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان مەدەنىيەتلىرىنىڭ بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق جەمئىيلىنىشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. گىرېكلار تۇنجى ئىنسانپەرۋەرلىك ئىزچىلار سۈپىتىدە ئۆزلىرى ئېرىشكەن شەرق ۋە غەربنىڭ بىر قاتار ئاساسىي مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى گۇمانىزم ئاساسىدا يەكۈنلىدى. مۇنداق سىنتېزلاش جەريانىدا گىرېكلار شاگىرت ئالاھىيىتىدە قاتناشقان ئىدى. بىز بىر مۇنچە گىرېك مۇتەپەككۇرلىرى ۋە سەنئەتكارلىرىنىڭ غەيرىي دىيارلاردا تەلىم ئالغانلىقىنى بىلىمىز. گىرېك مەدەنىيىتىنىڭ كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا ئاندرونوۋلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان سىكىتلار كاپكازىيە، پەلەستىن، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىي ساھىلى ۋە ئىراندىكى ھەرقايسى كىنەزلىكلەرگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. سىكىتلار قارا دېڭىز ساھىلىدا گىرېكلار بىلەن بىللە ياشىدى. كۆپلىگەن گىرېك تارىخچىلىرى (مەسىلەن: ھېرودوتۇس، پولىبىي، ستىرابون قاتارلىقلار)، گىرېك تىبابەتچىلىرى (مەسىلەن: ھىپپوكرات) سىكىتلار، ساكلار، ماسساگېتلار مەنبەلىرىدىن ئوزۇقلانغان. گىرېكلار بىلەن ئىرانلىقلار ئارىسىدا

بىلەن كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ مائارىپچىلىق ھاياتىدا، ئىلمىي تەتقىقات، ئەدەبىي ئىجادىيەت، تەرجىمە ھەم ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە قازانغان ئۇتۇقلىرى — ئۇيغۇر مەدەنىيەت خەزىنىسىدە ئەبەدىي چاقناپ تۇرىدىغان گۆھەردۇر. شۇڭا، ھاياتى ۋە ئىلمىي — ئىجادىيولى ئۆزگىچىلىككە، ئىزچىللىققا، ئۇنۇمدارلىققا ئىگە بولغان مۇشۇنداق بىر ئىستېداتلىق ئالىم، تالانتلىق شائىر، مۇنەۋۋەر باغۋەننى تونۇشتۇرۇش — ھازىرقى زامانىۋى مەدەنىيەت تارىخىنىڭ نۇرانە ئابىدىسىنى تىكلەشنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ قالغۇسى.

II

يولداش ئابدۇشۈكۈر 1934 - يىلى ئاتۇشنىڭ مەشھەت كەنتىدە زىيالىي ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ دادىسى مۇھەممەت ئىمىن ئەپەندى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن ئىلغار پىكىرلىك زىيالىي كىشى ئىدى. ئانىسى ھەمراخانىمۇ يېڭى زامان تەربىيىسى ئالغان ئاڭلىق، ئوقۇمۇشلۇق ئايال ئىدى. ئابدۇشۈكۈر ئەنە شۇنداق ئىلغار پىكىر ۋە ئىلمىي

ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەرگە ئوتتۇرا ئاسىيا ماسساگىتلىرى بەزىدە ئىرانلىقلارنىڭ، بەزىدە گرېكلارنىڭ ئىستىلاچىلىرى سېپىدە قاتناشقان. بۇ ھال تۈچ قوراللىرى ۋە ئاتلىقلار مەدەنىيىتى دەۋرىدە ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا ئاندرونوپ — سىكىف — ماسساگىتلىرى بىلەن گرېكلار ئوتتۇرىسىدا ئەڭ قەدىمكى بىۋاسىتە باغ- لىنىشنىڭ باشلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىككىنچىدىن، ئېللىنىزم مەدەنىيىتى ئالەمشۇمۇل تارىخىي تىپتىكى مەدەنىيەت بولۇپ شەكىللەنگەندىن كېيىن، تولىمۇ تەۋەززۇلۇق شەكىلدە ئوتتۇرا ئاسىياغا مۇ- ئامىلە قىلغىنى يوق. ئېللىنىزم مەدەنىيىتى ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى ئارقىلىق — ئوت ۋە قانلىق ھەربىي مۇداخىلە ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىپ كەلدى. شۇنداق بولۇشقا قارىماي ئېللىنىزم ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىي ھاياتىغا مەڭگۈلۈك تارىخىي تەسىر قالدۇردى.

2

ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى تۆت يىل (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 333 — 329) داۋام قىلغاندىن كېيىن، ئۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 329 — يىلى ھىندىقۇش تاغ- لىرىدىن ئېشىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا بوسۇغىسىدا پەيدا بولۇپ قالدى ۋە دەسلەپتە باكتىرىيەنى ئىشغال قىلدى. ئۇ تاكى ئوتتۇرا ئاسىيادىن چېكىنگەنگە قەدەر بۇ يەردىكى قاتتىق ۋە ھەرىكەتچان قارشىلىق تۈپەيلى بۇ يەردە 3- 4 يىل تۇرۇپ قال- دى. ئىسكەندەر مىلادىدىن ئىلگىرىكى 323 - يىلى 6 - ئايدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەربىي پائالىيىتى 3 يىلغا سوزۇلغان بولسىمۇ گرېك — ماكېدونىيىلىكلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەربىي -

---

روھ نۇرلىنىپ تۇرغان بىر ئائىلىدە تۇغۇلۇپ ئۆستى.

ئۇ باشلانغۇچ تەربىيىنى ئۈرۈمچى شەھەرلىك 5 - باشلانغۇچ مەك- تەپتە، ئوتتۇرا مەكتەپ تەربىيىسىنى قەشقەر شەھىرىدە ئالدى.

ئۈرۈمچىدە ئوقۇۋاتقان چېغىدىلا ئىلغار پىكىرلەر تەسىرىگە ئۇچرىغان ئابدۇشۈكۈر 1949 - يىلى قەشقەر شەھىرىدە كۆتۈرۈلگەن زۇلۇمغا قارشى ياشلار ھەرىكىتىگە قاتناشتى. ئەينى ۋاقىتتا، ئۇ، ياشلار ھەرىكىتىنىڭ تەدبىرلىك باشلامچىسى ۋە قەيسەر ئىشتىراكچىسى ئىدى...

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن بىلىم ئىگىلەش ئىستىكى بىلەن 1950 - يىلى سىنتەبىردە شىنجاڭ ئىنستىتۇتىغا كىرىپ ئوقۇغان. 1952 - يىلى سىنتەبىردە ئوقۇش پۈتتۈرگەندە شۇ مەكتەپنىڭ ئۆزىگە ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلەنگەن. 1953 - يىلى سىنتەبىردە غەربىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ماركسىزم - لېنىنىزم ئاسپىرانتۇرىيىسىگە ئوقۇشقا كىرىپ 1955 - يىلى ئاۋغۇستتا ئەلا نەتىجە بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرگەن. ئاسپىرانتۇرىيىدىكى مەزگىلدە ماركسچە پەلسەپە ۋە ياۋروپا كىلاسسىك پەلسەپىسىنى بېرىلىپ

سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى ئۇزۇنغا سوزۇلدى. بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسكەندەر ھاكىمىيىتى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 328 — 303 - يىللاردىكى ئانتىپاترغىچە)، سېلېۋكىلار ھاكىمىيىتى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 303 - 250 - يىللاردىكى ئانتىئوخ-سىدېرغىچە)، گرېك - باكتىرىيە ھاكىمىيىتى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 250 - 155 - يىللاردىكى يېۋكراتىد ۋە گېرمىيا زامانىغىچە) ئالدىن كېيىن بولۇپ ئىككى يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ساقلىنىپ تۇردى. گەرچە ئوتتۇرا — مەركىزىي ئاسىيا ياۋچى — توخار تۈركلىرىنىڭ سەركەردىسى كىچىك كادپىز باشچىلىقىدا مەيدانغا كەلگەن كوشان ئىمپېرىيىسى گرېك ماكېدونىيە نەسلىدىكىلەر ھاكىمىيەت باشقۇرغان ھالەتكە ئۈزۈل - كېسىل خاتىمە بەرگەن بولسىمۇ گرېك - ماكېدونىيىلىكلەر دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن ئېللىنىزملىق مەدەنىيەت يەرلىك مەدەنىيەت تىپلىرى بىلەن بىرلىشىپ «شەرق ئېللىنىزمى» نى، ئېنىقراق ئېيتقاندا ئوتتۇرا ئاسىيا ئېللىنىزمى مەدەنىيىتىنى ھاسىل قىلدى. مۇنداق گرېك مەدەنىيىتى ئەسىردە ئالەمشۇمۇل تارىخىي خاراكتېرگە ئىگە بولغان ئىككىنچى قول ئىگىدىكى مەدەنىيەت تىپى — كوشان - كۆسەن كىلاسسىك مەدەنىيىتى مەيدانغا كەلدى. بۇ مەدەنىيەت جۇڭگونىڭ مەشھۇر سۇي - تاڭ مەدەنىيىتى — ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە تۈنجى فېئوداللىق مەدەنىيەت تىپىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۆز ھەسسىسىنى قوشتى.

گرېك مەدەنىيىتى ئەسىرى خەلىپە مەمۇن دەۋرىدە كۈچەيگەن گرېتسىيىدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىدە، بەسرە ۋە ھەلەپتىكى گرېك - سۈرىيە - ئەرەب تەرجىمە — تەفسىرچىلىقىدا، شەرق ئارستوتېلى - ئەبۇ نەسر فارابىنىڭ پەلسەپىۋى سىستېمىسىدا، مۇھەممەد مۇسا خارەزمى، ئىبنى سىنا، ئەبۇرەيھان بېرۇنى، ناسىر خىسراۋ، ئۆمەر ھەييام، ئۇلۇغبېك، مىرزا بىدىل تەبىئەت پەلسەپىلىك قاراشلىرىدا، رابغۇزى، ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر پەلسەپە سىستېمىسىنى تۇرغۇزۇش ئىشىغا پۇختا ئاساس سالغان.

يولداش ئابدۇشۈكۈر ئاسپىرانتۇرىيىنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوقۇتۇش - ئىلمىي تەتقىقات ۋە باشقا ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە، ئېغىر مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىپ، يۈكسەك ئىلمىي روھ، زور جاسارەت بىلەن ئىشلىدى [ئۇنىڭ 1956 - يىلى «شىنجاڭ ئىنستىتۇتى ژۇرنىلى» نى تەشكىل قىلىشنى تەشەببۇس قىلغانلىقى ۋە ئاخىر بۇ ژۇرنالنى بارلىققا كەلتۈرگەنلىكىنى ئەڭ ئاددىي مىسال سۈپىتىدە كۆرسىتىش مۇمكىن] ۋە ئەشۇ مەزگىللەردە ئىسمى جىسمىغا لايىق بىلىمى مول ئوقۇتقۇچى، ئىقتىدارلىق ئىلمىي خادىم، مول ھوسۇللۇق ئەدىب بولۇپ چىقىشقا يۈزلىنىپ، كۆزگە كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ياراتقان مول تۆھپىلىرى بىلەن خەلقىمىزنىڭ ئالقىشى، ھۆرمىتى ۋە ئىشەنچىسىگە ئىگە بولدى. ئەمما، 1959 - يىلىغا كەلگەندە تۆھمەت ۋە ھاقارەتكە ئۇچراپ، «ئوڭچى»، «يەرلىك مىللەتچى» قىلىپ

نىزامى، خىسراۋ دېھلەۋى، ئابدۇراخمان جامى ۋە ئەلىشىر ناۋايىنىڭ ئۆلمەس بەدىئىي ئەسەرلىرىدە، «يېزدان — روم»، «ئارستوتېل ھېكىم»، «ئەپلاتون»، «ئىسكەندەر تىلسىمى» بىلەن ئالاقىدار خەلق ھېكايە - رىۋايەتلىرىدە داۋاملىق تەكرارلىنىپ ۋە خاتىرىلىنىپ تۇردى.

3

ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىنىزىملىق مەدەنىيەت ئىقتىسادى - ماددىي مەدەنىيەت ئۆركىشىدە ئىپادىلىنىش بىلەن بىللە دىن ۋە ئېتىقاد، پەلسەپە ۋە سەنئەت جەھەتلىرىدىكى يېڭى ئارىلاشما مەدەنىيەت ئوتتۇرىلىرىدىن كۆرۈنەرلىك ئىپادىلەندى. ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر بىلەن مەدەنىيەت تارىخى جەھەتتىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى بۇ جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ ئىلگىرىكى تەسەۋۋۇردىن كۆپلىكى ۋە ئىنچىكىلىكىنى كۆرسەتتى.

ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى گەرچە ئىلگىرىكى كارۋان يولى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئۇ مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ بەرپا بولۇشىغا ھەسسە قوشتى. گرېك — ماكېدونىيىلىكلەر زامانىدا ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا يېڭى يوللار مەيدانغا كەلدى. بۇ زاماندا ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئېكىبادان (خاماد)، دەمەشىق، گرېتسىيىگە سوزۇلغان غەربىي ئاساسىي يولدىن باشقا يەنە ھىندىقۇشتىن ۋاخاس جىلغىسى، قارا تېكىن (قاراچىن) — ئالوي جىلغىسى ئارقىلىق قەشقەرگە بارىدىغان شەرقىي غول يول بارلىققا كەلدى. بۇندىن باشقا ھىندىستاندىن ئىسسىق كۆلنى ياقىلاپ سىبىرىيىگە — لېنا بويىدىكى ئالتۇن كانىغا سوزۇلغان قەدىمكى

قويۇلۇپ، تاكى 1979 - يىلىغىچە كۆپ دىشۋارچىلىقلارنى تارتتى. لېكىن ئۇشۇنداق ئېغىر كۈنلەردىمۇ يەنىلا مەرتلەرچە ياشىدى. ئۇ، قاراڭغۇ تۈنلەردە چولپاننى، تۇمانلىق كۈنلەردە كۈن نۇرىنى، لاي سۇدا ئالتۇن بېلىقنى، تەتۈر قويۇندا بۈركۈتنى كۆرەلىدى. ئۇنىڭ 20 يىللىق ھاياتى تۆھمەت ۋە زۇلمەت ئىچىدە ئۆتسىمۇ ئۇ يەنىلا ۋىجدانىدىن، ئۈمىدىدىن، ئىلمىي روھىدىن، قابىلىيىتىدىن ئايرىلمىدى.

ئۇ، 1979 - يىلى ئازۇل - كېسىل ئاقلىنىپ، يېڭى ھايات باھارى ئۇنى تېخىمۇ زور روھتا، ئىلمىي قىزغىنلىققا ئىگە قىلدى. شۇڭا، قىسقىغىنە 8 يىل ئىچىدە ئوقۇتۇش، ئىلمىي تەتقىقات، ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە ئاجايىپ يېڭى نەتىجىلەرنى يارىتىپ جۇڭگو ۋە خەلقئارادا زور شان - شەرەپ قازاندى. ھازىر ئۇ كېسەلچانراق بولۇپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ ئىلمىي ئەمگىكىنى، ئىجتىمائىي پائالىيىتىنى قىلچە بوشاشتۇرۇپ قويغىنى يوق.

ئۇنىڭ ھاياتى — چىن ئىنسانىي ھايات، بىر تىنىمسىز ئىشلەيدىغان ئالىمنىڭ ھاياتى، بىر تالانتلىق شائىرنىڭ ھاياتى، قولى گۈل، مۇۋىسى

«ئالتۇن يول» مۇ جانلاندى. بۇ يوللاردا شەرقتىن غەربكە، جەنۇبتىن شىمالغا يىپەك رەختلەر، خۇشپۇراق ماتېرىياللار، دەندان بۇيۇملار، بەدەخشان ياقۇتى ۋە خارازىم مارجانلىرى ئۈزۈلمەي توشۇلدى.

ئېللىنىزم دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاۋات شەھەر - گۈزەلەر مەيدانغا كەلدى. قۇللار ئەمگىكى، قوللار ھۈنەرى ۋە خەلقلەرارا سودا قاتناش تەرەققىياتى نەتىجىسىدە گرېك — باكتىرىيىنىڭ ئۆزىلا سىتىرابوننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «مىڭ شەھەرلىك دۆلەت» دەپ شۆھرەت قازانغان. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇخارا، زەرەپشان، خارازىم، تىرمىز، پەرغانە قاتارلىق جايلىرى بىلەن پاكىستاندىن تېپىلغان ئالتۇن پۇللار بۇ چاغدىكى پۇل مۇئامىلىسىنىڭ تېزلەشكەنلىكىنى كۆرسەتتى. ھەتتا يەمۇدىتېم مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 200 - يىللىرى ئالتۇن پۇل قۇيۇلۇش ئۈچۈن ئالتۇن كانلىرى بولمىغان گرېك - باكتىرىيىدىن ئالتاي ۋە خىتەنگە كىشى ئەۋەتكەن. بۇ كىشىلەر كۈرەك كۆز، قىزىل (قوڭۇر) چاچلىق چىرايلىقلارنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتىشقان.

گرېك — باكتىرىيە دەۋرى ئوتتۇرا ۋە مەركىزدى ئاسىيا خەلقلىرى يېزىق تارىخىنىڭ راۋاجلىنىشىغا بىر قاتلاملىق تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ چاغدا ھاكىمىيەت تۆپىسىدىكىلەر گرېك تىل - يېزىقى قوللانغان. يەرلىك خەلق ئۆز تىلىدا سۆزلەشكەن. سىماچەننىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا پەرغانىدىن ئارشاك (فارفىيە) خانلىقىغا بارغىچە بولغان ئارىلىقتا خەلق بىر - بىرىنىڭ تىلىنى چۈشەنگەن. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3-ئەسىرلەردە ئالامىيا يېزىقى ئاساسىدا خارازىم يېزىقى، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىرلەردە بولسا سوغدى يېزىقى ۋە قاروشتى يېزىقى مەيدانغا كەلگەنلىكى مەلۇم. بۇ يېزىقلارنىڭ ئورخۇن ئۇيغۇر يېزىقىغا تەسىرى بولما-

---

شەربەت باغۇەنىنىڭ ھاياتىدۇر.

II

ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن — خەلق ماارىپ ئىشلىرىغا قىزغىن مۇھەببەت باغلىغان ئىجتىھاتلىق، ئەتىمدارلىق، ئۇنىۋېرسالىلىقى كۈچلۈك بولغان تىرىشچان ئوقۇتقۇچى.

ئۇنىڭ دەرس بېرىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ پەلسەپە، ئەدەبىيات، ئېستېتىكا، مەدەنىيەت تارىخى قاتارلىق ئىلىم ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ھازىرغىچە «ماركسىزم - لېنىنىزم ئاساسلىرى»، «دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم» ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم»، «تارىخىي ماتېرىيالىزم ۋە ئەدەبىيات تارىخى»، «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، «ئېستېتىكا تارىخى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئەت تارىخى» قاتارلىق ئاساسى دەرس ۋە تاللانما دەرسلەرنى ئۆتتۈپ كەلدى. ئۇ تەكلىپ بويىچە 1986 - يىلى 10 - ئايدا ياپونىيىدە «ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيەت تارىخىنىڭ قامۇسى — «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن تېمىدا مەخسۇس لېكسىيە سۆزلەپ، ياپون ئۇيغۇرشۇناسلىرى

Altun0q

غان دېيىش قىيىن. گرېك - باكتىرىيە خانلىقى گۈللەنگەن زامانلاردا ئاروشتى يېزىقى گرېك يېزىقى بىلەن بىللە قوللىنىلادى. بۇ يېزىقتا يېزىلغان ئورغۇزلىغان تارىشا پۈتۈكلەر ئاردىم ئۆپچۆرىسىدىكى خارابىلىكلاردىن كۆپلەپ تېپىلغان.

4

شەرقىي ئىلىمىزنىڭ ئىدېئولوگىيىلىك مەدەنىيەتتە بىر قەدەر روشەن ئىپادىلەنگەندى. بۇنىڭ مۇھىم ساھەسى دىنىي ۋە ئەپسانىۋى قاراشلاردىن ئىبارەت بولىدى.

مەلۇمكى، ئوتتۇرا (مەركىزىي) ئاسىيا خەلقلىرى تەبىئەت ئىلاھچىلىقى — ئانىمىزملىق قاراشلار ئاساسىدا كۈن، ئاي، يۇلتۇزلارغا، ئوت، سۇ ۋە زېمىنگە، ئاتا - بوۋىلار روھلىرىغا، ياخشىلىق مۇقەددەسلىرىگە سېغىناتتى. قەدىمكى ئانىدرونوپ - ئارىئانلارنىڭ تۈزچ دەۋرى روھىيىتىگە خاس ئانىمىزملىق كۆپ خىل مۇقەددەسلىرى بولغان. تۆت ئادۇ (تۆت زات) قارىشى بارغانسېرى ئوتتا — ئاگنىگە چوقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇنداق ئوت بەلگىسى (« ») ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قىيا سىزىقلىرىدە ئىزدىنىڭ ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن. كېيىن — ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى ئاھالىسىنىڭ باش تەڭرىسى ئورنىغا كۆتۈرۈلۈشكە يۈزلەنگەن. ئوتقا سېغىنىش ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت بولغان. «چەلپەكتۇز» ئەڭ قەدىمكى ئوت مۇقەددەسلىرىدىن بىرى بولغانلىقى مەلۇم. قۇياش - كۆن ئوبرازى ماۋرائۇننەھر قەدىمكى ماساگېت — سوغدى ئاھالىسى ئارىسىدا مىترا ئىلاھى ئوبرازىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يەر - سۇ ئىلاھى ئۇماي بىلەن ئاناخ (ئاناخىت) بىرلىشىپ كەتكەن. خۇبېيىسىر (چەيخۇن) دەريا ۋادىسىدىكى ساكلارنىڭ سۇ مۇقەددىسى بولغان. ئۇ بىر قولىدا بېلىق تۇتۇپ ئۇزۇن كۆڭلەك قاخلاپ يىشۇرسا،

ۋە تۈركشۇناسلارنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشتى.

ئۇ، ئۆزى ئۆتكەن دەرسلىكلىرىنى تەييارلاشتىمۇ ئالاھىدە كۈچ چىقىرىپ ئىشلىدى. ھازىرغىچە يۈتۈرىدىكى دەرسلەر بويىچە تېخىمۇ بىر مىليون خەتلىك دەرسلىك تەييارلاپ، كۆپىنچىسىنى رەسمىي ۋە غەيرىي رەسمىي نەشىر قىلدۇردى. ئۇنىڭ «ئومۇمىي ئېستېتىكا» دېگەن دەرسلىك كىتابى شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 2 قېتىم كۆپ تىراژدا نەشىر قىلىندى ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە 2 - دەرىجىلىك ئىجتىمائىي پەن مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. «ئومۇمىي ئېستېتىكا» ناملىق بۇ كىتاب ئۇيغۇر ئېستېتىكا ئىلمىي تارىخىدىكى تۇنجى دەرسلىك خاراكتېرىدىكى ژىرىك ئەسەر بولۇشى بىلەن ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ كىتاب ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالىي مەكتەپلەردە مۇھىم دەرسلىك ماتېرىيالى قىلىنماقتا.

ئۇ ئالىي مەكتەپلەردە بىرتۇتاش دەرسلىك قىلىنغان «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى» دېگەن 4 توملۇق كىتابنىڭ ئاساسلىق ئاپتورلىرىدىن بىرى.

يەنە بىر قولىدا دەريادىن بېلىق تۇتقان ئوبرازدا تەسۋىرلەنگەن. مەرىدىخ جەڭ ئىلاھى بولۇپ، «ئاۋېستا» دا ئۇ خۇددى ھازىرقى سۈرەتلەردىكىدەك ئىككى چاقلىق ھارۋىدا تەسۋىرلەنگەندەك ئاسماندا پەرۋاز قىلىپ، جىن - ئالۋاستىلارنى چاقماقتەك ئوت چاقنىتىدىغان تۆمۈر زەنجىر بىلەن سۇرۇپ جەڭ قىلغان. ئۇنىڭ ياردەمچىسى ۋېرترانگا چوشقا قىياپەتلىك تەسۋىرلەنگەن.

شەرق ئېللىنىزمى دەۋرىدە بۇ مەھەللى ئىلاھلار گرېك ئىلاھلىرى زېۋس، ھېرا، ئافىنا، ئاردىس، ئاپوللو، ئارتېمىدا، دېمېتىرا، ھېرمىس قاتارلىق ئوبرازلىرى بىلەن ئارىلاشتى. گرېك — باكتىرىيە مېتال پۇللىرىدا گرېك ئىلاھلىرى بىلەن بىللە ئاناخىت ۋە مىترا ئوبرازلىرىمۇ چېكىلىپ تۇرۇلدى. نەتىجىدە شەرق - غەرب خەلقلىرى ئەنئەنىسى ۋە ئەپسانىۋى ئىلاھىيەتچىلىكىدە بىر ئارىلىشىش ھادىسىسى يۈز بېرىپ، شەرق - غەرب دىنىي ئەپسانىزىدي قاراشلىرىغا يېڭى تۈس كىرگۈزدى. بۇ ھال كوشان ئىمپېرىيەسى دەۋرىدە قەندەھار، كۈسەن قاتارلىق جايلاردا ئىشلەنگەن بۇددا ھەيكەللىرى، ئاشلىقى ۋە رەسساملىق سەنئىتىدىكى ئارىلاشمىچىلىق ئۇسلۇبىغا تەسىر كۆرسەتتى.

دىنىي ئارىلاشمىچىلىق زاراتوسترا (گرېكلەر «زاراتۇسترا» دەپ تەلەپپۇز قىلىدۇ) دىنىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ھىندىستانغا ماكانلاشقان ئارىيانلار ئەۋلادىدىن بولغان ساكيامۇنى (ساك دانىشمەنى) سىددىخارتا ياراتقان بۇددىزم بىراخما ۋە ئارىيان ئەپسانىۋى تەسەۋۋۇرلىرىنى بىرلەشتۈردى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 253 - يىلى ئاسوكا تەشەببۇسى بىلەن ئېچىلغان بۇددىزم 3 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن گرېك - باكتىرىيەگە (ياۋادا غا) تارقىلىشقا باشلىدى. بۇددىزم كوشان

ئۇ بۇ دەرسلىكنىڭ ئومۇمىي تىزىسىنى يېزىش خىزمىتىدە ئاساسلىق قەلەم تەۋرەتكۈچى بولدى ۋە دەرسلىك قوللانمىسىنىڭ «قاراخانىلار ئەدەبىياتى» دېگەن بۆلۈمىنى يېزىپ پۈتتۈردى.

بۇ پېشقەدەم باغۋەننىڭ ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرىدىكى مول تۆھپىسى ۋە چوڭقۇر تەسىرىنى پارتىيە ۋە خەلق يۇقىرى باھالىدى. شۇڭا ئۇ 1986 - يىلى پروفېسسورلۇققا ئۆستۈرۈلدى. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن — شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىدىن يېتىشىپ چىققان تۇنجى پروفېسسورلاردىن بىرى بولۇپ، ئۇ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا چوڭقۇر تەسىر، يۇقىرى ئابرويغا ئىگە. ئۇنىڭ چەت ئەل تىللىرىدىن پايدىلىنىش ئىقتىدارى، دەرسلىك تەييارلاش سۈرئىتى ۋە لېكسىيە سۆزلەش سەنئىتى يۇقىرى بولۇپ، مەملىكەتتە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدۇ.

ئۇ يالغۇز دەرس ئۆتۈش ۋە دەرسلىك تۈزۈش بىلەن بەنت بولۇپ قالماي، يەنە ئوقۇغۇچىلارنى يېتەكلەش ۋە ياش - ئوتتۇرا ياش ئوقۇتقۇچىلارنى يېتەكلەش خىزمىتىدىمۇ كۆزگە كۆرۈندى. ئۇ ھازىرغىچە 20

خانلىقى دەۋردە تېخىمۇ ئارىلاشما مەدەنىيەت تۈسىگە كىردى. بۇ ھال ئۇنىڭ مە-
ھەللى دىنىي ــ ئېتىقادتىن خەلقئارا دىنىي ئېتىقاد دەرىجىسىگە كــۆتىرىلىشىگە
ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن ئىدى.

شۇنداق قىلىپ «گرېكلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى مەھەللى خەلقلەرنىڭ قەدىمكى
دىنى بىلەن بىرلىشىپ كەتتى...گرېك مەدەنىيىتى يەرلىك خەلقلەرگە تەسىر قىلىش
بىلەن بىللە، مەھەللى مەدەنىيەت گرېكلارغا تەسىر قىلدى»①

5

سەنئەت ــ شەرق ئېللىنىزىمىنىڭ كۆرۈنگەن بىر تارمىقى بولۇپ قالدى. ئىس-
كەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى ۋە گرېك ــ ماكېدونىيىلىكلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى
ھۆكۈمرانلىقى نەتىجىسىدە گرېك تىياتىر سەنئىتى ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېقىپ كىردى.
بۇ خىل گرېك سەنئىتى كىلاسسىك گرېك تراگېدىيىلىرى بىلــەن گرېك خەلق تىيا-
تىرى بولغان «ماسكاراس» كــومېدىك مەسخىرىۋازلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىك-
كى سىستېما بويىچە كىرىپ كەلگەن.

كۆنتكورنىسىيروف«ماكېدونىيىلىك ئىسكەندەرنىڭ تــارىخى» ناملىق كىتابىدا
«ئىسكــەندەرنىڭ دادىسى فىلىپپىي تىياتىرغا ھېرىسمەن كىشى ئىدى. ئــۇ تىياتىر
كۆرۈۋاتقان چېغىدا ئۆلتۈرۈلگەن»① دەپ يازىدۇ.

پــولتارىخ «سېلىشتۇرما ھــايات تــارىخى» ناملىق ئەسىرىدە كۆرسىتىشىچە،
ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنمۇ تىياتىرغــا ھېرىسمەن بولغان، شەرققە يــۈرۈش قىلغاندا
3 مىڭ تىياتىر ئــارتىسىنى بىللە ئېلىپ ماڭغان ۋە جەڭ ۋاقىتلىرى ئارىسىدا ئارام
ئالغاندا ئوقۇش ئــۈچــۈن سوفىكىل، ئېسخىل، ئېۋرىپىدىسنىڭ مــەشھۇر تراگېدىيە

ئوقۇغۇچىنىڭ دىسسېرتاتسىيە ياقلىشىغا يېتەكچىلىك قىلــدى. ياش
ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسپىي ۋە پېداگوگىكىلىق سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە يار-
دەم بەردى.

پىشقەدەم بــاغۋەن، تــالانتلىق پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر گەرچە ھازىر
كېسەلچان بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئوقۇتۇش مۇنبىرىدىن ئايرىلماي، قەيسەر-
لىك بىلەن ئىشلىمەكتە.

IV

يېقىندا ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن ئــۆزىنىڭ 100 ــ ئىلمىي ماقا-
لىسىنى ئېلان قىلدى. بۇ يىل كىتابخانلار ئۇنىڭ بىر قانچە كىتابلىرى
بىلەن يۈز كۆرۈشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئىلمىي ماقالىسى 100 دىن،
كىتابلىرى 10 دىن ئېشىپ كەتكەن بولىدۇ.

لىۋان يازغۇچىسى جىبران خەلىل جىبران مۇنداق دېگەن ئىدى: «مەن
ماڭغانلار بىلەن بىللە مېڭىشنى خالايمەن. ئۆتمۈۋاتقانلارغا قاراپ تۇرۇش-
نى خالىمايمەن» دېگــەن ئىدى. تالانتلىق ئــالىم ئابدۇشۈكۈر ئەنە شۇ

ئەسەرلىرىنى ئالدۇرغان ئىدى.

ك. ۋ. ترېۋېر «گرېك - باكتىرىيە يادىكارلىقلىرى» ناملىق ئەسىرىدە (1940-
يىلى موسكۋا نەشرى) گرېك - باكتىرىيە سارايلىرىدا كىلاسسىك گرېك
تراگېدىيىلىرى ئوينالغانلىقىنى تىلغا ئالغان. س. پ. تولستوۋ
«ئۆزبېكىستان قەدىمكى مەدەنىيىتى» (1943-يىل، تاشكەنت نەشرى) ناملىق ئەسە-
رىدە گىرېكلارغا قارشى ئىلىمىيە ۋەقەدە تۇرغان فارفىيە سارايلىرىدىمۇ بۇخىل تـ-
راگېدىيىلەر ئوينالغانلىقىنى، گىرېك مەدەنىيىتىگە نىسبەتەن چەتكە قېقىش پو-
زىتسىيىسىدە بولمىغانلىقىنى تىلغا ئالغان.

ھازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدىكى يەتتە سۇ رايونى كوستانداي ئوبلاستى توغ-
راي يېزىسىدىن تېپىلغان كۆرۈش تاۋاقتا ئىشلەنگەن مىلادى 1-ئەسىردىكى قاپارتـ-
مىلىق (چىكانكا) تەسۋىردى سۈرەتلەر گىرېك كىلاسسىك تراگېدىيىلىرىنىڭ،
بولۇپمۇ ئېۋرىپىدىس ئەسەرلىرىنىڭ يالغۇز باكتىرىيىدىلا ئەمەس، بەلكى
ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىر دەريا شىمالىي رايونلىرىدىمۇ كەڭ سەھنىلەشتۈرۈلگەنـ-
لىكىنى كۆرسەتتى. نيۇ-يوركتا ساقلىنىۋاتقان يەنە باشقا مۇشۇ خىل مېتال تاۋاقـ-
قا ئىشلەنگەن كۆرۈنۈشلەر بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ.

ئامېرىكا ئالىمى ك. ۋېيتسماننىڭ تەتقىقاتىچە، كوستاناي - يەتتەسۇ كۆرۈش
قاچىسىغا ئېۋرىپىدىسنىڭ «ئاكىستىدا»، «ئالوپ»، «ۋاكىخ قىزلىرى»، «ئېپولا-
تى»، «ئىئون» تراگېدىيىلىرىنىڭ تىپىك كۆرۈنۈشلىرى تاللاپ بېرىلگەن. «ئاك-
ستىدا» تراگېدىيىسىدە ئادمېت پادىشاھنىڭ بېشىغا ئۆلۈم مەجبۇرىيىتى چۈشكەندە، ئۇنىڭ
مېھرىبان خوتۇنى ئاكىستىدانىڭ ئۇنىڭغا ۋاكالىتەن ئۆزىنى قۇربان قىلىش قارا-

ئىدىيىدىكى ئادەم. ئۇ گەرچە ئۇيغۇر ئىلىم - پەن تارىخىدا ئۆتكەن
ئۇلۇغ ئالىم ۋە ئەدىبلەر بىلەن پەخىرلەنسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنى ئىلگىرى
ئۆتكەن ئادەملەر. ئەمدىكى مەسىلە يېڭى ئالىملارنى چىقىرىپ، يېڭىنى
كەشىپ قىلىشتا دەپ قارىدى. شۇڭا ئۆتكەن ئالىملاردىن پەخىرلىنىپ تۇ-
رۇۋەرمىدى. بەلكى مۇشۇ رىئال دۇنيادا ئەمەلگە قاراپ مېڭىۋاتقان ئۇلۇغ
ئالىملار بىلەن بىللە مېڭىشنى خالىدى.

ئۇنىڭ دادىسى مۇھەممەت ئىمىن ئىلغار پىكىرلىك، ۋەتەن ۋە چەت
ئەللەردە ئوقۇپ كۆپ بىلىم ئالغان زىيالىي بولغاچقا، دائىم ئوغلى
ئابدۇشۈكۈرنى بىر ئالىم بولۇپ چىقىشقا ئۈندەيتتى. ئۇ ئالىي مەكتەپكە
كەلگەندىن كېيىن ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى توغرىسىدا نۇرغۇن كىتاب-
لارنى ئوقىدى. بۇ كىتابلارنىڭ مۇئەللىپلىرىنىڭ كۆپىنچىسى رۇس، ياـ-
پون ئېنگلىز، فرانسۇز، نېمىس، ئەرەب،......... مىللەت-
لىرىدىن بولغان ئالىملار ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. ئۇ: «مىللىتىمىز
ئۆز تارىخىدا شۇنچىۋالا كۆپ ئىلمىي نەرسىلەرنى ئىختىرا قىلىپتۇ.
لېكىن ئۇنى تەتقىق قىلغۇچىلار باشقىلار. ئەلۋەتتە ئۆز مىللىتىمىزدىن

رىغا كېلىپ، ئاخىرقى ۋىدالىشىش پەيتىدىكى تىپىك كۆرۈنۈشى سىزىلغان. سۈرەت-
تە ئاكىسىدا بېشىغا ئاخىرەتلىك رومالنى ئارتىپ، سول قولىنى ئادەمىيەت پادىشاھى-
غا ئۇزاتسىمۇ ئۇنىڭ كۆكسىگە يەتمىگەن، ئوڭ قولى بىلەن تەبەسسۇم ئارىلاش
ئۇرۇستىنىكى كىيىمىنى سىقىمداپ ئاخىرقى مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىۋاتقانلىقى
تەسۋىرلەنگەن. ئېپوردېپدىسىنىڭ ئەسلى تېكىستىدە:

«بەختسىز شورلۇق يەتتى!
ئۈزۈلگىنى توت، سىنى بەرمىگەن،
ئاسمان ھۆكۈمرانىدىن.
نىجات تىلە، ئۇڭا سېغىن!»

دەپ يېزىلغان كۆرۈنۈش دەل مۇشۇ بولغان.

كوستاناي — يەتتە سىز كۆمۈش تاۋىقىدىكى يەنە بىر سەھنە كۆرۈنۈشى
ئېپوردېپدىسىنىڭ «ئىئالوپ» دراماسىدىكى ئېپېۋسى پادىشاھى كېركىنانىڭ گۈزەل قىزى
ئالوپ دېگەن ئىلاھى چوسىدوندىن نىكاھسىز تۇغۇپ قويۇپ ئاتا غەزىۋىدىن قورقۇۋات-
قان پەيتتىكى تىپىك خاراكتېر كۆرۈنۈشى بولغان.

ئۇزۇندىن كېيىن ۋاكىخ قىزلىرى» دراماسىنىڭ كۆرۈنۈشىدىن پارچە سىزىل-
غان. بىزنىڭدا ھاراق مۇئەككىلى دىئونىس شەرىپىگە بېغىشلانغان 1- قېتىملىق دىئو-
نىس بايرىمىنى كۈتىۋالغان ۋاكىخلىق قىزلار تەسۋىرلەنگەن. بۇ كۆرۈنۈشتە ئالدىن
بېشارەت بەرگۈچى مويسىپىت تىرېسىي ئالدىغا ئۆز نەۋرىسى پېنفېگە ھاكىمىيەتنى
تاپشۇرۇپ، سىياسى ئىشلاردىن ۋاز كەچكەن فىۋ پادىشاھى كادمۇسنىڭ دىئونىس
بايرىمىغا كەلگەن ۋاقىتتىكى ھالىتى بېرىلگەن. ئەسلى ئېپوردېس تېكىستىدە

كۆپرەك تەتقىق قىلغۇچىلار يېتىشىپ چىقىشى لازىم» دەپ ئويلىدى ۋە
مۇشۇ ئىش ئۈچۈن بىلىمنى مەھكەم باغلاپ، 1951 - يىلىدىن باشلاپلا ئىل-
مىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان ئىدى. ئۇ ئوقۇغۇچىلىق
دەۋرىدىلا «ھاياتلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ئوزۇقلۇق ماددىلىرىنىڭ پەي-
دا بولۇشى» دېگەن ئىلمىي ماقالىنى ئېلان قىلغان ئىدى. ئۇ 1956 -
يىلى «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XI - ئەسىردىكى ئىككى بۈيۈك ئالىمى»، «بە-
دىئىي تىپ ھەققىدە بىزنىڭ قاراشلىرىمىز» دېگەن ئىككى ئىلمىي ماقا-
لىنى ئېلان قىلدى. بۇ ماقالىلار ئەينى ۋاقىتلاردا بەلگىلىك تەسىر
قوزغىدى. بولۇپمۇ 1 - ماقالە، قاراخانىلار سۇلالىسى مەدەنىيەت تارىخى
بويىچە شىنجاڭدا يېزىلغان تۇنجى ئىلمىي ماقالە بولۇشى بىلەن خا-
راكتېرلىنىدۇ. 1956، 1957 - يىللار ئىچىدە ئۇ «شىنجاڭدا 1944 - 1949-
يىللاردىكى خەلق ئازاتلىق ئىنقىلابى» دېگەن كىتابنى يېزىپ تاماملىدى.

ئۇ 1979 - يىلىدىن 1987 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
كىلاسسىك مۇزىكىسى 12 - مۇقام توغرىسىدا»، «شىنجاڭنىڭ تاڭ دەۋرى-
دىكى ناخشا ئۇسسۇل سەنئىتى»، «ئومۇمىي ئېستېتىكا»، «فارابى ۋە ئۇ-

AltunOq

كادىرتىرپىسىيىگە ئۆزىنىڭ ئويناشنى ئۆگىتىشنى ئىلتىماس قىلىپ مۇنداق دېگەن:

«ئەمدى بىز ئۇسۇلنى نەدە ئوينايمىز.
قەيەردە سەكرەيمىز — تاقلايمىز ئەمدى؟
ئاقارغان چاچلارنى ئەمدى ئۈزەيمىز،
ئۇسۇلنى ئويناشقا ئۆگەتكىن مېنى!»

تەرپىسى بولسا ئۇنىڭغا:

«سېنىڭ دىلىڭ خۇددى مەندەك ياش،
ئۆزەڭمۇ ئەمەسسەن مەندىن نەۋقىران.»

دەپ، ئۆزى ئۇسۇلغا چۈشكەن.

نيۇ-يوركتا ساقلانغان ئۈچ خىل كۈمۈش قاچىلارغا ئېۋرىپىدىسنىڭ «گېراكلنىڭ ئەخلاقىدىن چىقىشى»، «پالامىدا»، «تىپاپو»، «ئېگېي»، «ئىپپولىت» دراممىلىرىنىڭ يۇقارقىدەك تېپىك كۆرۈنۈشلىرى بېرىلگەنلىك ۋېيتسماننىڭ تەتقىقاتىچە، بۇ كۈمۈش قاچىلار ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئۇستىلار قولىدا ياسالغان، سىرتتىن كەلتۈرۈلمىگەن.

پلۇتارخ «كراسىر» ناملىق ئەسىرىنىڭ 33-پاراگرافىدا فارفىيە شاھى ئاردو II نىڭ سارىيىدا ئوينالغان «ۋاكىخ قىزلىرى» دراممىسىدا سارالك ئاكاۋار رولىنى يەرلىك ياسان ناملىق ئارتىسنىڭ ئويناپ چىققانلىقىنى تىلغا ئالغان.

6

گرېك كىلاسسىك تىياتىرىدىن باشقا خەلق ئويۇن سەنئىتى ھېسابلانغان دىئونىس بايراملىرى، نىقاپلىق مەسخىرە (ماسكارا) تىياتىرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيـ

نىڭ پەلسەپە سىستېمىسى»، «قۇتادغۇبىلىك ۋە ئۇنىڭ پەلسەپىۋى قىممىتى»، «ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى تارىخىدىن ئوچېرك»، «ئوتتۇرا ئاسىيا پەلسەپە تارىخىدىن ئوچېرك» قاتارلىق 10 غا يېقىن ئىلمىي كىتاب ۋە «ئەلىشىر ناۋائىي دۇنيا قارىشى ھەققىدە ئىزدىنىش»، «كوسەن مەدەنىيىتى ۋە ئۇسۇل سەنئىتى»، «ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىللىنىزملىق مەدەنىيەت»، «ئەرەب مەدەنىيىتى ۋە ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ ئويغىنىشى»، «ئۇيغۇر پەلسەپىسىنىڭ ئومۇمىي پروگراممىسى» قاتارلىق 100 دىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىنى، شۇنداقلا 10 نەچچە ئەدەبىي ئوبزورنى يېزىپ، مەركەز ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك گېزىت - ژۇرناللاردا، نەشرىياتلاردا ئېلان قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىلاسسىك مۇزىكىسى — 12 مۇقام توغرىسىدا» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن خەنزۇچە نەشر قىلىندى. ئۇ، 5 پارچە ئىلمىي ماقالىسىنى بىۋاستە خەنزۇچە يېزىپ ئېلان قىلدى. 25 پارچە ئىلمىي ماقالىسى مەركەز ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك خەنزۇچە گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. نەشر قىلىنىش ئالدىدا

يادا تېخىمۇ كەڭ تارقالغان.

دىئونىس گرېكلارنىڭ مەي ئىچىپ كۆڭۈل ئاچىدىغان ئەلنەغمە تىياتىرى بولۇپ، هاراق ئىلاھى دىئونىسنىڭ پاجىئەلىك قىسمەتلىرىنى خاتىرىلەشكە بېغىشلانغان ئىدى. ئۇ چاغلاردا بۇ ئويۇننى ئوينىغۇچىلار ئۆچكە تېرىسى يېپىنىپ نىقاپلىنار ئىدى.

شۇنى تىلغا ئېلىش هاجەتكى، ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى خەلق ئارىسىدا ئۆزىنى ئۆچكە شەكلىدە نىقاپلىنىپ ئويۇن ئويناش ئەھۋالى ساقلانغان. تاشكەنت يېنىدىكى چىرچىق رايونىنىڭ مەيدانتال قىيالىرىغا ئىپتىدائىي ئوۋچىنىڭ ئۆچكە قىياپىتىدە، نىقاپلانغان سۈرىتى سىزىلغان. XVI-XIV ئەسىرگە ئائىت خەلق ئويۇنلىرى ئىپادىلەنگەن كىتاب قىستۇرما سۈرەتلىرىدە ئۆچكە ئۇسۇلى قىياپىتى سىزىلغان. ئۇيغۇرلاردا ئۆچكە ئۇسۇلى بولغانلىقى مەلۇم. ئاررىئاننىڭ «ئاتا بازىس ئالىكساندىر» (ئىسكەندەرنىڭ يىراققا يۈرۈشى» ناملىق ئەسىرىدە كۆرسىتىلىشىچە گرېكلار ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشتىن ئىلگىرىلا يەرلىك خەلقنىڭ خۇددى دىئونىس بايراملىرىدەك ئۆزۈم هارىقى ئىچىپ شىركەيىپ بولۇپ ئوينايدىغان خەلق ئويۇنلىرى بولغان. تېرمىزدىن تېپىلغان ئىدىشقا ئۆزۈم يوپۇرماقلىرى ئارىسىدىكى شىركەيىپ قىز سۈرىتى سىزىلغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىرگە ئائىت بۇخارادىن تېپىلغان كۈمۈش قاچىغا، بەدەخشاندىن تېپىلغان كۈمۈش ئىدىشقا، مىلادىنىڭ بېشىغا ئائىت تۈركمەنىستاننىڭ جەنۇبىدىكى نىسادىن تېپىلغان مۈڭگۈزلۈك قەدەھكە شۇ خىل مەي بايراملىرى كۆرۈنۈشلىرى سىزىلغان. خوتەندىن مىلادىيە I - II ئەسىرلەرگە ئائىت كۆپ ئىدىشلار ساپرىغا ھەر خىل قىزىقچىلىق قىياپەتلىرى، ماس-

---

تۇرغان «شىنجاڭ ئېنسىكلوپېدىيەسى» دىمۇ ئۇ ئەسلىمىگەن كۆپ تارماقلار بار.

ئۇ يازغان «ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى — 12 مۇقام ھەققىدە» 1 - دەرىجىلىك ئىلمىي ئەسەر، «ئومۇمىي ئېستېتىكا» 2 - دەرىجىلىك ئىلمىي تەتقىقات مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام توغرىسىدا» ناملىق كىتابى 1983- يىلى موسكۋا كىتاب كۆرگەزمىسىگە قويۇلۇپ قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشتى.

مۇشۇ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئىلمىي خادىملىرى ئىچىدە ئىلمىي تېما دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، يورۇتۇپ بەرگەن مەزمۇنلارنىڭ چوڭقۇرلىقى، ئەسەرنىڭ يېزىلىشىنىڭ تېزلىكى، ئەسەرنىڭ سان جەھەتتە كۆپلىكى، ئىجادىي ئىدىيىسىنىڭ كۈچلۈكلىكى، بۆسۈش خاراكتېرلىك ئالاھىدىلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە يولداش ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىنىنىڭ ئىجادىيەت نەتىجىسى خېلى يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ باشقىلار ئاچمىغان يولنى ئاچقان، باشقىلار يازمىغان تېمىنى يازغان، ئاز ۋاقىت ئىچىدە كۆپ ھوسۇل بەرگەن ھەقىقىي ئىجتىھاتلىق ئىگىسىدۇر. ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەر دە بىردەك ئېتىراپ قىلىنىدى. ئۇنىڭ

كىلىدىق كۆرۈنۈشلەر، بەرباب چېلىۋاتقان مايمۇن قىياپەتلىك سازەندىلەرنىڭ قاپارتىمىلىق ياسالغان كۆرۈنۈشلىرى كۆپلەپ تېپىلغان. بۇ ئېھتىمال مەيزاپ پەشۈرىدىغان كۆپلەرنىڭ قولاقلىرىغا ئىشلەنگەن بولسا كېرەك. مەن بۇنى ياپونىيە توكيو دۆلەت مۇزېيىدا ئۇچراتتىم. روشەنكى، ئۈزۈم ئۈسىخىلىرى چۈشۈرۈلگەن توقۇلمىلار تۈرپان قاتارلىق جايلاردىن كۆپلەپ تېپىلغان. تۈرپان ئەڭ قەدىمكى مەشھۇر هاراق ماكانى بولغانلىقى هازىر سىر ئەمەس. لىشىجېن پارلاندۇرۇلغان هاراقنىڭ ئىدىقۇتتىن كەلگەنلىكىنى تەكىتلىگەن ئىدى. مەھمۇت قەشقەرى «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» دە بۇ جەھەتتىكى قەدىمكى خەلق قوشىقىنى مۇنداق خاتىرىلىگەن:

«كۆكلەر قاموغ تۈزۈلدى،
ئەۋرىق ئىدىش تىزىلدى.
سانسىز ئۈزۈم ئۈزۈلدى،
كەلگىل ئامۇل ئوينالىم»

(چالغۇ—سازلار تۈزۈلدى،
مەي جاملىرى تىزىلدى.
سەنسىز دىلىم قىسىلدى،
كەلگىن يايراپ ئوينايلى)

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، گرېك خەلق تىياتىر— ئويۇنلىرى، بولۇپمۇ كومېدىك مەسخىرىۋازلىق ۋە نىقاپلىق ئويۇنلىرى شەرق ئۆلكىمىزدە خېلىلا سالماقنى ئىگىلىگەن. هەتتا ئەلشىر ناۋايى «هەيرا تول ئەبرار» داستانىنىڭ 32-بابىدا:

ئەسەرلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلمىي تەپەككۇرىنى، مەدەنىيەت تارىخىنى ئەكس ئەتتۈردى. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات تارىخى ھەققىدىكى نۇرغۇن خاتا قاراشلىرىنى تۈزەتتى. تارىخىي پاكىتلارنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئۇلار ئۈستىدە ئەقىلغا مۇۋاپىق تەھلىل يۈرگۈزدى. شۇڭا ئىستېداتلىق ئالىمنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرى يۇقىرى ئىلمىي — نەزەرىيەۋى قىممەتكە، ماتېرىيال قىممىتىگە، دەرسلىك قىممىتىگە ۋە تارىخىي قىممەتكە ئىگە بولدى. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان قاتلام نەزەرىيىسى، يېڭى شەرق مەدەنىيىتى ئويغىنىش نەزەرىيىسى، 2 مەدەنىيەت تىپى [يەرلىك مەدەنىيەت تىپى ۋە دۇنياۋى مەدەنىيەت تىپى] ۋە 5 خىل مەدەنىيەت تىپى [گرېك — رىم مەدەنىيىتى تىپى، كوشان — كۇسەن مەدەنىيىتى تىپى، سۇي - تاڭ مەدەنىيىتى تىپى، ئەرەب مەدەنىيىتى تىپى، ياۋروپا مەدەنىيەت ئويغىنىشى مەدەنىيەت تىپى] قارىشى — بىر خىل يېڭى ئىلمىي كەشپىيات بولۇپ، ئىلىم ساھەسىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلماقتا.

ئۇ يالغۇز ئىلمىي — ئىجادىي تەتقىقاتچى بولۇپ قالماستىن، يەنە

«ئۆلكى ساقال باغلىبان ئەل كۈلدۈرۈر،
كۈلكى ساقاللىغا ئۆزى كەلتۈرۈر»
«مەسخىرە كىم كۈلكى ئۈچۈن باج يېر،
بىر دەرەم ئالغۇنچە ئىككى كاچ يېر»

دەپ يېزىپ، ھەتتا ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە مەخسۇس قىزىقچىلىق بىلەن ھايات كۆچۈرىدىغان سەنئەتكارلارنىڭ بولغانلىقىدىن دېرەك قىلىدى①

7

ئوتتۇرا ئاسىيا ئېللىرىمىزى تەسۋىرىي سەنئەتتە دېيەرلىك ئىپادىلەنگەن. ستەيىن مىرەندىكى 3-بۇددا ئىبادەتخانىسى، 5-بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ رەسىملىرىدىكى گىرېك ئۇسلۇبىدىكى رەسىملەردىن تاشقىرى يەنە قاناتلىق-ساماۋى ئادەم سۈرىتىنى تاپقان. گىرېكلارنىڭ رەسساملىق ئەنئەنىسى بولغان بۇ رەسىمنىڭ تېپىلىشى ئېلىمىزلىق رەسسامچىلىق ئۇسلۇبىنىڭ لوپنۇر ۋادىسىغىچە يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتتى. ھەممىگە مەلۇمكى، گىرېكلارنىڭ ئەپسانىۋى قاناتلىق ساماۋى ئادەم سىزىش ئۇسلۇبى كېيىنچە خىرىستىيان دىنى سەنئىتى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان. مەدەنىيەت ئويغىنىش دەۋرى ياۋروپا رەسساملىرى بىبى مەريەم ۋە ئەيسانىڭ تۇغۇلۇشىنى تەسۋىرلەيدىغان كۆپلىگەن رەسىملەردە قاناتلىق ئوغۇللارنى، قاناتلىق پەرىشتىلەرنى كۆپلەپ سىزغان. بوتتىچېللى 1486—1490-يىللىرى سىزغان «ۋېنىرانىڭ تۇغۇلۇشى»، رافائېل 1515—1519-يىللىرى سىزغان «مۇقەددەس مەريەم» قاتارلىق رەسىملەرنى بۇنىڭغا مىسال قىلىش مۇمكىن. مۇنداق قاناتلىق گىرېك ئۇسلۇبى لېنىنگراد

ئىلىم ساھەسىدە بىر ماھىر تەرجىمان. ئۇ ھازىرغىچە «ئېستېتىكا ھەققىدە ئېكسېيىلەر» دېگەن يىرىك كىتابنى ۋە نەچچە ئون ئىلمىي ماقالىنى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلدۇردى.

V

1986-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىنىڭ 1000-پارچە شېئىرى ئېلان قىلىندى. بۇ شېئىر گەرچە ئۇنىڭ 53 ياشقا تولغان ۋاقتىدا ئېلان قىلىنغان بولسىمۇ شېئىردىكى تولۇپ تاشقان لىرىك تۇيغۇلار، ئادەمنى ئويلاندۇرىدىغان پەلسەپىۋى پىكىرلەر ۋە ئادەمنى ئۈمىدلەندۈرۈپ تۇرىدىغان تەسەۋۋۇرلار — ئۇنىڭ بەدىئىي تالانتىنىڭ يەنىلا جۇش ئۇرۇپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇ، يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شېئىر، پروزا، دراما تۈرگىيە قاتارلىق ژانىرلىرىدا مول ئىجادىي تۆھپىلەر يارىتالىغان تالانتلىق ئەدىب. ئۇ ھامان ئۆز ئەسەرلىرىدە قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى بىلەن چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى بىرلىكتۈرۈپ، باھاردىكى تاغ سۈيىدەك

ئېرمەنتاۋ مۇزېيىدا ساقلانغان يەرلىك ئۇستىلار تەرىپىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى
II ئەسىردە ياسالغان مېتال بويۇمدىكى قاناتلىق ئىلاھ سۈرىتىدە ئىپادىلەنگەن. بۇ ئۇسلۇب
كۇچا قىزىل مىڭ ئۆيى 8-ۋە 196- تاشكېمىردىكى، قىزىل قاغا مىڭ ئۆيى 28-تاشكېمىردىكى قۇمتۇر
مىڭ ئۆيى 30-تاشكېمىردىكى «ساماۋى قىزلار» رەسىملىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر كۆرسەت-
كەن. ۋەھالەنكى، كۆسەن رەساملىرى قولىدا بۇ «ساماۋى قىزلار» قاناتقا ئەمەس،
بەلكى يىپەك ـ ئەتلەس توقۇلمىلاردا تايىنىپ ئۇچقان قىلىپ سىزىلغان.

ستەيىن كونا نىيە خارابىسىدىن گىرېك ئىلاھلىرى ۋە ئەپسانىۋى قەھ-
رىمانلىرىدىن ئافىنا، ھىراكلىس، ئېروس ئوبرازىغا تەقلىد قىلىنغان رەسىملەر-
نى ئويۇپ ئېلىپ كەتكەن. مەن بۇ قېتىم ياپونىيە توكيو دۆلەت مۇزېيىغا قويۇل-
غان ھىراكلىس تۇچ ھەيكىلىنى كۆردۈم. بۇ 15—20 سانتىمېتىر كېلىدىغان ھەي-
كەل ھىراكلىسنىڭ قەھرىمانلىقىنى ئىپادىلىگەن ئىدى. ئۇ ئۈستىگە دەھشەتلىك
يىلان ئورالغان رائوكون ئوبرازىغا تولىمۇ ئوخشاپ كېتەتتى. پەنجىكەنت تام سۈ-
رەتلىرىگە (گەرچە VI-VII ئەسىرگە تەئەللۇق بولسىمۇ) يىلانغا ئورالغان ئارتېمىس
قىز سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، بۇمۇ كىشىنى ئويلاندۇرىدۇ. نىسادىن (ئاشخابات
يېنىدا) تېپىلغان يادىكارلىقلار ئىچىدە مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىرگە
ئائىت ئىككى ئىلاھ ھەيكىلى گىرېك ئۇسلۇبىنىڭ يارقىن ئىپادىسىنى كۆرسەتتى.

پېللىئوت 1906-يىلى مارالبېشى تۇمشۇق خارابىلىرىدىن گىرېك ئۇسلۇبىدىكى
ئويما رەسىملەرنى تاپقان.

شۋېتسىيىلىك ھېدىن رولان خارابىسىدىن تاپقان ياغاچ ئويما ھەيكەل
گىرېك ئۇسلۇبىدا ياسالغان. بۇ يەردىكى يوپۇرماق ئارىسىغا چۈشۈرۈلگەن بېلىق

سۈزۈك لىرىك تۇيغۇلار ئىچىدە ھېكمەتلىك پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى
ئىچىپ كەلدى. ئۇ، ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۆز تەسەۋۋۇرىنى ھامان مىللەت ۋە
خەلقىنىڭ ئىلغار تەسەۋۋۇرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ خەلق ئاممىسىنىڭ
تارىخىي تەرەققىياتىدىكى ئورنىنى، ئۈمىدىنى، ئىجادكارلىقىنى، باتۇر-
لۇقىنى ئىنكاس قىلىپ كەلدى. ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر كلاسسىك
ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى زامانىۋى
ئىدىيىلەر، زامانىۋى ئەدەبىي ئىستىللار ۋە زامانىۋى ئىستېتىك
ۋاستىلار بىلەن بېزەپ جانلاندۇردى. شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى، بولۇپمۇ
شېئىر - رۇبائىيلىرى ھەم قويۇق مىللىي پۇراقتا، ھەم كۈچلۈك زاما-
نىۋى روھقا ئىگە بولدى. ئۇ، ئىجادىيەتتە ئۆزىگە خاس يول تۇتتى.
ئۇ مەلۇم مەزگىللىك ھاياتنى ئەمەس، بەلكى ھەقىقىي مىللىي تۇرمۇش
رېئاللىقىنى تېما قىلىپ يورۇتۇپ، ئەسلىدىكى ئەدەبىيات روھىنى ناما-
يەن قىلدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ماھىيەتلىك ھايات تەسىراتلىرى
ئەبەدىي ئۆلمەس ئىدىيىۋى خاھىشلار، كىشىلەر خاتىرىسىدە يېڭىچە ساق-
لىنىپ تۇرىدىغان تۇرمۇش دېتاللىرى ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئۇنىڭ نۇرغۇن

AltunOq

سۈرەتلىك قاپارتمىلىق ئويمىلار گىرېك ئۇسلۇبى بىلەن يەرلىك ئۇسلۇبنى بىر- لەشتۈرۈپ، بېلىقچىلىق — مەيزاپچىلىق تۇرمۇش تېمىسىنى ئەكس ئەتكەن.

سەنئىتىنىڭ مىرەندىكى قېزىدىرىشلەردىن ئېلىنغان سۈرەتتە ئېچىلغاندىن كېيىنكى مىرەن بۇددا ئىبادەتخانىسى تۆۋرۈكلىرى كۆرسىتىلگەن بولۇپ، گىرېك بى- ناكارلىقى تۆۋرۈك ئۇسلۇبىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ①. بۇ خىل ئۇسلۇب ياغاچ نەقىشلەر، تۆۋرۈككە ئىشلەش سەنئىتىدە كۆپلەپ ئىپادىلەنگەن.

ئەللىنىزملىق تەسۋىرىي سەنئەت ئۇسلۇبى بۇددا ھەيكەلتىراشلىقىغا ۋە رەسساملىق سەنئىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئۆزىگىچە، بولۇپمۇ كۈسەن سەنئەتچىلى- رى قولىدا تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلغان. فرانسىيىلىك ئارخېئولوگ ئالفورد فوشېنىڭ كۆر- سىتىشىچە: «قەندىھار بۇددا سەنئىتى گىرېكلارنى ئاتا، بۇددىستلارنى ئانا قىلغان گىرېك — بۇددا سەنئىتىدىن ئىبارەت» بولغان. گەرچە ئالفورد فوشې ئاشۇرۇپ سۆز- لىگەن ۋە مەھەللىي ئامىللارنى «بۇددىستلار» دەپ بىر تاياقتا ھەيدىگەن بولسىمۇ، ئەھۋال تەسۋىرىي ئۇسلۇب جەھەتتە ئاساسەن شۇنداق بولغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونىدىكى بۇددا سەنئىتىدە گىرېك ئامىللىرى ئوخشىمىغان ئوبيېكت بويىچە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىپادىلەنگەن. بىزنى كونا تېرمىز (زورمالا، قاراتېپە، پەيازتېپە، دالۋەرزىن تېپە)، ئايىرتام، ئەپراسىياپ، پەنجىكەنت قاتارلىق جايلاردىن، جۇملىدىن خوتەن، نىيە، مىرەن خارابىلىرىدىن بولۇپمۇ كۈسەن بۇددا سەنئەت ئەسەرلىرىدىن كۆرۈش مۇمكىن. بۇ مىڭ ئۆيلەردە بەزى بۇددا راھىپلىرى ۋىزانتىيە ئۇسلۇبىدىكى ئەيسا خىرىستوس رەسىمىگە ئوخشىشىپ كەتكەن. شۇنى كۆرسىتىش كېرەككى، كۈسەن رەسساملىرى ئېستېتىك بىر تەرەپ قىلى-

---

ئەسەرلىرىنى تۇرمۇش بىلەن پەلسەپە ياراتقان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. چۈنكى، شائىرنىڭ قارىشىچە، شائىر ئۈچۈن ئېيتقاندا، تۇرمۇش — ئانا، پەلسەپە — ئاتىدۇر. شېئىر — ئەنە شۇلار ئوتتۇرىسىدا تۇغۇلغان بالىدىن ئىبارەت. شۇڭا شائىر تالانتلىق بولۇش بىلەن بىللە يەنە بىر ھەقىقىي پەيلاسوپ بولۇشى كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا ئۇنىڭ شېئىرلىرى قىزغىن ھېسسىيات ئىچىدە يارقىن پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويالايدۇ. ئۇ، 10 ياش ۋاقتىدىن باشلاپ ئاددىي شېئىر - قوشاقلارنى يېزىشقا باشلىغان. 14 ياشقا تولغاندا (1948 - يىلى) «قەشقەر گېزىتى»دە تۇنجى شېئىرى ئېلان قىلىنغان. 1950 - يىلى ئۇنىڭ تۇنجى ھىكايىسى — «كېسىلگەن قۇلاق» ئېلان قىلىنىپ كىتابخانلار ئىچىدە ئالاھىدە تەسىر پەيدا قىلدى. شۇندىن كېيىن ئۇ ئىجادىي تالانتىنى نامايەن قىلىپ، ئەدەبىياتنىڭ ھەر خىل ژانىرلىرىدا بىر قاتار ياخشى ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى. ئەپسۇس، ئۇنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتلەر ئۇنى 20 يىل مەتبۇئات ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلغان ئىدى. لېكىن، ئۇ، يەنىلا تىنىمسىز ئىشلىدى. چۈنكى ئارىستوتېلنىڭ بىلىم، قابىلىيەت، پەزىلەت

لىشتا گرېكلارنىڭ تەقلىدچىلىكىنى ھېسسىي ئىپادىلەش بىلەن بىرلەشتۈرگەن، كىيىملىك رەسىملەرنى يالىڭاچ رەسىملەر بىلەن (ھەتتا كىيىمسىز رەسىملەر بىلەن) بىرلەشتۈرگەن، بىزدا ھېكايە تىللىرىنى يەرلىك رېئال تۇرمۇش بىلەن بىرلەشتۈرگەن، ئىلاھىي گۈزەللىكنى ئىنسانىي گۈزەللىك بىلەن بىرلەشتۈرگەن، بۇ ئۇلارنىڭ فىزىكىلىق ۋە ئېستېتىكىلىق چۈشەنچىلىرى بىلەن، ئۆزگەرتىپ قوبۇل قىلىش ئەنئەنىسى بىلەن، بەدىئىي ئىجادىيەت قاراشلىرى بىلەن باغلىنىشلىق ئىدى. نەتىجىدە ئۇلار گرېك تەسۋىرىي سەنئىتى ياراتقان ئېگىزلىكتىن، قەندەھار بۇددا سەنئىتى ئېگىزلىكىدىن كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ھالقىپ «ۋاقتى ئۇزۇن، سەنئىتى مۇنەۋۋەر، قىممىتى يۇقىرى»① تەسۋىرىي سەنئەت قاتلىمى ھاسىل قىلغان.

8

ئەللىنىزم مۇزىكا سەنئىتىدە، تىبابەتچىلىك ۋە تەبىئەت ئىلمىدە، پەلسەپە ھېكمەتتە، ئەدەبىياتتا مۇناسىپ تەسىر پەيدا قىلغان. ئارستوتېل پېرىپاتېتىزمى ئىسكەندەر دەۋرىنىڭ ھۆكۈمران دۇنيا قارىشى سۈپىتىدە خېلىلا كەڭ تارقالغان. سېلېۋكىلار سۇلالىسى دەۋرىدە (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 312—250—يىللار) يېڭى كالىندار قوللىنىلدى. مەرۋدى (مالاكاندا) تاكى ئوتتۇرا ئەسىرلەرگىچە تەبىئەت پەلسەپىسىنىڭ مۇھىم ئۇچىقى، مەرۋدى تەبىئەت پەلسەپىسى ئىلمىي ئېقىمىنىڭ ماكانى بولۇپ قالدى. گرېك ئەدەبىي ئىزوپ مەسەللىرىنىڭ تۇرپاندىن تېپىلغانلىقى، ئۇيغۇر ۋە گرېك خەلق ھېكايە—چۆچەكلىرىدىكى ئايرىم ئوخشاشلىق گرېك ئەدەبىياتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرىدىن دالالەت بېرىدۇ.

ۋە قىسسەتلەر توغرىسىدىكى ھېكمەتلىك سۆزى، شېكسپىرنىڭ سونېتلىرى، دوفاس قىلىسىنىڭ «چوغلۇق» دېگەن ئەسىرى، چۈي يۈەننىڭ «9 نەزم» دېگەن شېئىرى ئۇنى ھامان ئىلھاملاندۇرۇپ تۇردى. شۇڭا مۇشۇ دەرت - پىغانلىق كۈنلەردە «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ناملىق يىرىك شېئىرىي رومانىنى، «چوي يۈەن» ناملىق چوڭ داستانىنى، «قۇتۇپ يۇلتۇزى» ناملىق چوڭ تىپتىكى 7 ئوپېرانى ۋە 5 بۆلۈملۈك «سەۋدايى تەئەججۈپنامىسى» ناملىق لىرىك — پەلسەپىۋى نەسىرنى ۋە يۈزلىگەن شېئىر - رۇبائىيلارنى يېزىپ تاماملىدى. نامى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن تېخىمۇ كۈچىنىپ ئىشلەپ، شېئىر، پروزا، نەسىر، دراماتۇرگىيە، ئەدەبىي ئوبزور تۈرى بويىچە يەنە نەچچە يۈزلىگەن ئەسەرنى ئېلان قىلدى. ئۇنىڭ ھازىرغىچە «رۇبائىييات»، «چوغلۇق»، قاتارلىق شېئىرى توپلاملىرى ۋە «قارلىق تاغ شەجەرىسى» ناملىق شېئىرىي رومانى كىتابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى. «خەلق گېزىتى»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا 100 پارچىدىن ئارتۇق ئەدەبىي ئەسىرى ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ 80 پارچە ئەسىرى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. ئەدىب ھازىر ئۆزىنىڭ 50

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئېلىمىزلىق مەدەنىيەت تارىخىي پاكىت سۈپىتىدە جاھان مەدەنىيىتى،[1] جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى مەدەنىيىتىنىڭ سىنكرىتىك راۋاجلىنىش قانۇنى— ئۆز ئارا تەسىر قىلىش-ئارىلاشمىچىلىق قانۇنىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ سوقاق يولى (يىپەك يولى)دا يۈز بەرگەن مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىكى مۇھىم ھادىسە سۈپىتىدە ئومۇمىيلىق قىممىتىگە ئىگە. ئەمما بۇنىڭدىن، ئوتتۇرا ئاسىيا سەنئىتى ۋە مەدەنىيىتى ئاساسىدا كېلىپ چىققان، دۇنيا مەدەنىيىتى غەربتە ئاپىرىدە بولغان، غەربتىن شەرققە يۈزلەنگەن دەيدىغان بۇرژۇئازىيە «غەرب مەركەز» نەزەرىيىسى خۇلاسىسى كېلىپ[2] چىقماسلىقى؛ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقى باشقا مەدەنىيەت تىپلىرى تەسىرىگە ئۇچرىمىغان دېگەن خۇلاسە كېلىپ چىقماسلىقى؛ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى باشقا مەدەنىيەت تىپلىرىغە، جۈملىدىن گرېك مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتمىگەن دېگەن خۇلاسە چىقماسلىقى لازىم.

ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى گرېك مەدەنىيىتىگە سالماقلىق تەسىر كۆرسەتكەن يەنە بىر مۇھىم تارىخىي پاكىت سۈپىتىدە مەدەنىيەتتىكى سىنكرىتىك (ئارىلىشىش) قانۇنىيىتىنى ئىسپاتلايدۇ.

گرېكلار ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىندىن ئاللاقاچان بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. قەدىمكى گرېكلار تېخى پىيادە قوشۇندىن ھالقىمىغان، پەقەت ئات قوشقان جەڭ ھارۋىسىدا ئۆرە تۇرۇپ جەڭگە قاتناشقان ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى VII ئەسىردە سىكىتلار تەسىرىدە ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغان بولسىمۇ ئاتقا مىنىپ جەڭ قىلىدىغانلىرى ناھايىتى ئاز ئىدى.

نەچچە ياشقا بېرىپ قالغىنىغا قارىماي، ھەر يىلى نەچچە ئون پارچە ئەسەرنى ئېلان قىلىپ تۇرماقتا.

ئەدەب[2] ئابدۇشۈكۈر يالقۇن ئۆزگىچە ئەدەبىي ئىستىلغا ئىگە تالانتلىق يازغۇچى – شائىرلا ئەمەس، يەنە يېتىلگەن ئەدەبىي تەرجىمان. ئۇنىڭ تەرجىمىلىرىدە ئەسلى ئەسەرنىڭ مىللىي ئۇسلۇبى ساقلانغان بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچى نامايەن قىلىنىدۇ. ئۇ ھازىرغىچە «شېكسپىر سونىتلىرى»، «چوغلۇق قىز» (دوماس فىلىس)، «9 نەزىم» (چۈي يۈەن) قاتارلىق يىرىك ئەسەرلەر بىلەن لىيبەي، ۋاڭۋېي، لىيچىڭ چاۋ قاتارلىق خەنزۇ كلاسسىكلىرىنىڭ شېئىرلىرى — نەزمىلىرىنى تەرجىمە قىلىپ ئېلان قىلدى.

VI

دۇنيادىكى مەشھۇر ئالىملار نوقۇل ھالدا ئۆز كەسپى بىلەنلا بولۇپ كەتكەن ئەمەس، بەلكى ئۇلار ناھايىتى چوڭقۇر ئىجتىمائىي پائالىيەتچىلەردۇر. ئۇلار ئۆزى مەشغۇل بولۇۋاتقان كەسپنى ئۆز مىللىتى ۋە ھەرقايسى

پەقەت ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ۋاقتىدا گىرېكلار كىچىك ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلىپ ئۈلگۈردى. شۇندىن كېيىن يەككە ئات مىنىپ جەڭ قىلىشقا كىرىشتى. ئۇلار جەڭلەردە سىكىف ۋە ساكلاردىن قوبۇل قىلغان جەڭ قوراللىرى تاشلاتقۇ (sling)، ساداقدان (Gorytus)، كۆپ ئوقلۇق ئوقيا قاتارلىقلاردىن پايدىلاندى.

ئوتتۇرا ئاسىيا يىپەك توقۇلمىلىرى گىرېك ــ رىملىقلارنى ھەيرەتتە قالدۇردى. يىپەك تېخنىكىسى ھەققىدە يېزىلغان تارىخىي مەنبەلەر بۇ تېخنىكىنىڭ شەرقتىن يېتىپ بارغانلىقىنى كۆرسەتتى.

ئوتتۇرا ئاسىيا تىبابەتچىلىك قاراشلىرى، ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق توغرىسىدىكى تۆت زات قارىشى قارا دېڭىز بويىغا كۆچۈپ بارغان سىكىفلار ئارقىلىق ماكېدونىيە ۋە گىرېتسىيىگە يېتىپ بارغان. مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، گىرېك تىبابەتچىلىكىنىڭ ئاتىسى ھىپپوكرات (بەقىرات) ۋە ئۇنىڭ ئاتىسى قارا دېڭىز ساھىلىدىكى سىكىفلار ئارىسىدا ياشاپ، تۆت زات قارىشى ئاساسىدا «تۆت فىزىس» تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

«گىرېك بويسۇندۇرغۇچىلىرى بار كۈچى بىلەن ئۇرۇنسىمۇ، گىرېك دىنىي ــ ئېتىقادى باكتىرىيە يەرلىك ئاھالىسى ئارىسىدا كېڭەيتەلمىدى. ئەكسىچە، گىرېك ماكېدونىيە ئاقسۆڭەكلىرى زاروئاستىر دىنىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى،»① «ئوتتۇرا ئاسىيا دىنىي ئېتىقادى گىرېك ــ رىم دىنىي قاراشلىرىغا كۈچلۈك تەسىر قىلدى. ئۇنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى خرىستىئان دىنى تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرىمۇ چوڭ بولغان. مىترا (قۇياش ئىلاھى ــ ئا) غا چوقۇنۇش گەرچە باكتىرىيەدە پەيدا بولغان بولسىمۇ، كېيىنچە كىچىك ئاسىياغا، ھەتتا گىرېك، رىمغا كېڭەيدى،

ئەللەر ئىچىدە قىزغىن قانات يايدۇرغان ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ نامى ئۆز مىللىتىنىڭلا پەخرى بولۇپ قالماي، يەنە پۈتۈن ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىنىڭ پەخرى ھېسابلىنىدۇ. كومراجىۋا، سوجاۋا، فارابى، مەھمۇت قەشقەرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ناۋايى، نىزارى، ئارىستوتىل، دېموكرىت، گېگېل، داۋرىن، پاۋلوۋ، ئېينىشتېيىن، ئابدۇسالاملار مانا شۇنداق ئالىملار ئىدى.

يولداش ئابدۇشۈكۈر، پەيلاسوپ، ئەدىب، ئىلمىي تەتقىقاتچىلا بولۇپ قالماي، يەنە ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى بىر ئاتاقلىق جامائەت ئەربابى، ئۇنىڭ قارىشىچە، ئالىم، ئەدىب، پروفېسسور مىللەتنىڭ ئىلغار ئېقىمىنىڭ زەكىلىي سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، مىللىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ جەسۇر، تەدبىرلىك تەشكىلاتچىسى بولۇشى، ئۇ ھەم كەسىپ ئەھلى، ھەم تەشكىلاتچى بولۇشى لازىم.

ئۇ، ئۆزىنىڭ مائارىپ، ئىلمىي ۋە ئەدەبىي پائالىيىتىنى مىللىتىمىز ئىچىدىلا ئەۋجىگە كۆتىرىپ قالماي، بەلكى پۈتۈن مەملىكەتكە، ھەتتا پۈتۈن دۇنياغا يۈزلەندۈردى.

ئۇ يەردىن بىرتالىيە ئاراللىرى، دۇناي ۋە قارا دېڭىز ساھىللىرىگە تارىلىپ، خىرىستىئان دىنىي ئېراسىملىرىغا زور تەسىر كۆرسەتتى» ⑧

«بۇ دەۋر مەدەنىيىتى گەرچە گرېك مەدەنىيىتى تەسىرىدە يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاساسى يەنىلا يەرلىك ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى ئىدى»⑨ «قەدىمكى شەرق تەسىرى گرېك پەلسەپىسى، ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتى قاتارلىق ھەر قايسى جەھەتلەردە كۆرۈنگەن»⑩ شەرق ئېللىنىزمى— ئوتتۇرا ئاسىيا ئېللىنىزمى مانا شۇ خىل شەرقنى، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئاساس قىلغان ۋە ئۆزىگە ئۆزلەشكەن گرېك ئېللىنىزمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

1987—يىل ئىيۇن

ئىزاھلار

① ئېللىنىزم مەدەنىيىتى گرېك مەدەنىيىتىنى، گرېكلەشكەن دۆلەتلەر دەۋرىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەتنى كۆرسىتىدۇ.

②③ «ئۆزبېكىستان س س ر تارىخى»، 1993 -يىل موسكۋا نەشرى، I - توم، 53 -، 391 - بەت.

④ «ئەلىشىرناۋائىي ئەسەرلىرى» 1965-يىل نەشرى، VI-توم 6-بەت

⑤ ستەيىن: «سىرىندىيا» (غەربىي دىيار ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىلىرى)، شائىدا تەرجىمىسى مىنگو 35-يىل نەشرى، 78-بەت، 51-رەسىم.

⑥ گېلىنا: «ئاسىيا ئىگىزلىكىدە ئىلمىي قىدىرىش ئېلىپ بېرىش تۈمىكىنىلىك دوكلاتى» III-قىسىم 128-بەت

⑦ ⑧ ⑨ ⑩ غاپۇرۇۋ: «ئوتتۇرا ئاسىيا تاجىك تارىخى» 1932-يىل خەنزۇچە نەشرى 96-، 55-، 91-، 55-، 98-، 55-بەتلەر

ئۇ «شىمالىي جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلىرى پەلسەپە ۋە ئىجتىمائىي ئىلىم تەتقىقات جەمئىيىتى»، «جۇڭگو ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات جەمئىيىتى»، «قۇتادغۇ بىلىك تەتقىقات جەمئىيىتى» (تەييارلىق) قاتارلىق تارىخ، ئەدەبىيات، پەلسەپە، سەنئەت، ئېتنوگرافىيە، مىللەتشۇناسلىق قاتارلىق بىر قانچە ئىلمىي جەمئىيەتلەرنىڭ تەشەببۇسكارلىرىدىن بىرى بولدى ۋە شۇ جەمئىيەتلەردە مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالدى.

ئۇ ئاپتونوم رايون ۋە مەملىكەت دائىرىسىدە بىر قانچە ئون قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا قاتنىشىپ ئەدەبىيات، تارىخ، گۈزەل سەنئەت، مۇزىكا، مىللەتشۇناسلىق، ئېستېتىكا، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى سېلىشتۇرما ئەدەبىياتشۇناسلىق قاتارلىق ئىلىم ساھەلىرى بويىچە ئىلمىي دوكلاتلار بەردى. ئۇنىڭ دوكلاتلىرى ھەم ئىلمىي، ھەم ماتېرىيال، ھەم دەرس ئۆگىنىش، ھەم قوزغىتىش، تەشكىللەش خاراكتېرىگە ئىگە بولدى.

پروفېسسور ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن 1980- يىلىدىن باشلاپ ئۇنىڭ ئىلمىي، ئەدەبىي پائالىيىتىنى خەلقئاراغا يۈزلەندۈرۈپ، كىشى قەلبىنى خۇشال قىلىدىغان نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئۇ بىر قانچە

AltunOq

«قۇتادغۇ بىلىك» تەتقىقاتى

يۈسۈپ ھۈسەيىن

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ قۇرۇلمىسى

ھېكمەت:

«ئەسەرنى ئاپتورغا دەلىل قىلىش، خەلقنى خالىققا دەلىل قىلىش — زاھىر ئالىملىرىنىڭ ئىشى. ھەقىقەتەن ئالىملار پەيغەمبەرلەر ۋارىسلىرىدۇر. زاھىر ئالىملىرى خەلقنىڭ بارلىقىنى بىلىشتىن خالىقنىڭ بارلىقىنى بىلىشنى پەيدا قىلىدۇ. ئەسەرنى ئاپتورغا دەلىل قىلىپ ئاپتورغا ئىشىنىشكە ھۆكۈم قىلىدۇ. كامالەت دەرىجىلىرىنى كەزگەن پەيغەمبەرلەرنىڭ ئەسلى خىزمىتى بولغان دەۋەت قىلىش ئورنىغا يەتكەن ئالىملار مۇتەجەللى ھاسىل بولغاندىن كېيىن بىر يولدىسۇ ھەقىقىي ئەسەر پەيدا قىلغۇچى خۇداغا ئىشىنىشنى پەيدا قىلىدۇ. كىشى دوست تۇتقان كىشى بىلەن بىلىنىدۇر. ئاللا بىلەن ئادەم سۈت بىلەن شېكەرگە ئوخشاشتۇر.»

«مەكتۇبات» دىن

يىلىدىن بېرى سوۋېت ئىتتىپاقى، ئامېرىكا، ياپونىيە، ئەنگلىيە، تۈركىيە ئالىملىرى بىلەن ئىلمىي سۆھبەتلەردە بولدى. ئۇ 1982 - سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىياسىدا بولغاندا سوۋېت ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، ئۇيغۇر ئالىملىرى بىلەن ئورتاق كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىلمىي مەسىلىلەر بويىچە قىزغىن پىكىرلەشتى. مۇزەپپەر خەيرۇللايۇۋ، خوجەخمەت سەيدۋاققاسوۋ، پەيزۇللا كاراماتوۋ، ئەزىز ئايدىنبوۋ قاتارلىق ئالىملار بىلەن بولغان ئىلمىي ئۇچرىشىشلىرى ياخشى ئىنكاس قوزغىدى.

ئۇ 1986 - يىلى 10 - ئايدا ياپونىيە ئۇلۇغ ئوكيان پەنلەر ئاكادېمىيىسى، كيوتو ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىلمىي جەمئىيىتى، ياپونىيە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پوندى قاتارلىق ئىلمىي مۇئەسسەسەلەرنىڭ تەكلىپى بويىچە ياپونىيىدە ئىلمىي زىيارەتتە بولۇپ، «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «12 مۇقام» تېمىسى بويىچە 3 قېتىم ئىلمىي لېكسىيە ئوقۇدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئىلمى بويىچە تۇنجى قېتىم چەت ئەلدە ئىلمىي لېكسىيە ئوقۇغان ئالىم بولۇپ قالدى. ياپونىيە ئالىملىرى ئۇنىڭ ئىلمىي كارچىگە يۇقىرى باھا بېرىشتى. ئۇ بۇ يىل ە-

«قۇتادغۇ بىلىك» — قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ مېڭىسىدىكى ئىنكاسىنىڭ مەھسۇلى بولغانلىقى ئۈچۈن، بىز «قۇتادغۇ بىلىك» ئارقىلىق يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراشلىرى ئىچىدىكى جەمئىيەتنى ۋە ئۇنى ئىنكاس قىلغان ئاپتور ۋۇجۇدى ئىچىدىكى تەبىئەتنى كۆرسىتىدىغان ھەم ماكرولۇق ھەم مىكرولۇق «جاھاننامە».

بۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن «قۇتادغۇ بىلىك»دىن ئىبارەت بۇ ئەسەرنى ئاپتورنىڭ ئۆزىگە تەھلىل قىلىپ، ئادەم ئاساسەن تۆت بۆلەكتىن (باشتا «تۆرت تىلەك»لەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) تەركىب تاپقانلىقى ئەسەر قۇرۇلمىسىنى تۆت بۆلەككە ئايرىپ تەكشۈرۈپ چىقىمىز:

1. كىتابنىڭ «باش» بۆلىكى ھەققىدە

كىتابنىڭ «باش» بۆلىكى ئۈچۈن ئەسەردىكى ئاللا، پەيغەمبەر، چاريار، يۇلتۇز- لار ۋە باھار مەدھىيىلىرىنى ئايرىش مۇمكىن.

①ئاللا ھەققىدە: يۈسۈپ خاس ھاجىپ نەزىرىدە ئاللا ئالەمدىن ۋە ئادەمدىن ئاشقىرى غايىبانە ئۇلۇغ كۈچ. ئۇنىڭ زامان، ماكان خىسلىيىتى يوق. ئالەمدىكى، ئادەمدىكى بارلىق ماددىي ۋە مەنىۋى ئوبرازلار شۇ ئۇلۇغ كۈچنىڭ ئىزىدۇر. ئەمما ئەقىل شۇ كۈچنىڭ ئۆزىنى بىلىشتىن يىراق. بۇ پىكىرنى تورلەندۈرگەندە، ئادەم ھەتتا يەر شارى خۇددى ئانىنىڭ قۇرسىقىدىكى ھامىل ھۈجەيرىگە ئوخشايدۇ. ھامىل ھۈجەيرە بالىياتقۇدىن ئۆزىگە ئۆتكەن تەسىرنىلا بىلىدۇ. لېكىن ئانىنى ۋە ئاتىنى بىلمەيدۇ. ئەمما ئاللانىڭ جىنسى پەرقى يوق. سانىدىن، سۈپەتتىن ئاشقىرى

ئايدا ياپونىيە كوبى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتى خورى ئەپەندىنىڭ بىلىم ئاشۇرۇش تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ يېتەكچى ئوقۇتقۇچىسى بولدى. ھازىر خورى ئەپەندى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىغا كېلىپ بىلىم ئاشۇرماقتا. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن ئۇزۇنغا «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدىئولوگىيە تارىخى»، «ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى تارىخى» دېگەن ماۋزۇلاردا دەرس ئۆتمەكتە. دېمەك، ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىلىرى ئىچىدە چەت ئەلدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئاسپىرانت قوبۇل قىلغان تۇنجى پروفېسسور بولۇپ قالدى. بۇ بىر ئالاھىدە ۋەقە بولۇپ، مۇ- ھىتىدە ئۇيغۇر يېڭى دەۋر مائارىپ تارىخىدا يېزىلىشقا تېگىشلىك.

x x

دۇنيادا تولۇق مۇكەممەللىك مەۋجۇت ئەمەس، شۇنداقلا كەمچىلىك، يېتەرسىزلىكلەردىن تامامەن خالىي ئادەم يوق ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ مە- نىۋى دۇنياسى ۋە ئەسەرلىرىنى نۇقسانلاردىن خالىي دېيەلمەيمىز. لېكىن تارىخ ھامان ئۇنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدىكى بەزىبىر نۇقسانلارنى كەچۈرۈم قىلىدۇ. ئۇ، ئۆز ئەسەرلىرىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى پەقەت ئۆزى تولدۇ-

ئاللا ئالەمنى يارىتىپلا روھىنى ئالەمگە سىڭدۈرۈۋەتكەن. ھازىرقى زامان ئاسترونوم-لىرى ھازىر بىلىپ يەتكەن سامان يول سىستېمىسىدىنى بىر خىل ماگنىتلىق ئۇيۇلۇق، ئۇنىڭدىن تاشقىرى يەنە بىر خىل «فېرتون»لۇق بىرىشلىق بار. ئۇنىڭدا تارتىلىش، تارتىشىش، بېسىم، ئېغىرلىق يوق. شۇڭا نەچچە مىليارد توننا ئېغىرلىقتىكى ئۇلۇغ-ۋار سەييارىلەر خۇددى بىر تال پەيدەك يېنىك ھالدا ئۆزىدىن تېخىمۇ چوڭ سەييارىغا قىلدىن ئىنچىكە ماگنىتلىق رىشتە بىلەن تارتىلىپ تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئاللا توغرىسىدىكى قاراشلىرى ئەنە شۇنداق ئالەم قەۋەتلىرىنىڭ سىرىغا تاقىلىدۇ. ئاللانىڭ روھى ئەكس ئەتكەن ئادەم ئالەمگە نىسبەتەن بىر مىكرو ھۈججەيرە بولغان بولسا، ئادەمنىڭ ئەقلىي ئادەم ۋۇجۇدىدىكى ھۈ-جەيرىلەرگە نىسبەتەن ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى بىر نەقىل.

② پەيغەمبەر ھەققىدە:

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇھەممەت پەيغەمبەرگە ئۆز دەۋرىدىكى بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ چۈشەنچىسىدىكى ئادەمگەرچىلىكنىڭ، ئالىيجانابلىقنىڭ ئەڭ يۇقىرى غايىۋى سۈپەتلى-رىنى بەرگەن: يەنى مۇھەممەت پەيغەمبەرگە ئۇممەتلىرى (ۋەتەن) ئۈچۈن بارلىقىدىن كەچكەن. مۇلايىم، كۆيۈنگۈچى، كەشپ قىلغۇچى، يېتەكلىگۈچى قاتارلىق سۈپەتلەرنى بەرگەن. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، كىلاسسىكلار تىلىدا ئادەم دېگەن ئۇقۇم بىلەن ئەدەم دېگەن ئۇقۇم پەرقلىق. ئادەم ئۇقۇمى ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى ئۆزلەش-

رىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئىززىتىنى باسىدىغانلار تولدۇرۇپ ماڭىدۇ.

ئۇ بۇ يىل 53 ياشقا كىرىپ قالدى. ئۇنىڭ جىسمانىيىتى بەزىبىر كېسەللىكلەرنىڭ ھۇجۇمىغا دۇچ كەلمەكتە. مىللىتىمىزنىڭ روھىي دۇنيا-سىدا ساقلىنىۋاتقان كۆرەلمەسلىك، ئورا كولاش، چېقىمچىلىق قىلىشتەك ئىللەتلەر ئۇنىڭغا ھامان خىرىس قىلىپ تۇرىدۇ. لېكىن، ئۇ تارىخنىڭ، دەۋرنىڭ، ھەقىقەتنىڭ، مىللىي روھنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئۆز - ئۆ-زىگە تېخىمۇ چىڭ ئىشەنچ باغلاپ، يەنىمۇ جەسۇرانە قەدەملەر بىلەن ئالغا قاراپ ئۆرلىمەكتە. خەلق ئۇنىڭدىن تېخىمۇ كۆپ ھوسۇل كۈتمەكتە. شۇڭا بۇ كۆپ تەرەپلىمە ئىستېداتلىق ئالىم، پروفېسسور ۋە ئەدىب ھازىر يەنە يېڭى تېپتىكى تېمىلار ئۈستىدە ئىشلىمەكتە. بۇ تېمىلار، «ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى»، «شېئىرىيەت ئېستېتىكىسى»، «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تاش كېمىر سەنئىتى» قاتارلىق تەتقىقات ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت. ئۇ يەنە ئوتتۇرا ئەسىردىكى پارس-تاجىك شائىرى ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى-نىڭ كاتتا ئەسىرى «شاھنامە» نىڭ تەرجىمىسىنى ئىشلىمەكتە.

تۇرسۇن قۇربان

1987-يىل ئاۋغۇست، ئۈرۈمچى

تۇرگەن ھەر بىر ئادەم ئارزۇ قىلغان سۈپەتلەر توپلىمى. كىلاسسىكلاردىن بىرى مۇنداق يازىدۇ: «پاك ئۇستىدىن ئاللا ئۆز زاتىنىڭ سۈپەتلىرىنى ۋە كامالەتلىرىنىڭ ئاشكارا قىلىنىشىنى شەيئىلەرنىڭ كۆرۈنۈش ئورنىدا كۆرسىتىشنى خالىغان چاغدا ئادەم شۇ كامالەتلەرگە قارىمۇ-قارشى بولۇپ، ئۇنىڭغا نىسبەت بەرمەكلىك بىلەن غەملەر-دىن قۇتۇلماقچى بولىدۇ. ئادەم مەرتىۋىلىرىدە ئۇ كامالەتكە ئەينەك بولۇش ئۈچۈن، ھەر بىر كامالەتكە شەرتلەرنى بۇيرىغان. چۈنكى بىر نەرسىنىڭ ئەينىكى شۇ نەر-سىگە قارشى بولۇپ، ئۇ نەرسىنىڭ كۆرۈنۈشىگە سەۋەبچىدۇر.» يۈسۈپ خاس ھاجىپ؛ مۇھەممەت يولىنى تۇتقانلار ئىككى ئالەمنى تۇتقان بولىدۇ ۋە ھەر ئىككى ئالەمدە بەختلىك بولىدۇ، دەپ مۇھەممەت پەيغەمبەرنى تەرەققىيات يولىنىڭ چىرىغى دەپ ئۇلۇغلىغان.

③ چارىيا ھەققىدە:

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى قاتارلىق تۆرت چارى-يانى ھاياتلىقنى تەشكىل قىلغان «تۆرت تادۇ» بىلەن نىسبەتلەشتۈرۈپ ئۇلۇغلىغان. باشقا بەزى دىنىي مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، مۇھەممەت پەيغەمبەر ئۆزىنىڭ شەرىئەت قاراشلىرىنى ئابابەكرىگە، تەرىقەت قاراشلىرىنى ئۆمەرگە، پەزىلەت قاراشلىرىنى ئوس-مانغا، ھەقىقەت قاراشلىرىنى ئەلىگە سىڭدۈرگەن ۋە ئۇلارنىڭ ماسلىشىپ بىرلىك ھاسىل قىلىشىنى تەشەببۇس قىلغان. ئەمما بۇ تۆرت ئۇقۇم ئادەتتە ئىسسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇق تۆت ئارا زىت بولغاندەك چارىيالارمۇ كېيىن زىتلەشكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلنى بىرلەشتۈرۈش مۇمكىنچىلىكى تەبىئەت ئىلمى ۋە جەمئىيەت ئىلمىدەك مەخپى بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ھەقتە توختىلىپ، ئەگەر بۇ ھەل قىلىنسا بىر-بىرىگە دۈشمەن ئامىللار دوستلۇق ئامىللىرىغا ئايلىنىدۇ. ئوت بىلەن سۇ قوشۇلغان-دەك بۆرى بىلەن قوي ئىناق بولغاندەك بولىدۇ، دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرگەن. بىزدە ھازىرغىچە مۇنداق ئۈمىدۋار قاراشقا ھەقىقىي ئىشەنگۈچىلەر يوق دېيەرلىك. ئوت بىلەن سۇ قوشۇلمايدۇ، بۆرى بىلەن قوي ئىناق بولمايدۇ دەپ ئىلىم كوچىكە سەل قارايدۇ. ئەمما ئوت بىلەن سۇ قوشۇلسا سۇ چايغا ئۆزگىرىدىغان ئادەتتىكى پاكىتنى ئويلىماي-دۇ ۋە ئەگەر بۆرىنىڭ يېمەك ئادىتى باشقا بىر خىل ئوزۇقلۇققا ئۆزگەرتىلسە قوي بىلەن ئىناق ئۆتۈشى مۇمكىنلىكىگە ئىشەنمەيدۇ. ئەمما، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك» تە دەل مۇشۇنداق ئىلمىي مەسىلىنى تەجرىبە تەرىقىسىدە ھەل قىلىش نەتىجىسىنى شېئىرگە ئايلاندۇرغان ۋە تۆرت تادۇنىڭ بىرلىكىدىن ھاياتلىق كېلىپ چىق-قان دېگەن توپىكى ھۆكۈمىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۇلۇغ بىلىش بىناسىنىڭ ھۇلىنى مۇستەھكەم سوققان.

4. يۇلتۇزلار ھەققىدە:

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇلتۇزلار مەدھىيىسىدە، 12 بۇرجنىڭ ئۈچتىن جۈپلىنىپ يەر شارىدىكى تۆت پەسىلگە ئاساس بولىدىغانلىقىنى، تۆت پەسىلنىڭ مىجەزى ئادەمدىكى تۆت خىلتقا سەۋەب بولىدىغانلىقىنى، 7 يۇلتۇزنىڭ ئادەملەرنىڭ تەقدىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى بايان قىلىش ئارقىلىق ئالەم بىلەن ئادەمنىڭ بىرلىكى توغرىسىدىكى پەلسەپىۋى پىكىرنى ئاسترونومىيە، گېئولوگىيە، بىئولوگىيە، فىزىئولوگىيە ۋە ھەتتا پىسخولوگىيە، ئېدىيولوگىيە ئىلىملىرى بىلەن سېستىمىلاشتۇرماقچى بولغان، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شۇنى مۇلاھىزە قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، قەدىمكى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئالەم بوشلۇقىنى كۆزەتكۈچى تېلېسكوپ قاتارلىق ئەسۋابلار بولمىغانلىقى ۋە ئاساسەن تۈنلەردە يۇلتۇزلار ھەرىكىتىنى كۆزىتىش ئارقىلىق شەكىللەنگەن سۈبيېكتىپ چۈشەنچىدىن ئىبارەت بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ بىلىشنىڭ سۈبيېكتىپ ئاساسلىرىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرۈش مۇمكىن. كىلاسسىكلار «تۆت تادۇ»نىڭ ئەمەلىيەتتىكى ئىپادىسىنى-مەسىلەن پەسىلنىڭ، ۋەسىلىنىڭ ئۈچ تادۇنى، ئۈچ پەسىلنى، ئۈچ ۋەسىلنى بىرلىك قىلىپ نىسپىي رەۋىشتە ئايلىنىدىغانلىقىنى يەكۈنلىگەن. مەسىلەن: باھار پەسلى قىش پەسلى بىلەن ياز پەسلىنىڭ يەنى ھۆللۈك ئىسسىق- سوغۇق زىتلىقى ئارىسىدا تۇرىدۇ. سەھەر ۋەسلى كېچە - كۈندۈز ئارىلىقىدا يەنى ھۆللۈك سوغۇق بىلەن ئىسسىقنىڭ ئارىسىدا تۇرىدۇ. مۇشۇنداق مۇتلەق ۋە ئەسلى «تۆت تادۇ» بىلەن نىسپىيۋە ئەمەلىي «ئۈچ تادۇ» قوشۇلسا يەتتە بولىدۇ. ياكى كۆپەيتىلسە 12 بولىدۇ. مۇشۇنداق قىلىپ، كۈندۈلۈك تۇرمۇش پاكىتلىرىدىن ئېلىنىغان نەزەرىيىۋى قاراش، مەنتىقە بويىچە ئالەملىك مۇناسىۋەتكە كېڭەيتىشكە بولىدۇ. مەسىلەن: بىر يىل 12 ئاي، ھەر 3 ئاي بىر پەسىل مەزمۇنى قىلىپ ئايرىلغان. شۇنداقلا، بىز بىر سوتكىنى ھەر ئىككى سائەتنى بىر سائەت قىلىپ ئۆزگەرتسەك ئۇ چاغدا بىر سوتكا 12 سائەت بولىدۇ ۋە بىر يىل بىلەن بىر سوتكا مۇناسىۋىتى، 12 ئاي بىلەن 12 سائەت مۇناسىۋىتى ئىزدىللىشىدۇ. شۇنداقلا بىر يىل تۆت پەسىلگە ئايرىلغاندەك بىر سوتكىمۇ تۆت ۋەسىل. (تۈن، چۈش، ئەتىگەن، كەچقۇرۇن) گە ئايرىلىدۇ. بۇ ھەقتە مەن مەزكۇر ماقالىنىڭ بېشىدا توختالغان. ئەمدى 7 يۇلتۇز مەسىلىسىگە كەلسەك، بىزنىڭدىمۇ بىرخىل سۈبيېكتىپ چۈشەنچىنىڭ ئوبيېكتىپ يۇلتۇزلار خاراكتېرىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئەمەلدە بولسا ئادەم بېشىنى ئالساق، ئىككى قۇلاق،

AltunOq

ئىككى كۆز، ئىككى بۇرۇن، بىر ئېغىز قاتارلىق ئەزالارنىڭ سانى يەتتە خىل بولۇپ، بۇ يۇقىرىدىكى يەتتە ئۇقۇمنىڭ بەدەن ئاساسىدىن ئىبارەت.

ئەگەر بىر بىلىم ئىگىسى يۇقىرىدىكى زامان، ماكان قەۋەتلىرىنى بىلسە ۋە ئۇنىڭغا ماسلىشىپ شەرتلىرىنى بېجىرسە ھاياتنىڭ تولۇق سىرىنى تۇتقان بولىدۇ.

⑤ باھار مەدھىيىسى:

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «باھار پەسلى» مەدھىيىسىدە يېڭى ئۆرلەپ چىققان قىز-ياش ئاستىدىكى تاغ - دەريالارنىڭ گۈزەللىكىنى، جانى - جانىۋارلارنىڭ ئەركىن، ئازادە ھاياتىنى زوق بىلەن تەسۋىرلىگەن ۋە بۇنداق گۈزەل دۇنيانىڭ يېڭى چىققان كۈنگە ئوخشاش بۇغراخانغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئىپادە قىلغان.

يۇقىرىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇشتىن شۇنى كۆرۈشىمىز مۇمكىنكى، يۇقىرىدىكى تۆت مەسىلە تولۇق ھەل قىلىنسا بىلىش باھارى باشلىنىدۇ. يەنى ئادەم تۆتى تاشقى دۇنيادا، تۆتى ئىچكى دۇنيادا بولغان «جەننەت»كە كىرگەندەك بولىدۇ.

3. «كۆكرەك» قىسمى ھەققىدە

كىتابنىڭ بۇ قىسمىدا ئەقىل، بىلىم، پەزىل، تىل توغرىسىدىكى نەزەرىيىۋى چۈشەنچىلەر سىستېمىسى كىرگۈزۈلگەن.

① ئەقىل ھەققىدە: يۇسۇپ خاس ھاجىپ «ئەقىلنى ئادەمگە ئاللا بېرىدۇ» دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرگەن. لېكىن بۇنى چۈشەندۈرمىگەن. چۈنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئاللا ئەقىلدىن تاشقىرى دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن، مەسىلىنى بىر خىل ئەقىدە قىزغىنلىقى بىلەن چەكلەپ قويغان. ئەمما، بىز مۇھەممەت پەيغەمبەرگە كەلگەن «قۇرئان»نىڭ ئەقلى قاراشلىرىنى جىبرىئىل يەتكۈزگەن، دېگەن چۈشەنچە بويىچە قارىغاندا، ئەقىل - پەزىل ۋە ۋەسىل تەكچۈگىلىقى، جىسىملىق بىلەن ھەرىكەت تەكچۈگلىقى، تەمكىنلىك بىلەن ئەركىنلىك بىرلىكى گەۋدىلەنگەن زامان، ماكاندىكى ئىلھام سەۋەبلىرى ئىكەنلىكىنى ئەقلىنىڭ مەنبەئى يەنى «جىبرىئىل»نىڭ گەۋدىلىنىش ۋاقتى ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىمىز.

② بىلىم ھەققىدە: يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئالەم مىساللىرى بىلىم مەنبەئى ئىكەنلىكىنى، بىلىم ھەر قانداق بايلىقتىن يۇقىرى تۇرىدىغان بايلىق ئىكەنلىكىنى، باشقا ھەر قانداق بايلىق كېلىپ كەتسىمۇ ئەمما ئىگىلىگەن بىلىمنىڭ ئادەم ئۆمرى بىلەن قالىدىغانلىقىنى ۋە ئەۋلادقا ئۆتىدىغانلىقىنى يازغان. شۇنداقلا بىلىم ئارقىلىق ئادەم، تەبىئەت ۋە جەمئىيەت زىتلىقلىرىنى توغرا تونۇپ، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشلىرىگە ئۆزىنى ماسلاشتۇرۇش ئارقىلىق «دوزاخ» دەرۋازىسىنى قۇلۇپلاپ، جەننەت ئىشىكىنى ئاچقىلى بولىدىغانلىقىنى يازغان. بىلىم تاشقى دۇنيانىڭ مىكمەزدىكى

ئىزلىرى ۋە بۇ ئىزلارنىڭ تىلىمىزدىكى ۋە كىتابىتىكى ئىپادىلىرىدىن ئىبارەت تاشقى دۇنيا ئوبيېكتىپ لېكىن ئادەمنىڭ سۇبيېكتىپ قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن ئىنكاس ئوخشاش بولمايدۇ. ۋە پايدىلىق ۋە زىيانلىق تەرەپكە ئايرىلىدۇ. بىلىم بىر مۇھىتتىن ئىگىلىگۈچى بىر خىل مەزمۇنلا ئۆزگىرىش جەريانىدىكى تىرىشچانلىقتىن كېلىدۇ. بىلىم نادانلىقنى ئاقىل قىلىدۇ. ھايۋاننى ئادەمگە ئۆزگەرتىدۇ. بىلىم ئادەم-نىڭ ۋۇجۇدىغا نىسبەتەن خۇددى ئېلېكترون ھېسابلاش ماشىنىسى ئارقىلىق دۇنياغا تىلا-نى ھەركەتلەندۈرۈپ باشقۇرغانىدەك رول ئوينىسا، جەمئىيەتكە نىسبەتەن پۈتۈن جەم-ئىيەتنى تۈرتۈپ تۇرىدىغان مەنىۋى رىشتىدۇر، بىلىم ئىككى دۇنيانى تۈرتۈش قۇرالىدۇر.

③ پەزىل ھەققىدە: يۈسۈپ خاس ھاجىپ نەزەرىدە پەزىل (ئەخلاقى پەزىلەت) ئۆزگىگە قىلىنغان ياخشىلىق — مېھنەت، ھىممەت بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

بۇ، يارىدەم قىلىش، ھېسداشلىق قىلىش، ساخاۋەت قىلىش، ھەمكارلىشىش، ھەتتا زۆرۈر تېپىلغاندا ئۆزىنى قۇربان قىلىش مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ياخشىلىق — ئۆز ئارا مۇناسىۋەتتىن قۇرۇلغان ھاياتى كۈچىنىڭ قىممىتىنى ئىپادە قىلغۇچى بىلىش ۋە پائالىيەت بولۇپ، بىر ئادەم ئىككىنچى بىر ئادەمنىڭ قىلغان ياخشىلىقى تۈپەيلىدىن ئىككىنچى ئادەم بىرىنچى ئادەمدىن رازى بولىدۇ. بۇنداق رازىلىقنى بىلگەن بىرىنچى ئادەم ھوزۇرنى بىلىدۇ. ئەگەر بۇنداق ياخشىلىق روھى كۆپەيسە، خۇددى قۇياش نۇر - ھارارەت چېچىپ ئەتراپنى جەلپ قىلغاندەك ئوخشاش بولىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزگىگە قىلىنغان ياخشىلىق پەزىل بولىدۇ، دېگەندە، بۇنداق ياخشىلىق ئاساس بولغان ئۆزىدىكى ئىمكانىيەتنى يارىتىش ئۈچۈن ئۆزگىگە مېھنەت ۋە بىلىم جاپاسىنى سىڭدۈرۈشتا جۈرئەت قىلىش لازىم. دەپ قارايدۇ ۋە بۇنداق پەزىل ئاساسىنى يارىتىش ئۈچۈن ئادەمدە مەردانىلىق روھى بولۇشى لازىم. مەرد روھى — مەيلى ئازابتا، مەيلى ئارامدا، مەيلى شاتلىقتا، مەيلى ئاچچىقتا بولسۇن، تاشقى دۇنيا تەسىرلىرىنىڭ ئۆزگىگە سىناق ۋە چېنىقىش شەرتلىرى دەپ قاراشنى ئاساس قىلىدۇ.

④ تىل ھەققىدە:

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئادەمنىڭ تىل كۈچىگە ئىنتايىن دىققەت قىلغان ۋە تىل-نى ئادەملەرنىڭ مۇھىم سۈپىتى ۋە مۇھىم ئالاقە قورالى، دىلىنىڭ ئىپادىسى، ئەقىل كۈچىنى، بىلىم سۈپەتلىرىنى ئىزھار قىلغۇچى پەزىلەت شەرتلىرىنى ھەل قىلغۇچى تەرىقىسىدە تونۇلغان. ئەقىل تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان تىلنى كېيىنكى ئەقىلگە بويسۇنمايدىغان تىلنى ئارسلانغا ئوخشاتقان.

ئومۇمەن كىتابنىڭ «كۆكرەك» قىسمىدا بايان قىلىنغان يۇقىرىقى تۆرت مەسىلە تۆرت ئىلىم خاراكتېرىنى ئالغان. مەسىلەن: ئەقىل شەكلى ئىلىم مەسىلىسى بولۇپ،

ئەقىل شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بىلىم تەبىئەت ۋە جەمئىيەت نەقىللىرىنى سىڭدۈرۈشتىن ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا بىلىمنىڭ ئۆزىنى بىلىشنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت تەرەققىـ دىكى ئەساسى ئىلىم. تىل ۋەسىلى ئىلىم قاتارىغا كىرىدۇ. چۈنكى ھەر قانداق ئەمەلىي ئىزچىرىشىش (ۋەسىل) تىل قۇرالىنى ۋاستە قىلىدۇ.

بۇ ئارىلىقتا، يەنە ئۈچۈن يۇقىرىدىكىلارنىڭ «كۆكرەك» بىلەن سىڭدۈرۈشتۇرغانلىقى ھەققىدە توختىلىش زۆرۈر. كۆكرەكتە — ئۆپكە بىلەن يۈرەك ئورۇنلاشقان ۋە ھاياتلىقنىڭ مۇھىم ئاساسى نەپەس قانۇنى يوشۇرۇنغان. ① يۇقىرىدىكى تۆت ئامىل ھامان ئادەمنىڭ كۆكرىكىدىكى ئۆپكە بىلەن يۈرەككە تەسىر قىلىدۇ. ② كۆكرەكتىكى نەپەس قانۇنى — ئالەمنىڭ ماكرو قانۇنىنىڭ مىكرولۇق ئىپادىسى. نەپەسنىڭ كىرىش - چىقىشى ۋە نەپەس ئارىلىقلىرىدىكى توختىلىش تۆت باسقۇچلۇق خاراكتېرگە ئىگە. بۇ تۆت باسقۇچتا يۇقىرىدىكى تۆت تەرەپنىڭ ئەمەلىي مەزمۇنى سۇبيېكتىپ جەھەتتە سىڭىلىدۇ. مەسىلەن: نەپەسنى تەگشەش — ئەقلى كۈچ. نەپەسنىڭ تۆت باسقۇچلىقىنى بىلىش ۋە تەگشەش — بىلىم. نەپەس ئارىلىقىدىكى توختاش ۋاقتىدا مېڭىدىكى ۋە يۈرەكتىكى سېزىم ھەرىكىتىنى، تۇيغۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەكشۈرۈش پەزەل بولىدۇ. تەگشەلگەن نەپەس رېتىمى تىل ۋە نۇتۇق ئاھاڭدارلىقىنىڭ، تەلەپپۇزنىڭ ئاساسى.

٥ - كىتابنىڭ «قوساق» بۆلىكى ھەققىدە:

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «كۆكرەك» بۆلىكىدىكى ئەقىل، بىلىم، پەزىل، تىل ئوفرەسىدىكى نەزەرىيەۋى سىستېمىنى ئوبرازلىق تەپەككۇر ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارغا ھەزىم قىلدۇرۇش ئۈچۈن 6 پېرسوناژ مۇناسىۋەتلىرىنى — كۈنتۇغدى، ئايتولدى، ئۆگدۈلمىش، ئودغۇرمىش، كۆسەممىش، قۇمارۇ مۇناسىۋەتلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغان.

بۇ 6 پېرسوناژ ئىچىدە تۆت ئوبراز ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. كۆسەممىش بىلەن قۇمارۇ ئەل - پال كۆرۈنۈپ ئۆتىدۇ.

كىتابتىكى تۆت ئوبراز مەسىلىسى كىتابنىڭ ئاساسلىق قىسمى. شۇڭا، بۇ مۇناسىۋەتنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئىككى تەرەپتىن تەكشۈرىمىز:

١. بۇ تۆت ئوبراز مۇناسىۋىتىنى مېڭىنىڭ تۆت قەۋىتىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ باقايلى. XIII ئەسىردىكى ئىرانلىق شەيخ ناسىردىن تۇزىش «قابۇزنامە» دىكى سۇ، سوت، ھەسەل، مەي دېگەن بىلىش ئۇقۇملىرىنى مېڭە قەۋەتلىرىگە تەقسىم قىلغان. بۇ پىكىرنى ئامېرىكا فىزىئولوگلىرى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئېنىقلىغان. مەسىلەن ① چوڭ مېڭە، ئادەمگە خاس، بۇ، سۇ خۇسۇسىيەتلىك بىلىش ئورنى. ② ئوتتۇرا مېڭە سوت ئەمگۈچى ھايۋانغا خاس. بۇ، سوت خۇسۇسىيەتلىك بىلىش. ③ كىچىك مېڭە ھاشارەتلەرگە خاس بۇ، ھەسەل خۇسۇسىيەتلىك بىلىش. ④ مېڭە يادروسى ھۇجەيرىگە

خاس. بۇ، مەي خۇسۇسىيەتلىك بىلمىش. ئەمەلدىمۇ يۇقىرىقى تۆت ماددا ئايرىم-ئايرىم ھالدا مېڭىگە تەسىر قىلىدۇ. بۇ تۆت قەۋەت مېڭىنىڭ تەرەققىياتى بىر پۈتۈن بولسىمۇ ئەمما نىسبەتلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئادەم سۈپەتلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىدىكى مۇھىم تەرەپلەرنىڭ بىرى. بۇ جەھەتتىن كونتۇغدىنى سۇ دەرىجىلىك بىلمىشكە، ئايتولدىنى سۈت دەرىجىلىك بىلمىشكە، ئۆگدۈلمىشنى ھەسەل دەرىجىلىك بىلمىشكە، ئودغۇرمىشنى مەي دەرىجىلىك بىلمىشكە ئورۇنلاشتۇرۇش مۇمكىن.

2. بۇ تۆت ئوبراز مۇناسىۋىتىنى پۈتۈن بەدەننىڭ تۆت بۆلىكىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ باقايلى. كونتۇغدى باشقا، ئايتولدى كۆكرەككە، ئۆگدۈلمىش قۇساققا. ئودغۇرمىش تۆۋەنگە (پۇت تەرەپكە) ئۇزدۇل كېلىدۇ. مەسىلەن. كونتۇغدى «باش»، ھەممىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ ۋە بەدەننى ئىدارە قىلىدۇ. ئايتولدى كۆكرەكتە نەپەس قادىنى ئارقىلىق باشنى ئوكسىگېن (بىلىم) بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ. نەپەس بېسىمى قۇساقنىڭكى ھەزىم ھەرىكىتىنى تەڭشەپ تۇرىدۇ. ئۆگدۈلمىش «قۇساق» بارلىق تاماقنى ھەزىم قىلىپ، ئۇنىڭدىن قۇۋۋەت ئىشلىگەندەك، جەمئىيەتكە ئارىلىشىپ جەمئىيەت تەسىرلىرىنى ھەزىم قىلىپ، پائالىيەت كۈچى ھازىرلايدۇ. ئودغۇرمىش تۆۋەن (پۇت) تەرەپتە— جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا مەخپىي ئىبادەت بىلەن ياشايدۇ.

ئەمدى كىتابتىكى پېرسوناژ ئىسىملىرىنىڭ مەناسى ھەققىدە توختىلايلى.

ھەممىمىزگە مەلۇم، «كونتۇغدى» بىلەن «ئايتولدى» ئىسىملىرىدىكى كۈن بىلەن ئاي ئاسمان سەييارىسىنىڭ ئىسمى. ئودغۇرمىش بىلەن ئۆگدۈلمىش ئىسىملىرىمۇ يۇلتۇزلار نامى بىلەن باغلانغان. مەسىلەن: «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ئەسلى تىلىدا ئۆگ، ۋە ئۇرد ناملىق يۇلتۇز ئىسىملىرى توغرىسىدا يىپ ئۇچى بار. ئىزدىنىش ۋە بېشارەتتىن مەلۇم بولىدىكى، ئۆگدۈلمىش — كەچقۇرۇن ھەممە يۇلتۇزلاردىن بۇرۇن چىقىدىغان ۋە ئادەمنى كەچقۇرۇننىڭ سۈكۈت قىلغۇچى دەملىرىدىكى تەپەككۇرىنى قوزغايدىغان «ئۆگ» ناملىق يۇلتۇز بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئودغۇرمىش-سەھەردە ھەممە يۇلتۇزلاردىن كېيىن ئۆچىدىغان، ۋە قۇياشنىڭ چىقىشىنى كۈتىدىغان ئۇرد يۇلتۇزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

كىتابنىڭ «قۇساق» بۆلىكىدە ھەممىدىن كۆپ سالماقنى ئىگىلىگەن تەرەپ ئۆگدۈلمىش بىلەن ئودغۇرمىش ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگلار، بۇ دىئالوگلاردا ئۆگدۈلمىش جەمئىيەتنىڭ ھەر خىل تەبىقىلىرى بىلەن قانداق مۇناسىۋەت قىلىش توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، بىر ئادەم جەمئىيەتنىڭ ھەر خىل تەبىقىلىرى بىلەن ئۆزىگە لايىقىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئۈچۈن مېڭە ئارقىلىق ھەر خىل تەسىرلەرنى ھەزىم قىلىش مەنىۋى كۈچىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى ھەر خىل مۇناسىۋەتلەردە تۇرمۇشتا ماسلىشىش ئۈچۈن مۇناسىۋەتلەش-

گەن ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشىغا كۆنۈش ئۈچۈن ھەر خىل تۇرمۇش قاتلاملىرىدىكى ئو-زۇقلىنىش ئادىتىگە ماسلىشىش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن قۇرساقنىڭ ھەزىم قىلىش كۈچى ساغلام بولۇشى شەرت. بۇ — ئۆگىنىۋېلىشنى «قۇرساق» قا ئوخشىتىلىشنىڭ سەۋەبى.

٤- كىتابنىڭ «تۈۋەن» بۆلىكى ھەققىدە:

يۇسۇپ خاس ھاجىپ كىتابنىڭ «تۈۋەن» بۆلىكى بولغان ئاخىرقى قىسمىدا ياشلىق سېغىنىشلىرى، قېرىلىق ئېچىنىشلىرى، زاماندىن رەنجىشلىرى ۋە ئەندىشىلىرى قاتارلىق ھېس - تۇيغۇلىرىنى بايان قىلغان. بۇ بۆلەك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بو-لۇپ، يۇسۇپ قادىرخاننىڭ نېمە ئۈچۈن يۇسۇپ خاس ھاجىپ بولۇپ قالغانلىقىنى، يەنى ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن شاھلىق تەختىدىن ۋاز كېچىپ زاھىتلىق يولىنى تاللاپ ئالغانلىقى-نىڭ سىرىنى ۋە ھەتتا شەخسىي ھاياتىدىكى سىرىنى چۈشىنىشكە بىۋاسىتە ماتېرىيال بولىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئەنئەنىۋى ئاساسلىرى

ھېكمەت:

«خۇدانىڭ خېلىلى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئۆلۈكلەرنى خۇدانىڭ تىرىلدۈرۈشىگە جەزمەن ئىمان ئېيتىشى بار تۇرۇپ، ئۇ تىرىلدۈرۈشكە دىلى-نىڭ ئارام ئېلىشى ھاسىل بولسۇن ئۈچۈن ئۆلۈكلەرنى تىرىلدۈرۈشىنى كۆرسىتىشنى خۇدادىن سورىغانلىقىنىڭ سەۋەبى مۇشۇ جايىدىدۇر.»

«قۇتادغۇ بىلىك» ھەرگىز يالغۇز ئىسلام دىنى ۋە ئىسلام ئەخلاقى ئەنئە-نىسىنىڭ مەھسۇلى ئەمەس، بەلكى شەرق، غەرب، شىمال، جەنۇب مەدەنىيەت ئېقىم-لىرى، «يىپەك يولى» دىن ئېقىپ ئۆتۈشۈش جەريانىدا، تارىم ئويمانلىقىدىن ئىبارەت بۇ تۆت تاغ ئوتتۇرىسىدىكى قاينامىدا تىنغان تارىخىي ئەنئەنە بىلەن بىۋاسىتە زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئوكيان يۈزىنى بىرلىك قىلىپ تۇرۇپ، قۇرۇقلۇقنىڭ ئىگىز - پەسلىك كېڭەيۋې-گىمەلىك ئەھۋالىدىن قارىغاندا دۇنيانىڭ ئۆگزىسى دەپ ئاتالغان كۇئېنلۇن، پامىر، تەڭرىتاغ، ئالتۇن تاغ تىزمىلىرى ئارىلىقىدىكى بۇ ئويمانلىق بىئولوگىيىلىك ھايات ئەڭ بۇرۇن باشلانغان رايونلارنىڭ بىرى. بۇنى تاغ ۋە سايلىقلاردىكى كۆمۈر، نېفىت زاپاسلىرى ئىسپاتلايدۇ. شۇنداقلا قۇملۇقتا كۆمۈلۈپ كەتكەن قەدىمكى ئورمان ئىزلىرى گۇۋاھ بولىدۇ.

ھەر خىل قان تىپلىرى، بولۇپمۇ ئىككى خىل ئىرق (ئارىيان ۋە ئالتاي) خۇ-

AltunOq

سۈسىيەتلىرى ساقلانغان ئۇيغۇر خەلقى تەركىبلىرىنى تەشكىل قىلغان. مەسىلەن: قىزغۇچ، ساغۇچ، قارامتۇل، ئاقۇش رەڭلىك ئاھالىلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ھەر بىرى قەدىمدىن بىرى مەخسۇس قەۋملەرنى تەشكىل قىلىپ ياشاپ كەلگەن ۋە ھەر بىرىنىڭ مەخسۇس تارىخى بار.

مەخسۇس ئىدېئولوگىيە تارىخىدىن قارىغاندا، تارىم ئويمانلىقىدا بىر نەچچەدىن خاتىرىلىرى بار. مەسىلەن، تەبىئەت دىنلىرى، (تاغ - دەريالارغا چوقۇنغۇچى) شامان دىنى، مەنىۋى قاراڭغۇلۇق بىلەن يورۇقلۇقنىڭ ئىككى خىل ئىلاھى كۈچ ئىكەنلىكىگە چوقۇنغۇچى ئاتەشپەرەسلىك (زەردۇش) دىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگەرگەن داۋامى مانى دىنى، بۇددا دىنى، ۋە ھەتتا خىرىستىيان دىنى، تۇبۇتلار تەسىرىدىن قالغان لاما دىنى، قاتارلىق دىن ۋە ئەخلاقلار بىر خىل ئەنئەنىنى ھاسىل قىلغان. شۇڭا ھازىرمۇ دىن ئىپادىلىرىنى تەكشۈرگەندە مەۋجۇت دىنىي ھادىسەلەرنىڭ كۆپچىلىكى قۇرئان ئەقىدىلىرىگە ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن: تەركى دۇنيا بولۇۋېلىش، ھەر خىل جۇلدۇر كىيىم كىيىملەرنى كىيىپ، چاچلىرىنى ئۆستۈرۈۋېلىپ يۈرۈيدىغان «ئاشىق» قاتارلىقلار «قۇرئان» دا تەشەببۇس قىلىنغان تەقۋادارلىق يولىغا ئويغۇن ئەمەس. بەلكى قەدىمكى ئاتەشپەرەسلىك ۋە مانى دىنلىرىنىڭ ئىسلام دەۋرىگە ئۆزگەرگەندىن كېيىن داۋاملاشقان قالدۇقلىرى بولۇشى مۇمكىن.

مىلادىيىدىن VII — VIII ئەسىر ئىلگىرى يەنى قەدىمكى دارىيانلار دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا جۈملىدىن تارىم ئويمانلىقىدا «ئاتەشپەرەسلىك» دىنى ئەۋج ئالدى. بۇ دەۋرنىڭ خاتىرىسى «جەمشىت» داستانىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. دارىيان سۇلالىسىنىڭ شەرققە ۋە غەربكە كېڭىيىش نەتىجىسىدە ئاتەشپەرەسلىك ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىغا باردى ۋە ئوتتۇرا دېڭىز بويىدا نوھ پەيغەمبەردىن كېيىنكى ئىبراھىم پەيغەمبەر ئەقىدىلىرىنىڭ ئاساسلىرىنى تەشكىل قىلدى (ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوتقا تاشلىنىپ كۆيمىگەنلىكى ۋە بەلكى ئوت ئىچىدىن گۈلشەننى كۆرگەنلىكى توغرىسىدىكى ھېكايە دەل ئاتەشپەرەسلىك دىنىنىڭ ئەنئەنىسىنى چۈشەندۈرىدۇ.) شۇنداقلا بۇ دىن دەۋردە ئوتنى مەركەز قىلغان «تۆت تادۇ» كۆز قاراشلىرى شەكىللەندى. دارىيانلارنى تەشكىل قىلغان ئاھالە سوغدىلار بولۇپ، دارىيانلار مەغلۇب بولۇپ ئۇزۇنلۇق ئورنىغا ئارىئانلار (يۇنانلىقلار) چىقتى. ئۇنىڭ ئورنىغا كىيانىيانلار چىقتى ۋە ئۇلارنىڭ تەسىرلىرىنى ھىندىلار، ئوغۇزلار ئىگىلىدى. مۇشۇنداق بىر قاتار تارىخىي ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە قەشقەر رايونى — سوزاق، سوغداق، سوغدى شەھىرى ۋە دولان (تۇران) تولقۇز ساراي شەھىرى، ئۆز خەلق قاتلاملىرى ئارىسىغا تارىخىي مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى يوشۇرۇپ ساقلىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشلىقىدا بالا ساغۇندىن قەشقەرگە كېلىپ ئوقۇش جەريانىدا يۇقىرىقى ئەنئەنىلەر بىلەن ئۇچراشتى. بۇ ئەنئەنىلەر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇرئان» ئەقىدىلىرىنىڭ تۆت قەۋەت مەناسىنى ئاچىدىغان ئەقلىي ئۇچۇن بىلىم ئاساسلىرى بولۇپ خىزمەت قىلدى. شۇڭا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ باشقا ئىسلام ئۆلىمالىرىدەك يالغۇز «قۇرئان» نى تەپسىرلەش ۋە پاكى شەرھلەش خاراكتېرىدىكى ئەسەر يازماستىن، بەلكى ماۋزۇسى، قۇرۇلمىسى تامامەن يېڭى، ئۆزىگە خاسلىقى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» نى يېزىپ چىقتى ۋە بۇ كىتابنى ئۇلۇغ روبائىيدەك تۆت خىل بىلىش كاتېگورىيىسىدىن قۇردى. مەسىلەن: كۈنتۇغدىنى شەرقتىن، ئاي تولدىنى غەربتىن، ئۆگدۈلمىشنى شىمالدىن، ئودغۇرمىشنى جەنۇبتىن ئالدى ۋە شۇ ئارقىلىق دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىدىكى ئىدىيىۋىلىكىگە نىسبەتەن ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى ئىزھار قىلدى. يەنى خۇددى رىۋايەتلەردە خۇدا ئىبراھىم خەلىلۇللاھقا ئۆلگەننى تىرىلدۈرۈش مىسالىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن بىر جاننى تۆت قۇشقا ئايلاندۇرۇپ تۆت تەرەپكە ئۇچۇرۇپ، يەنە بىرلەشتۈرۈپ، ئۆلۈكنى تىرىلدۈرۈپ كۆرسەتكەندەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىدىن تۆت خىل قۇشنى چاقىرىپ، قەدىمكى ئەنئەنە بىلەن يېڭى مەدەنىيەتنى بىرلەشتۈرۈپ «قۇتادغۇ بىلىك» نى يازغان دېيىشكە بولىدۇ.

بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» دە تۆت ئوبرازنى كىتاب سەھنىسىگە چىقىرىش ماھارىتىگە دىققەت قىلىپ باقايلى: مەسىلەن: باشتا كۈنتۇغدى بىلەن ئايتولدى ئۇچرىشىدۇ. كېيىن ئايتولدى ئۆلۈپ كېتىدۇ. كۈنتۇغدى بىلەن ئۆگدۈلمىش قالىدۇ. كىتابنىڭ كېيىنكى يېرىم قىسمىدا سەھنىگە ئۆگدۈلمىش بىلەن ئودغۇرمىش چىقىدۇ ۋە ئودغۇرمىش ئۆلۈپ كېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ يەنە كۈنتۇغدى بىلەن ئۆگدۈلمىش قالىدۇ. يەنى كۈنتۇغدى ئايتولدى نەسىھەتلىرى ئارقىلىق بىلىمگە تولىدۇ. ئۆگدۈلمىش ئودغۇرمىش ئارقىلىق بىلىمگە تولىدۇ. بۇمۇناسىۋەتنى ئادەم بەدىنىنىڭ بۆلەكلىرى بويىچە چۈشەندۈرگەندە كۈنتۇغدى بىلەن ئۆگدۈلمىشنىڭ قالغانلىقى باش بىلەن قورساقنىڭ مۇھىم پائالىيەت ئەھمىيىتىنى گەۋدىلەندۈرگەن. چۈنكى باش بىلەن قورساق بىلىم ئېلىش بىلەن تاماق يېيىش كۈندىلىك ھاياتنىڭ مۇھىم تەركىبىدۇر.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مىراسخور ئىدىيىلىرى

ھېكمەت:

«تېخى زەخمىن باغلاسا ئەھباپ ھەم يوق، ئەي كۆڭۈل.
بىر ئىشىڭ باغلانسا ئىشىق ئىچرە ئاچىلغانى يۈز ئىشىڭ.»

(«ئەي كۆڭۈل، دوستلارنىڭ تىغىدىن زەخىملەنگەن يارامنى تاڭسا
قايغۇرما، مۇھەببەتتە بىر ئىشىڭ ئېتىلسە يۈز ئىشىڭ ئېچىلىدۇ.»)

(ناۋايى)

قاراخانىلار دەۋرىدە، «قۇتادغۇ بىلىك» دىن كېيىن بىزگە ھازىرچە مەلۇم بولۇشىچە ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەدەبەتۇلھەقايىق» داستانى بىلەن ئەھمەت يەسەۋىنىڭ

«دىۋانى ھېكمەت» داستانى بارلىققا كەلگەن. بۇ ئۈچ ئەسەر ئاپتورلىرىنىڭ ئوتتۇرى-سىدا قانداق باغلىنىش بارلىقى نامەلۇم بولسىمۇ، ئەمما، ئەسەرنىڭ مەزمۇن ۋە ئۇسلۇ-بىدىن قارىغاندا ئەنئەنىۋى ئوخشاشلىق بار. مەسىلەن: ئەھمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبە-تۇل ھەقايىق» داستانىدىكى ئىدىيىلەر «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ «كۆكرەك» بۆلىكىدىكى ئەقىل، بىلىم، پەزىل ۋە تىل توغرىسىدىكى مەزمۇنلارنى بولۇپمۇ ئۆگدۈلمىشنىڭ قا-راشلىرىنى يەنى ئاساسەن شەرىئەت ۋە پەزىلەت قاراشلىرىنى ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب بىلەن تەكرارلىغان بولسا، ئەھمەت يەسەۋىنىڭ «دىۋانى ھېكمەت» تىكى ئىدىيىلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» داستانىنىڭ «تۆۋەن» بۆلىكىدىكى بولۇپمۇ ئودغۇرمىش ئىدىيىلىرىنى تەكرارلىغان.

VIII ئەسىردىن باشلاپ دۇنيا ئومۇمىيۈزلۈك ئۇرۇش دەۋرىگە كىردى دېيىشكە بو-لىدۇ. VI ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە گۈللەنگەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى دەۋرىدە كۆتىرىلگەن ئىلىم قۇياشىنى ئۇرۇش تۇمانلىرى قاپلىدى. چىڭگىزخان باشلىغان موڭ-غول قوشۇنلىرى نۇرغۇن شەھەرلەرنى خاراب قىلدى. قاراخانىلارمۇ موڭغول ئىمپېرى-يىسىدىن ئىلگىرى كىدانلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى. ياۋروپادىمۇ ئاۋستىرىيە، ۋېنگىرىيە ئىمپېرىيىسى قۇرۇلدى. كېيىن ئوسمان ئىمپېرىيىسى قۇرۇلدى. موڭغول ئىمپېرىيىسى مۇستەھكەملەنگەندىن كېيىن، شىنجاڭدا بولۇپمۇ تارىم ئويمانلىقىدا XV-XVI ئەسىر-لەردە سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلۇپ، بىرقەدەر تىنچلىق ۋە گۈللىنىش دەۋرى بارلىققا كەلدى. بۇ دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىن ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، ناۋايى، گۇمنام زەلىلى قاتارلىق مۇتەپەككۇر، شائىرلار مەيدانغا كەلدى. بۇ دەۋردە سوپىستىك ئىدى-يىلەر ئەۋج ئالغانلىقى ئۈچۈن يۇقىرىقى مۇتەپەككۇر، شائىرلارنىڭ غەزەل - داستان-لىرىدا ئودغۇرمىشقا ئوخشاش دەرۋىشسىمان ئىدىيىلەرنىڭ ئىچكى قاتلاملىرى يەنى ئىشق-مۇھەببەتنى كۈيلەش ئەۋج ئالدى. تارىم ئويمانلىقى ئۈچۈن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئاقسۇلۇق خاراباتىنىڭ «مەسنەۋىي خاراباتى» ناملىق داستانى ئەھمەت يۈكنەكىكە ئوخشاش «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ «كۆكرەك» بۆلىكىدىكى ئىدىيىلەرنى راۋاجلاندۇرغان بولسا، يەكەنلىك ئايازبەك قۇشچىنىڭ «جاھاننامە» داستانى «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ «تۆۋەن» بۆلىكى ۋە ئودغۇرمىشقا خاس ئىدىيىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىنى ئېچىپ بەرگەن.

بۇ يەردە ئايدىڭلاشتۇرۇشقا تېگىشلىك بىر تەرەپ شۇكى، گەرچە «قۇتادغۇ بىلىك» تە قانداقتۇ ئىشق-مۇھەببەت توغرىسىدا بايانلار يوق، بەلكى بىرۇنداق ھاۋايى — ھەۋەسلەر تەنقىتلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما، «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ «تۆۋەن» بۆلىكى ۋە ئودغۇر-مىش ئىدىيىلىرىگە ۋارىسلىق قىلدى دەپ قارالغان ئىدىيىلەر، مەسىلەن ئاتايى، سەككاكى، لۇتفى، ناۋايى، ئايازبەك قۇشچى قاتارلىق مۇھەببەت، غەزەل - داستان-لىرىنىڭ ئاپتورلىرى بولسا ئىلاھىي ئىشقنى ئۇلۇغلىغان. بۇنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟

«قۇتادغۇ بىلىك» تە گەرچە ئۇدغۇرمىشنىڭ ھاياتى پائالىيىتى، ئىبادەت خاراك-
تېرى ئېچىپ بېرىلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ باياnlىرىدا ئىبادەت تەمكىنلىكى ئا-
ستىدىكى بىر خىل ئېچكى ئەركىنلىك ۋە بۇنداق تەمكىنلىك بىلەن ئەركىنلىكنى بىرلەشتۈرگۈچى
ئىبادەت ئۇسۇلى تەمكىنلىك ئاستىدا دەل ئىلاھىي ئىشق قاتلاملىرى يوشۇرۇنغان. ئىسلام دىنىي
قاراشلىرى تەرەققىي قىلغان تىمۇر ۋە سەئىدىيە دەۋرىدە بۇ قاتلاملار يۇقىرىسىدا ئىسمى
زىكرى قىلىنغان مۇتەپەككۇر ئەدىبلەر تەرىپىدىن ئادەم ھاياتى ۋە تەنىنىڭ قانۇنلىرى
تەرىقىسىدە ئېچىلغان بۇنداق ئېچىلىش دەل ئۇدغۇرمىشچە ئىبادەت ئۇسۇلى ئارقىلىق
ھەل بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، شۇڭا، ئۇلارنى ئۇدغۇرمىش ئىدىيىلىرىنىڭ مىراسلىرى دەيمىز.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمىزدىمۇ ئەقلنى، ئەدەپنى تەرغىپ قىلغۇچى
ئەسەرلەر بىلەن ھېسسىيات ئەركىنلىكىنى تەرغىپ قىلغۇچى ئەسەرلەرنى بىز يۇقىرىقىدەك ئايرى-
ش مۇمكىن. ئەمما بۇ «قۇتادغۇ بىلىك» بىلەن بىۋاستە باغلانمىغانلىقى ئۈچۈن توختالمايمىز.

«قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ ھازىرقى ئەھمىيىتى

ھېكمەت

«بۇ مەكتۇپلەرىمىز ئەمەس بەلكى مەنا بىلەن ئەقلىي قىلىنغان ... شۇنى
بىلىڭلاركى، چەكسىز كائىنات ئازەلىي ئالەمنىڭ مەركىزى بولغان بىر نۇقتا بار.
ۋە بۇ نۇقتا ئالەمدىكى ھەممىنىڭ نىگىزىدۇر ۋە ئالەم شۇ نىگىزنىڭ تەپسىلى
كەسۇرىدۇر. بۇ نۇقتا نۇرانىلىقتا كۈنگە ئوخشايدۇ. ئۇيقۇلاردىكى ئەرسىلەر
شۇ نۇقتا ئارقىلىق روشەن بولىدۇ. پاك خۇدا تەرەپتىن قايسى تەرەپكە
يەتمىز يەنە شۇ نۇقتىنىڭ ۋەسلى بولۇش ئارقىلىق يېتىدۇ. بۇ نۇقتا خاس
ئىلاھىي زاتنىڭ غايىب نۇقتىسىدا ئۇزدۇر ۋە بۇ نۇقتا تۆۋەنلەش مەرتىۋى-
سىدە مەۋجۇتتۇر. ئاندىن بۇ پەسلەش - تۆۋەنلەش دەرىجىسىگە يەتمىگەن
بىزدەرىجە ھاسىل بولمىغان مۇددەتتە، ئۇ خاس ئىلاھىي زاتنىڭ غايىپلىقى
ھەپ ئاتالغان مەرتىۋىگە ئۆرلەش ھەرگىز مۇيەسسەر بولمايدۇ....»

(«مەكتۇبات» دىن)

ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ جۈملىدىن ياشلىرىنىڭ ياۋروپا مەدەنىيىتى تە-
سىرىگە ئۇچرىشىشى تۈپەيلىدىن «قۇتادغۇ بىلىك» كە ئوخشاش ئەسەرلەرگە ئەھمىيەت
بېرىش يېتەرلىك ئەمەس. بۇنداق مەسىلىنى قىسمەن بولسىمۇ ھەل قىلىش ئۈچۈن
مەن تۆۋەندىكى كۆز قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويىمەن:

مەن ماقالىنىڭ بېشىدا ھەقىقەت — سوتسىيالىزم دەۋرىگە ئىزىغىن كېلىدۇ،
دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم: ھەممىمىزگە مەلۇم، سوتسىيالىزم «ھەر كىم
قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ئىشلىگىنىگە قاراپ ھەق ئېلىش» ئۇسۇلى ئارقىلىق
ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يەنى ئەمگەك كۈچلىرىنى، ئەقىل كۈچلىرىنى
تەدرىجىي ۋە ئاخىرى ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلىدىغان بىر تارىخىي دەۋر. مادىي
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازات قىلىش ئۈچۈن، مەنىۋى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى

ئازات قىلىش شەرت. چۈنكى ئەقلىي ئازاتلىق ئەمگەك ئازاتلىقىنىڭ ئاساسى. ئەقلىي ئازاتلىق بىلىم كۈچى ئارقىلىق ھايات سىرلىرىنى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت سىرلىرىنى ئېچىپ پائالىيەت تەرتىپلىرىنى ماسلاشتۇرۇش لازىم.

«قۇتادغۇ بىلىك»تە 12 بۇرج ئارقىلىق 4 پەسىل مۇناسىۋىتى ۋە تۆت ئۇدرازنىڭ مۇناسىۋىتى تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن. بىز بۇنىڭدىن مۇنداق ھايات تەرتىپىنى چىقىرىپ ئالالايمىز؛

مەسىلەن: بىر يىل 12 ئاي تۆت پەسىل، بۇ پەسىلدە، قىش سوغۇق، ياز ئىسسىق، باھار ھۆل، كۈز سوغۇق بولۇپ، پەسىل ئارىلىقلىرى، مەسىلەن: قىش بىلەن باھار ئارىلىقى ھۆل سوغۇق، باھار بىلەن ياز ئارىلىقى ھۆل ئىسسىق، ياز بىلەن كۈز ئارىلىقى قۇرۇق ئىسسىق، كۈز بىلەن قىش ئارىلىقى قۇرۇق سوغۇق، بۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇش بىر يىللىق ئۆمۈرنى تەڭشەش ئۈچۈن شەرت. بىر سوتكىنى ئالساق تۈن — سوغۇق، چۈش — ئىسسىق. ئەتىگەن ھۆل، كەچقۇرۇن قۇرۇق، تۈن بىلەن ئەتىگەن ئارىلىقى ھۆل سوغۇق. ئەتىگەن بىلەن چۈش ئارىلىقى ھۆل ئىسسىق. چۈش بىلەن كەچقۇرۇن ئارىلىقى قۇرۇق ئىسسىق، كەچقۇرۇن تۈن ئارىلىقى قۇرۇق سوغۇق. بۇنى ئايدىڭلاشتۇرۇش بىر سوتكىلىق ئۆمۈرنى تەڭشەش ئۈچۈن شەرت.

يىل بىلەن سوتكىنىڭ بۇنداق پەسىل ۋە ۋەسىل قانۇنلىرىنى بىلىش دەل سالامەتلىك ۋە كامالەتلىكنىڭ، تەمكىنلىك بىلەن ئەركىنلىكنىڭ ئاساسى. بۇ دەل قابىلىيەتنى ئۆستۈرۈشنىڭ ئاساسى. چۈنكى، قابىلىيەت بولغاندىلا ئاندىن قابىلىيەتكە يارىشا ئىشلەش مۇمكىنچىلىكىگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. شۇنداقلا پەسىل ۋەسىل پەرقلىرىنى، ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋە ئۇنىڭغا يارىشا بەدەن ۋە ئەقىل ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلگەندە «ئېھتىياج» دېگەن ئۇقۇمنىڭ زامان، ماكان، مەنبەسىنى چۈشەنگىلى ۋە شۇ ئارقىلىق كوممۇنىزمنىڭ «ھەركىم ئېھتىياجىغا يارىشا تەمىنلىنىش» دېگەن پرىنسىپىدىكى «ئېھتىياج» ئۇقۇمى توغرىسىدا توغرا نەزەرىيىۋى ئاساس تىكلىگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: باھارنىڭ باھارغا لايىق، ئەتىگەننىڭ ئەتىگەنگە لايىق ئېھتىياجى بولىدۇ ۋە شۇ پەسىل ھەم ۋەسىلدە شۇ ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئىمكانىيەتلىرى يوشۇرۇنغان بولىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» مۇشۇنداق چۈشەنچىلەرنى ئىجابىي تەتقىقات ئارقىلىق تەمىنلەپلا قالماستىن بەلكى ھازىرقى مەۋجۇد ھەر خىل ئىجتىمائىي قاتلاملار مۇناسىۋىتىنى چۈشىنىش ۋە ھەر خىل قاتلاملارغا قانداق مۇئامىلە قىلىش ئۇسۇللىرى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

مورگان: ئادەمزات مەدەنىيىتى شەرقىي يېرىم شاردىن باشلانغان. بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچى تارىم ئويمانلىقىدىكى قۇملىقتا كۆمۈلگەن، دېگەن. بىز بۇنى ئەسلىگىنىمىزدە، تارىم ئويمانلىقىدىكى قۇملىقتا كۆمۈلۈپ كەلگەن كۆيىتاپسىمان مەدەنىيەت دەرۋازىسىغا سېلىنغان قۇلۇپنى ئاچىدىغان ئالتۇن ئاچقۇچ- «قۇتادغۇ بىلىك» دۇر. بىز «قۇتادغۇ بىلىك»نى تولۇق ئۆزلەشتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، بىزنىڭ قەلبىمىزدە ئوت ئىچىدىن چىمەنلىك ۋە بۇلاق ئېچىلغاندەك، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ بېشىدا تەسۋىرلەنگەن باھار تەسۋىرىدەك. بىر مەنىۋى دۇنيا خەزىنىسىگە ئايلىنىپ قالىمىز.

AltunOq

تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدىكى مەدەنىيەت

تۇرغۇن ئالماس

1. يېزىق

تۈركلەر مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا، كۆك تۈرك يېزىقى ياكى يەنە- سەي - ئورخۇن يېزىقى دەپ نام ئالغان يېزىقنى قوللانغانلىقى مەلۇم.

يېقىنقى يىللاردا روس ئارخېئولوگلىرى ھازىرقى قىرغىزىستاندىكى ئىسسىق كۆلنىڭ بويىدىن بىر تۈرك شاھزادىسىنىڭ قەۋرىسىنى تاپقان. قەۋرىگە دەپنە قىلىنغان تۈرك شاھزادىسىغا ئالتۇن چاپانكەيدۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ شاھزادە، «ئالتۇن چاپانلىق ئادەم» دېگەن نام ئالدى. شاھزادە بىلەن بىرگە قويۇلغان نەرسىلەر ئىچىدە بىر كۈمۈش تاۋاقمۇ بار ئىكەن. مانا شۇ كۈمۈش تاۋاقتا كۆك تۈرك ئېلىپەسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى بىلەن يېزىلغان ۋە تۈركچە ئىكەنلىكى ئالغا سۈرۈلگەن ئىبارىلەر بار. كۈمۈش تاۋاققا يېزىلغان ئىبارىلەرنىڭ مىلادىدىن V ئەسىر ئىلگىرى يېزىلغانلىقى ئارخېئولوگلار تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان.①

بىز باشتا: مىلادىنىڭ 568 - يىلى ئىستېمى خاقاننىڭ شەرقىي رىم ئىمپېراتورى يۇستىنىئان II گە (578 — 565)، مىلادىنىڭ 584 - يىلى ساۋارلار خاقانىنىڭ جۇڭگو پادىشاھى (سۈي سۇلالىسى) سۈي ۋىندىگە يازغان مەكتۇپلىرىنى تىلغا ئالغان ئىدۇق. مانا مەكتۇپلەر كۆك تۈرك يېزىقى بىلەن يېزىلغان ئىدى. يەنىسەي دەرياسىنىڭ بويلىرىدىن، ۋاقتى مىلادىنىڭ VI ئەسىر ئاخىرىغا توغرا كېلىدىغان مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى تېپىلغان. بۇ مەڭگۈ تاشتىكى تارىخىي خاتىرىلەر كۆك تۈرك يېزىقى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، "يەنىسەي يادىكارلىقلىرى" دېگەن نام بىلەن ئاتالدى.

بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىدىن تېپىلغان تۈرگەش تەڭگىلىرى ئۈستىگە يېزىلغان خەتلەر كۆك تۈرك يېزىقى بىلەن يېزىلغان. تۈرگەش خاقانلىرى تەرىپىدىن زەرب قىلىنغان تەڭگىلەر VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا تەئەللۇق.

بۇنىڭدىن باشقىرى مىلادىنىڭ 725- يىلى تونيۇقۇقنىڭ، مىلادىنىڭ 732- يىلى كۈلتېكىن- نىڭ، 735- يىلى بىلگە خاقاننىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان ئۈچ مەڭگۈ تاش يادىكارلىقلىرى ئورخۇن

ۋادىسىدىن تېپىلغان. كۆك تۈرك يېزىقى بىلەن يېزىلغان بۇ مەڭگۈ تاشلار ئورخۇن ۋادىسىدىن تېپىلغانلىقى ئۈچۈن، «ئورخۇن يادىكارلىقلىرى» نامى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر.

كۆك تۈرك يېزىقى تۈركلەرنىڭ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى مىللىي يېزىقى بولۇپ، 38 ھەرپتىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا تۆت سوزۇق تاۋۇش بولغان.

2. كالېندار

تۈركلەر 12 خىل ھايۋاننىڭ ئىسمىنى ئېلىپ 12 يىلغا ئات قويغان. تۈركلەرنىڭ قەدىمكى چاغدىكى مىللىي كالېندارى 12 خىل ھايۋان نامى بىلەن يىل ھېسابلايدىغان كالېندار ئىدى.

«ئۇلار بالىلارنىڭ ياشلىرىنى، جەڭ تارىخلىرىنى ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاشلارنى مۇشۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى (دەۋرىيلىكى) بىلەن ھېسابلايدۇ. بۇنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇنداق:

تۈرك خاقانلىرىدىن بىرى ئۆزىدىن بىر نەچچە يىل بۇرۇن بولۇپ ئۆتكەن بىر ئۇرۇشنى ئۆگەنمەكچى بولغان. بۇنىڭدا ئۇ شۇ ئۇرۇش بولۇپ ئۆتكەن يىلنى ئېنىقلاشتا خاتالاشقان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ خاقان ئۆز خەلقى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، قۇرۇلتايدا مۇنداق دېگەن: «بىز بۇ تارىخنى ئېنىقلاشتا قانداق خاتالاشقان بولساق، بىزنىڭ كېلەچەكتىكى ئەۋلادلىرىمىزمۇ شۇنداق خاتالىشىدۇ. شۇڭا بىز 12 ئاي ۋە ئاسماننىڭ 12 بۇرجىغا ئاساسلىنىپ، ھەر يىلغا بىر ئات قويايلى. بىزدىن كېيىن يىل ھېسابى شۇ يىللارنىڭ ئايلىنىشى بىلەن ھېسابلانسۇن. بۇ ئارىمىزدا مەڭگۈ بىر يادىكارلىق بولۇپ قالسۇن.» خەلق خاقاننىڭ بۇ پىكرىنى «شۇنداق بولسۇن» دەپ ماقۇللىغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خاقان ئوۋغا چىققان ۋە ھەممە ياۋا ھايۋانلارنى ئىلى دەرياسىغا قاراپ قوغلاشنى بۇيرىغان. بۇ ناھايىتى چوڭ بىر دەريا، خەلق بۇ ھايۋانلارنى ئوۋلاپ يۈرۈپ، ئىلى دەرياسىغا قاراپ ھەيدىگەن. بىر نەچچە ھايۋانلار ئۆزلىرىنى سۇغا ئاتقان. ئۇلاردىن 12 خىلى سۇدىن ئۈزۈپ ئۆتكەن. ئەنە شۇ 12 خىل ھايۋاننىڭ ئىسمى 12 يىلغا ئات قىلىپ قويۇلغان. سۇدىن ئەڭ ئاۋال چاشقان ئۆتكەن. شۇڭا يىل بېشى شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ «چاشقان يىلى» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن سۇدىن ئۆتكەنلەر تۆۋەندىكى تەرتىپتە بولدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى بىر يىل ئۈچۈن ئىسىم بولۇپ قالغان.②

12 خىل ھايۋاننىڭ سۇدىن ئۆتۈش تەرتىپى بويىچە تىزىلىشى مۇنداق:

1. چاشقان 2. كالا، 3. يولۋاس 4. توشقان، 5. بېلىق 6. يىلان 7. ئات.

8. قوي، 9. مايمۇن، 10. توخۇ، 11. ئىت، 12. تۇڭگۇز.

«تۇڭگۇز يىلى يازا يەتكەندىن كېيىن، ھېساب يەنە چاشقان يىلىدىن قايتا باشلىنىدۇ.»③

بەزى ئالىملارنىڭ پەرەز قىلىشىچە، تۈركلەر، مانا شۇنداق تەرتىپ بويىچە يىل ھېسابلىغان. كالېندارنى مىلادىدىن ئىلگىرى مىڭ يىل بۇرۇن قوللانغان بولۇشى مۇمكىن. تۈركلەر شۇ كالېندارنى، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، ھىجرەت يىلىدىن باشلىنىدىغان قەمەرىيە كالېندارىنى قوبۇل قىلغىچە قوللانغان بولسىمۇ، قەدىمكى تۈرك مىللىي كالېندارى ھېلىھەم ئۆز تەسىرىنى يوقاتمىدى.

3. ئورخۇن يادىكارلىقى

«ئورخۇن يادىكارلىقى» تۈرك تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يادىكارلىقى. شۇنىڭدەك قەدىمكى ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئەدەبىياتىمىزغا كۆرۈش بەتلىك ئالتۇن ھەرپلىك يادىكارلىقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئورخۇن يادىكارلىقى» توغرىسىدا بىر قەدەر ئېنىق مەلۇمات بېرىش ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە.

«ئورخۇن يادىكارلىقى» نىڭ تېپىلىشى

مىلادى VIII ئەسىرنىڭ 30 ‑ يىللىرىدا: كول تېگىن، بىلگە خاقان، تونيۇقۇقلارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشلار («ئورخۇن يادىكارلىقى») توغرىسىدا خېلى بۇرۇنلا مەلۇماتلار بېرىلىشكە باشلىغان ئىدى. XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇللار تارىخىنى يازغان ئۇلۇغ ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى «تارىخى جاھان گۇشاي» («دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچىنىڭ تارىخى») دا، «ئورخۇن يادىكارلىقى» توغرىسىدا خەۋەر بەرگەن ئىدى. ئەينى چاغدا، چىڭگىزخاننىڭ ۋەزىرى — قىتان شاھزادىسى يېلۇچۇسايىنىڭ ئوغلى يېلۇXXكول تېگىن مازارىنى كۆرگەنلىكى توغرىسىدا شېئىر يازغان ئىدى.

1709 ‑ يىلى 8 ‑ ئىيۇلدا جەنۇبىي ئۇكرائىنادىكى پولتاۋا شەھىرىنىڭ يېنىدا روسىيە بىلەن شىۋېتسىيە ئارىسىدا ئۇرۇش بولغان ئىدى. ئۇرۇشتا روسىيە ئىمپېراتورى پېتر I گە (رۇس قوشۇنلىرىغا پېتر ئۆزى قوماندانلىق قىلغان) ئەسىر چۈشكەن شىۋېتسىيەلىك نىمىس ئوپىتسېرى جوۋان ۋون ستراھلېنبېرگ سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىنغان، سىبىرىيىدە 13 يىل سەرگەردان بولۇپ تۇرغان ستراھلېنبېرگ 1722 ‑ يىلى شىۋېتسىيىگە قايتىپ كېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. ئۇ يىراق يوللارنى بېسىپ شىۋېتسىيىگە قايتىپ كەتكەندىن كېيىن 1730 ‑ يىلى «ئورخۇن

يادىكارلىقى» توغرىسىدا كىتاب يازغان. ئۇنىڭ كىتابى ياۋروپادا ئاجايىپ چوڭ قىزىقىش پەيدا قىلغان. چۈنكى كىتابتا دۇنياغا سىرلىق كۆرۈنگەن «ئورخۇن يادىكارلىقى» دىن پارچىلار بېرىلگەن. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رۇس ساياھەتچىسى پاللاس 1822 - يىلى پېتىربورگدا (ھازىرقى لېنىنگرادتا) نەشر قىلدۇرغان كىتابىدا، كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان يىگىرمە ئىككى يادىكارلىقنىڭ نۇسخىسىنى ئېلان قىلغان. پاللاسدىن كېيىن ياۋروپادىكى كۆپلىگەن ئالىملار «ئورخۇن يادىكارلىقى» توغرىسىدا مۇھىم ئەمەلىي ئەمگەكلەرنى قىلغان بولسىمۇ، كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان يادىكارلىقنى ئوقۇپ چىقىشتا ۋە ئۇنىڭ مەناسىنى بىلىشكە مۇيەسسەر بولالمىغان.

بىز «ئورخۇن يادىكارلىقى» دەپ ئاتىغان كۆك تۈرك يادىكارلىقلىرىدىن «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى»، 1839 - يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كۆكشىن ئورخۇن دېگەن دەريا ۋادىسىدىكى خوشۇ - سايدامدىن تېپىلغان. بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى تېپىلغان جايدىن بىرلا ۋاقىتتا تېپىلغان. تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى بولسا مىلادىنىڭ 1897 - يىلى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇلانباتور شەھىرىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بايىن چوكتو دېگەن جايدىن تېپىلغان.

بۇ ئۈچ مەڭگۈ تاشلارنىڭ ئىچىدە كۆل تېكىن بىلەن بىلگە خاقاننىڭ مەڭگۈ تېشىغا ئويۇپ يېزىلغان خەتلەر تولۇق دېگۈدەك ساقلانغان بولۇپ، بەزى بىرقۇرلىرى ئانچە - مۇنچە پۈچۈلىنىپ كەتكەن. قەدىمكى كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» دىكى خاتىرىلەر چوڭ - كىچىك ئىككى پارچە مەرمەر تاشقا ئويۇلغان. چوڭ مەرمەر تاشنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىر يەتمىش بەش سانتىمېتىر بولۇپ ئۇستىنىڭ كەڭلىكى بىر مېتىر يىگىرمە ئىككى سانتىمېتىر، تۈۋى (ئاساسى) نىڭ كەڭلىكى بىر مېتىر ئوتتۇز ئىككى سانتىمېتىر كېلىدۇ. «بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشى» نىڭ ئېگىزلىكى ۋە شەكلى «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» بىلەن ئوخشاش. مەڭگۈ تاشلارنىڭ ھەممىسى تۆت بۇرجەكلىك بولۇپ شىمال، جەنۇب، شەرق، غەربكە قاراشلىق تۆت يۈزى بار. «كۆل تېكىن مەڭگۈ تېشى» دىكى خاتىرىلەر 66 قۇر بولۇپ بۇنىڭدىن باشقا چوڭ مەرمەر تاشنىڭ شىمال تەرىپىگە (ئارقا يۈزىگە) 13 قۇر خەنزۇچە خەت يېزىلغان. بۇ، تاڭ سۇلالىسى پادىشاھى شۈەنزوڭنىڭ مىلادىنىڭ 731 - يىلى كۆل تېكىن ۋاپات بولغاندا ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە بېغىشلاپ يېزىپ بەرگەن تەزىيەنامە. بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشىدا قەدىمكى كۆك تۈرك يېزىقىدا يېزىلغان جەمئىي 80 قۇر خەت بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر بېتىدە خەنزۇچە خەتمۇ بار.

«تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» يۇقىرىدىكى ئىككى مەڭگۈ تاشتىن كىچىك بولۇپ، جەمئىي 62 قۇر خەت بار.

«ئورخۇن يادىكارلىقى» نىڭ ئوقۇلۇشى

يېقىنقى دەۋرلەردىكى ئۈچ مەڭگۈ تاشنىڭ ئەسلى تېكىستى ئۆز ئەينى بويىچە دۇنياغا ئېلان قىلىنغاندىن باشلاپ، «ئورخۇن يادىكارلىقى» نى تەتقىق قىلىش ياۋروپادىكى مەشھۇر تۈركشۇناسلارنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى تېخىمۇ كۈچلۈك قوزغىغان. كۆك تۈرك يېزىقى بىلەن يېزىلغان «ئورخۇن يادىكارلىقى» نى ئوقۇپ چىقىش، ئۇنىڭ مەنىسىنى بىلىش ياۋروپادىكى تۈركشۇناسلارنىڭ ئالدىدىكى ئەڭ قىيىن مەسىلە بولۇپلا قالماستىن، گويا ئىشىكنى ئېچىپ ئىچىگە كىرگىلى بولمايدىغان سىرلىق قاسىمات بولۇپ تۇيۇلغان ئىدى.

ئاخىرى بۇ مۇشكۈل سىرلىق قاسىماتنىڭ ئىشىكىنى دانىيىلىك تومسون ئاچتى.

دانىيە پادىشاھلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ رەئىسى، كوپېنھاگېن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ۋىلھېلىم لىيزدوۋىگ پېتېر تومسون (1842 - 1927) 1893 - يىلى كۆك تۈرك يېزىقىدىكى «ئورخۇن يادىكارلىقى» نى ئوقۇپ چىقتى ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنى تولۇق يەشتى. بۇ تۈركشۇناسلىقتا يۈز بەرگەن ئىنقىلاب ئىدى. شۇندىن كېيىن «ئورخۇن يادىكارلىقى» نىڭ تۈركچە نۇسخىسى نېمىس، فرانسۇز تىللىرىدا قىلىنغان تەرجىمىلىرى بىلەن بىرگە نەشىر قىلىندى. نېمىسچە تەرجىمىسىنى ئۇلۇغ تۈركشۇناس رادلوۋ قىلدى.

تومسوننىڭ تۈركشۇناسلىقتا ياراتقان ئۇلۇغ مۆجىزىلىك تۆھپىسىنىڭ قەدرىگە يېتىپ ھۆرمەتلەش توغرا كەلسە، تۈركىي خەلقلەردىن بىرەرسى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار، تۇرغۇزۇلغۇسى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مەر - مەر ھەيكەللىرى قاتارىدا تومسوننىڭ ھەيكىلىنىمۇ تۇرغۇزسا، ئاجايىپ ئۇلۇغ ۋە ئەجدادلار روھىي خوش بولىدىغان، ئەۋلادلار مەڭگۈ رەھمەت ئوقۇيدىغان بىر شانلىق تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇندىغان بولاتتى.

تومسون گەرچە ئىرقىي جەھەتتىن ئەمەس، دانىيىلىك ئالىم بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پۈتۈن تۈركىي خەلقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك، مەڭگۈ خاتىرىلەيدىغان ئۇلۇغ ئالىمى بولۇشقا مۇناسىپ.

ئورخون يادىكارلىقىنىڭ مەزمۇنى

ئورخۇن يادىكارلىقىنىڭ مەزمۇنى چوڭقۇر بولۇپ، ناھايىتى چوڭ تارىخىي ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كول تېكىن يادىكارلىقىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئۈستىمىزدىكى كۆك ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر تۇپراق يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلغان. ئىنسان بالىلىرى ئۈستىدە ئاتا - بوۋام بومىن خاقان (تۇمەن خاقان كۆزدە تۇتۇلىدۇ — ئا) ئىستەمى خاقانلار ئولتۇرۇپتۇ. ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ تۈرك خەلقىنىڭ دۆلىتىنى قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇن - تۈزۈمىنى تۈزۈپ بېرىپتۇ. شۇ چاغدا تۆت ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ دۈشمىنى ئىكەن. بابالىرىم قوشۇن تارتىپ تۆت ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپتۇ. ئۇلارنى باش ئەگدۈرۈپتۇ، تىزلاندۇرۇپتۇ.»

بۇ، ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ تۇمەن خاقان ۋە ئىستەمى خاقانلارنىڭ ۋارىسلىرى موقان خاقان، تاۋار خاقان، ساۋارلو خاقان قاتارلىقلارنىڭ دەۋرىدە، ئەڭ قۇدرەتلىك بىر دۆلەت سۈپىتىدە ھۆكۈم سۈرگەنلىكىنىڭ ناھايىتى يىغىنچاق بەدىئىي تەسۋىرى. شۇ مەزگىلدە (مىلادىنىڭ 551 - يىلىدىن تارتىپ 600 - يىلىغىچە) ئۇلۇغ تۈرك خاقانلىقىنىڭ تېررىتورىيىسى شەرقىي ئۇلۇغ ئوكيان، غەربىي چېگرىسى قارا دېڭىزنىڭ بويلىرىغىچە سوزۇلغان ئىدى.

كول تېكىن يادىكارلىقىدا، ئۇلۇغ كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكى، ئاخىرىدا تۈركلەرنىڭ ناھايىتى ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقى چوڭقۇر قايغۇ - ئەلەم بىلەن بايان قىلىنغان:

«ئۇلار ئەنە شۇنداق داڭلىق خاقانلاردىن بولغان ئىكەن. ئاندىن كېيىن ئىنىلىرى خاقان بوپتۇ، ئوغۇللىرىمۇ خاقان بوپتۇ. كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دورىماپتۇ. ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتۇ. بىلىمسىز خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال بىلىمسىزلەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك. بەگلىرىدە، خەلقىدە ساداقەت بولمىغانلىقى ئۈچۈن،... ئىنىسى بىلەن ئاكىسىنى ئۆچمەنلەشتۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەر بىلەن خەلق ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن تۈرك خەلقى ئىگىلىنىپ بولغان دۆلىتىدىن مەھرۇم بوپتۇ. خاقان دەپ نام ئالغان خاقانىدىن ئايرىلىپ قاپتۇ. تۈرك بەگلىرى تۈرك دېگەن نامىدىن ۋاز كېچىپ، تابغاچپەرەس بەگلەر تابغاچ ناملىرىنى قوللىنىپ تابغاچ خاقانىغا بېقىنىپتۇ. ئۇلار ئۈچۈن 50 يىل كۈچ چىقىرىپ ئىشلەپتۇ...... تۈرك، ئوغۇز بەگلىرى، خەلقى ئاڭلاڭلار! ئۈستىمىزدىكى ئاسمان ئۆرۈلۈپ چۈشمىسە، ئاستىمىزدىكى يەر يېرىلىپ كەتمىسە، دۆلىتىڭلارنى ۋە قانۇن - تۈزۈمىڭلارنى كىم بىت - چىت قىلالايدۇ؟ تۈرك خەلقى سىلەر ئۆكۈنۈڭلار، سىلەر باشباشتاقلىق قىلغىنىڭلار ئۈچۈن ئۆزۈڭلارنى بېقىۋاتقان دانا خاقانىڭلار ۋە ئەركىن، ياخشى دۆلىتىڭلار ئالدىدا جىنايەت ئۆتكۈز-

دۆڭلار. يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقاردىڭلار. ئۆزدىق بىلمەسلا قىزالىقلار نەدىن كېلىپ سىلەرنى ھەيدىۋېتىدۇ؟ نەيزىلىككەلەر نەدىن كېلىپ سىلەرنى سۈرۈپ تىقاي قىلىۋېتىدۇ؟ مۇقەددەس ئۆتۈكەن تېغىدىكى خەلقلەر، كەتتىڭلار، شەرققە باردىغىنىڭلار شەرققە كەتتىڭلار، غەربكە باردىغىنىڭلار غەربكە كەتتىڭلار، سىلەرنىڭ بارغان يېرىڭلاردا كۆرگەن كۈنۈڭلار مۇنداق بولدى. قېنىڭلار سۇدەك ئاقتى، سۆڭىكىڭلار تاغدەك دۆۋىلەندى. بەگ بولىدىغان ئوغۇللىرىڭلار قۇل بولدى. پاك، خانىش بولىدىغان قىزلىرىڭلار دېدەك بولدى.»

مىلادىنىڭ 600 - يىلىغا كەلگەندە بىر پۈتۈن كۆك تۈرك خاقانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي خاقانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن، شەرقىي تۈرك خاقانلىقى مىلادىنىڭ 630 - يىل تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تارمار قىلىنغاندا، يۈز مىڭ تۈرك ئەسىر چۈشكەن. شۇ ۋەقە يۈز بەرگەندە تۈركلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆز ئورنىدا قالغان بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمى ئوتتۇرا ئاسىياغا كەتكەن. ئەسىر چۈشكەن تۈركلەر سىددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلۈپ، ھازىرقى سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. مانا شۇ تۈركلەرنىڭ بەگلىرىدىن بىر قىسمى (بىز باشتا تىلغا ئالغان ئاسىنا سونىش، ئاسىنا سىربا، ئاسىناتور قاتارلىقلار) تاڭ سۇلالىسى ئۈچۈن 50 يىل (630 - يىلىدىن 680 - يىلىغىچە) خىزمەت قىلغان. يادىكارلىقتا ئېيتىلغان «بەگ بولىدىغان ئوغۇللىرىڭلار قۇل بولدى. پاك خانىش بولىدىغان قىزلىرىڭلار دېدەك بولدى.» دېگەن سۆز تاڭ سۇلالىسىغا ئەسىر چۈشكەن تۈرك بەگزادىلىرى ۋە بىكەلىرىگە قارىتىلغان.

تۈركلەرنىڭ بىز باشتا ئېيتقاندەك مىلادىنىڭ 681 - يىل ئاسىنا قۇتلۇق يېتەكچىلىكىدە ئىسيان كۆتۈرۈپ، شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنى قايتا قۇرغانلىقى توغرىسىدا كۈل تېكىن مەڭگۈ تېشىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«كۆك تەڭرىسى تۈركلەرنىڭ بۇنداق ھالغا چۈشمىسۇن، تۈرك خەلقى يوقالمىسۇن، ئۇلار يۇرۇتقۇدەك جاھاندا دەۋران سۈرۈپ ئۆتسۇن دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاتام ئىلتېرىش خاقاننى، ئانام ئىل بىلگە خاتۇننى (خانىشنى) تۈركلەرنىڭ خاقانى قىلدى... تەڭرى كۈچ - قۇۋۋەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئاتام خاقاننىڭ قوشۇنلىرى بۆرىدەك، ئۇنىڭ دۈشمەنلىرىنىڭ قوشۇنى قويدەك ئىكەن. دۈشمەن قوشۇنى بۆرىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان قويدەك تارقىلىپ قېچىپ كېتىپتۇ. ئاتام خاقان شەرقتىن غەربكىچە يۈرۈش قىلىپ تۈرك خەلقىنى توپلىدى. تۈرك دۆلىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى».

كۈل تېكىن يادىكارلىقىدا: بىلگە خاقان تىلىدىن ئىلتېرىش خاقاننىڭ چوڭ ئوغلى بىلگە خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى

ئەھۋاللار توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئەي خەلقىم! سەن شۇنى بىلگىنكى، مەن باي ۋە روناق تاپقان خەلققە خاقان بولمىدۇم. بەلكى ئاجىز، كەمبەغەل بىچارە خەلقنىڭ ئۈستىدە ئولتۇردۇم. ئۈكام كول تېكىن ۋە تۇغقانلىرىمدىن بولغان ئىككى بەگزادە بىلەن سۆزلەشتىم. ئاتام، تاغام (قاپاغان خاقان كۆزدە تۇتۇلىدۇ). ھايات چېغىدا قولغا كەلتۈرگەن خەلقنىڭ شان - شۆھرىتى ئۈچۈن كۈچىمىزنىڭ يېتىشىچە كۈرەشتۇق.

تۈرك خەلقىنىڭ شان - شۆھرىتى ئۈچۈن كېچىلىرى خاتىرجەم ئۇخلىمىدىم. كۈندۈزلىرى ئولتۇرمىدىم. ئۆلە - تىرىلىشىمگە قارىماي تىرىشتىم... تەڭرى ياردەم قىلغانلىقتىن، بەخت - تەلىيىم ئوڭىدىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن يوقسۇل خەلقنى باي قىلدىم. ئاز خەلقنى ئاۋۇتتۇم، خەلقىمنى كۈچلۈك دۆلەتلىك، باتۇر خاقانى بار خەلقلەردىنمۇ ئۈستۈن خەلققە ئايلاندۇردۇم.»

مىلادىنىڭ 716 - يىلى قاپاغان خاقان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىلتېرىش قۇتلۇق خاقانلىقىدا قىسقا بىر مۇددەت (بىر يېرىم يىلچە) ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەرگەن ئىدى. شۇ چاغدا، ئىلتېرىش قۇتلۇقنىڭ ئوغۇللىرى — بىلگە خاقان ۋە كول تېكىن بىلەن قاپاغان خاقاننىڭ ئوغۇللىرى — ئىنال بوگو خان ۋە ئىنى خانلار ئارىسىدا خاقانلىق تەختىنى تالىشىپ ئۇرۇش بولغان ئىدى. كول تېكىن قاپاغان خاقاننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئىسيانلىرىنى باستۇردى ۋە ئىنال بوگو خان بىلەن ئىنى خاقانىنى ئۆلتۈردى. بىلگە خاقان بۇ ۋەقەدىن شەرقىي تۈركلەرگە كول تېكىننىڭ خاقان بولۇشىنى، ئۈكىسىغا (كول تېكىنگە) تەكلىپ قىلدى. كول تېكىن ھوزۇرى خالق ۋە رەھمەت ئېيتىپ، ئاكىسى بىلگە خاقانىنى تەختكە چىقاردى. ئۆزى بولسا تۈرك قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىدە قالدى. شەرقىي تۈركلەر مىلادىنىڭ 716 - يىلىدىكى ئىچكى ئۇرۇش ۋە تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشلارنىڭ تەسىرىدىن خېلى ئېغىر ئەھۋالدا قالغان ئىدى. بىز باشتا ئېيتقاندەك مىلادىنىڭ 717 - يىللىرى ئۈچ يۈز مىڭ كىشىلىك تاڭ قوشۇنلىرى ئىلتېرىش قۇتلۇق خاقانلىقىنىڭ پايتەختى ئۆتۈكەنگىچە بېسىپ بارغان. كول تېكىن گەرچە تاڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، غەلىبىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئىلتېرىش خاقانلىقى بىلگە خاقاننىڭ دەسلەپكى ۋاقتىدا ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەھۋال ياخشىلانغان ئىدى. «يوقسۇل خەلقنى باي قىلدىم. ئاز خەلقنى ئاۋۇتتۇم. خەلقىمنى كۈچلۈك دۆلەتلىك، باتۇر خاقانى بار خەلقلەردىنمۇ ئۈستۈن خەلققە ئايلاندۇردۇم» دېگەن سۆزلەر يۇقىرىدىكى ئەھۋاللارغا قارىتىلغان

«ئورخۇن يادىكارلىقى» نىڭ ئەھمىيىتى

تۈرك — ئۇيغۇر تارىخىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن كۆك تۈركلەرگە ئائىت «ئورخۇن يادىكارلىقى» ۋە قاراخانىلار دەۋرىدە ياشىغان ئۇيغۇر تىلشۇناسى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇلۇغ دانىشمەن پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» داستانى، ئىسمى نامەلۇم يازغۇچى تەرىپىدىن يېزىلغان «دىدى قورقۇت داستانى» غا ئوخشاش ئەڭ مۇھىم ئۆلمەس ئەسەر، تۈرك — ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئەدەبىياتى، پەلسەپىسىنىڭ ناھايىتى قىممەتلىك يادىكارلىقىدۇر.

بۇلارنىڭ ئىچىدىن «ئورخۇن يادىكارلىقى» نىڭ ئەھمىيىتىنى توغرىسىدا بىر ئاز چۈشەنچە بەرمەكچىمەن.

«ئورخۇن يادىكارلىقى» نىڭ ئەھمىيىتىنى تۈرك تارىخى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدە يېزىلغان مەشھۇر ئەسەرلەرنىڭ ھېچقايسىسىغا تەڭلەشتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. VIII ئەسىردە ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئورخۇن يادىكارلىقى» شېئىرى تىل، قىسقا جۈملىلەر بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ناھايىتى چوڭقۇر مەنالىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. بەدىئىيلىكىنىڭ ناھايىتى يۇقىرىلىقى، ناھايىتى چوڭقۇر مەنالىقىنى نەزەرگە ئالغاندا، مەدەنىيەت جەھەتتە مۇنداق يۇقىرى سەۋىيىنىڭ بولۇشى قىسقا بىر مۇددەت ئىچىدە مەيدانغا كەلمەيدۇ. دېمەك، «ئورخۇن يادىكارلىقى» تۈركلەرنىڭ قەدىمكى يۈكسەك مەدەنىيىتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئاساسىدا يارالغان. بۇ بىزگە تۈركلەرنىڭ «ئورخۇن يادىكارلىقى»دىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرى خېلى يۈكسەك سەۋىيىگە ئىگە يازما يادىكارلىقلارنى ياراتقانلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ. ئەپسۇسكى تۈركلەرنىڭ «ئورخۇن يادىكارلىقى»دىن بۇرۇن ياراتقان يازما يادىكارلىقلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە يوقۇلۇپ كەتكەنلىكتىن، بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىدى. جۇڭگونىڭ تارىخىي يىلنامىلىرىدا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئەسىر بۇرۇنقى ھۇنلارنىڭ ياراتقان شېئىرلىرى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ساقلىنىپ قالغان، ئېھتىمال تۈركلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا ياراتقان يازما شېئىرلىرىمۇ تېپىلىپ قالار.

«ئورخۇن يادىكارلىقى» نىڭ ئەڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى بىر نەچچە نۇقتىغا يىغىپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

① «ئورخۇن يادىكارلىقى» دا، نادان، ئەخلاقسىز، قابىلىيەتسىز كىشىلەر دۆلەتكە باشلىق بولىدىغان بولسا، دۆلەتنىڭ ھالاك بولىدىغانلىقى، بۇنىڭ ئەكسىچە، دۆلەتكە ئەقىللىق، بىلىملىك، ئەخلاقلىق، باتۇر كىشىلەر باش بولسا دۆلەتنىڭ گۈللەپ - ياشنايدىغانلىقى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن.

② يادىكارلىقتا: دۆلەتنى باشقۇرغۇچىلار (خاقانلار، خانلار) بىلەن خەلق ئا-

رىسىدىكى ئىتتىپاقلىقىنىڭ ناھايىتى مۇھىملىقى، ئىناقسىزلىق، ئىتتىپاقسىزلىقنىڭ دۆلەتكە، خەلققە بالايى-ئاپەت كەلتۈرىدىغانلىقى كەسكىن خىتاب بىلەن بايان قىلىنغان.

③ شۇنىسى ناھايىتى ئەھمىيەتلىككى، كول تىكىن يادىكارلىقىدا يات دۆلەتلەرنىڭ ھىيلىگەر، قارا نىيەت ھۆكۈمرانلىرىنىڭ، شىرىن - شېكەر سۆزلىرىگە، ئۇلارنىڭ ناھايىتى قىممەتلىك سوغا - سالاملىرىغا ئالدىنىپ، توزاققا چۈشۈپ كېتىشتىن ساقلىنىش تاپىلانغان.

يۇقىرىدىكىلەر، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ناھايىتى ئېچىنىشلىق، قورقۇنۇشلۇق، قانلىق تارىخىي ساۋاقلاردىن يەكۈن چىقىرىپ، ئۆز ئەۋلادلىرىغا قالدۇرغان تارىخىي ۋەسىيەتنامىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

④ «ئورخۇن يادىكارلىقى» نىڭ ھەممىدىن مۇھىم ئەھمىيىتى، ئۇنىڭ ھەر بىر قۇرىدا، خەلقپەرۋەرلىك، ھۆررىيەت، ئەركىنلىك روھى سىڭدۈرۈلگەن.

كۆك تۈرك يېزىقى بىلەن يېزىلغان «ئورخۇن يادىكارلىقى» نامى بىلەن ئاتالغان ئۈچ مەڭگۈ تاش بولسا، تونيۇقۇق، كول تىكىن، بىلگە خاقانلارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغانلىقىنى باشتا ئەسلىتىپ ئۆتكەن ئىدۇق.

تونيۇقۇق ئىلتىرىش قۇتلۇق خاقانلىقىنى قۇرۇشتا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان ھەربىي ستراتېگىك، ناھايىتى ھۇشيار، تەدبىرلىك دانىشمەن ئىدى. تونيۇقۇق مىلادىنىڭ 682 - يىلىدىن 707 - يىلىغىچە شەرقىي تۈركلەرنىڭ باش قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى 25 يىل ئۆتىدى. تونيۇقۇق مىلادىنىڭ 707 - يىلىدىن 725 - يىلىغىچە قاپاغان خاقان ۋە بىلگە خاقانلارغا باش ۋەزىر بولغان. ئۇ، تاڭ، ئوغۇزلار، قىتانلارنىڭ بىرلىشىپ، شەرقىي تۈركلەرگە ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ ئىلتىرىش قۇتلۇققا مۇنداق دېگەن: «تابغاچ، ئوغۇز، قىتان بۇ ئۈچى بىرلىشىۋالسا، بىز تايانچىسىز قالىمىز، ئىچكى تاشقى جەھەتتىن دۈشمەنگە تۇتۇلىمىز. يۇپقا نەرسىنى ئېگىش ئاسان، ئىنچىكە نەرسىنى سۇندۇرۇش ئوڭاي، يۇپقا قېلىن بولۇپ كەتسە، ئۇنى ئېگىش تەسكە چۈشىدۇ، ئىنچىكە توم بولۇپ كەتسە، ئۇنى سۇندۇرۇش تەسكە چۈشىدۇ.» تونيۇقۇق دۈشمەننى بىرلىشىۋېلىشتىن بۇرۇن بىر - بىرلەپ يوقىتىش لازىملىقىنى ناھايىتى چۈشىنىشلىك، تەسىرلىك، ئوبرازلىق ئوخشىتىش بىلەن تەسۋىرلىگەن.

كول تىكىن — تۈرك تارىخىدا ئۆتكەن ئۇلۇغ قەھرىمان بولۇپ، دوستلار ئارىسىدا شۆھرەت قازانغان بولسا، دۈشمەنلەردە كۈچلۈك ۋەھىمە قوزغىغان. كول تىكىن مىلادىنىڭ 707 - يىلىدىن تارتىپ 731 - يىلىغىچە شەرقىي تۈرك قوشۇنلىرىغا 24 يىل باش قوماندان بولغان. ئىلتىرىشنىڭ چوڭ ئوغلى بىلگە خاقان تۈرك تا-

رىخىدا ئۆتكەن باتۇر، ئەقىللىق، غەيرەتلىك خاقانلار قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

«ئۇرخۇن يادىكارلىقى» نامى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولغان ئۈچ مەڭگۈ تاش كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ شەرقىي تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدىكى ئىلتېرىش قۇتلۇق ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ۋاقتىدا ئۆتكەن ئۈچ مۇھىم تارىخىي شەخس- تونيوقۇق، بىلگە خاقان، كول تېگىنلەرنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان.

ئەپسۇسكى، كۆك تۈرك خاقانلىقىنىڭ ناھايىتى قۇدرەتلىك دەۋرىدىكى دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئۇلۇغ خاقانلىرى تۇمەن خاقان، مۇقان خاقان، ئىستەمى خاقان، تاۋار خاقان، ساۋاراۋ خاقان، چور باغا خاقان، توڭا توران خاقان، بىلگە تاردۇ خاقان قاتارلىق خاقانلار خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشلار ھېلىغىچە تېپىلمىدى. مانا شۇ ئۇلۇغ خاقانلارنىڭ خاتىرىسىگە قويۇلغان مەڭگۈ تاشلار ئوتۇكەن تاغلىرى، ئالتاي تاغلىرى، تەڭرى تاغلىرىنىڭ مەلۇم جايلىرىدا يوشۇرۇنۇپ ياتقانلىقىدا گۇمان يوق. ئەگەر ئەنە شۇ خاقانلارنىڭ مەڭگۈ تاشلىرى تېپىلىدىغان بولسا، تۈرك، ئۇيغۇر تارىخى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ دۇنياۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان شانلىق، باھاسىز خەزىنىسىنىڭ ئىشىكى ئېچىلغان بولاتتى.

4. ئېرگىنى قۇت داستانى

كۆك تۈركلەرنىڭ تارىخىدىكى ناھايىتى مۇھىم ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋاللارنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئېرگىنى قۇت داستانى كۆك تۈرك داستانلىرى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

داستاننىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق:

قەدىمكى چاغلاردا، كۆك تۈركلەرنىڭ گۈللەپ - ياشناپ كەتكەنلىكىگە چىدىمىغان دۈشمەنلەر بىرلىشىپ، كۆك تۈركلەر ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىدۇ. كۆك تۈركلەر، چېدىرلىرىنى مەلۇم جايغا تىكىپ، چارۋا - ماللىرىنىمۇ شۇ جايغا توپلاپ مۇداپىئەگە كىرىشىدۇ. ئۇ جاينىڭ ئەتراپىغا خەندەك قېزىپ تەييار تۇرىدۇ. دۈشمەن بېسىپ كېلىپ ئۇرۇشقان بولسىمۇ، مەغلۇب بولىدۇ.

دۈشمەن ھىيلە ئىشلىتىپ تاڭ ئاتىدىغان چاغدا يالغاندىن قاچىدۇ. دۈشمەننىڭ ھىيلىسىنى سەزمىگەن كۆك تۈركلەر ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلايدۇ. كۆك تۈركلەر يېقىنلاپ كەلگەندە، قاچقان دۈشمەن ئارقىسىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇرۇشتا ئالدانغان كۆك تۈركلەر ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. دۈشمەن تۈركلەرنىڭ چوڭلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، باللىرىنى، چارۋا - ماللىرىنى ھايداپ كېتىدۇ.

كۆك تۈرك خاقانى ئىل خاننىڭ قاي ئاتلىق ئوغلى بىلەن توققۇز ئوغۇز

ئاتلىق تۇغقىنىمىز دۈشمەنگە ئەسىر چۈشىدۇ. ئۇلار ئون كۈندىن كېيىن خاتۇنلىرىنى ئېلىپ دۈشمەن ئېلىدىن قېچىپ كۆك تۈركلەرنىڭ يۇرتىغا كېلىدۇ. قاي بىلەن توققۇز ئوغۇز، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى يۇرتلىرىدىمۇ ئامانى خۇدا ئۆتۈشكە كۆزى يەتمەي، دۈشمەن تەرەپتىن قېچىپ كەلگەن تۆگە، ئات، كالا، قويلارنى ھەيدەپ تاغلار ئىچىدىن ئىنسان ئاياغ يەتمەيدىغان بىر جاينى تېپىش ئۈچۈن يولغا چىقىدۇ.

ئۇلار ناھايىتى خەتەرلىك تاغ قىياسىدىكى تار، ئوجۇرما بىر يولدىن مېڭىپ بىر نەچچە كۈندىن كېيىن دەريا سۇلىرى دولقۇنلاپ ئېقىپ تۇرغان، ياپ - يېشىل ئورمانلىق بىر ۋادىغا يېتىپ كېلىدۇ. قاي بىلەن توققۇز ئوغۇز، بۇ جايغا «ئەرگەنە قۇت» دەپ ئات قويىدۇ.

قاي بىلەن توققۇز ئوغۇزنىڭ باللىرى بارغانسېرى كۆپىيىدۇ، ئۇلار قىشتا ماللىرىنىڭ گۆشىنى يەپ، يازدا سۈتىنى ئىچىپ، تېرىسىدىن كىيىم تىكىپ كىيىشىدۇ.

بىر نەچچە يۈز يىلدىن كېيىن، قاي بىلەن توققۇز ئوغۇزنىڭ باللىرى ۋە چارۋا - ماللىرى ناھايىتى كۆپىيىپ كەتكەنلىكتىن، ئەرگەنە قۇت ۋادىسى تارلىق قىلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن كۆك تۈركلەر ئەرگەنە قۇتتىن چىقىپ، باي ۋە كەڭ، گۈزەل بىر يۇرتقا ماكانلاشماقچى بولىدۇ. بۇنداق بىر يۇرتقا بېرىش ئۈچۈن يول كېرەك ئىدى. دەل شۇ چاغدا، بىر تۆمۈرچىنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى بىلەن كۆك تۈركلەر تۆمۈر مەدەنلىك تاغنى ئېرىتىپ يول ئاچماققا بەل باغلايدۇ. ئۇلار تاغنىڭ ئۈستى، ئاستى، يان تەرەپلىرىگە بىر قات ئوتۇن بىر قات كۆمۈر تىزىدۇ. يەتمىش تېرىدىن يەتمىش كۆرىك ياساپ، كۆرىكلەرنى يەتمىش جايغا ئورنىتىدۇ. ئۈستىگە كۆمۈر تىزىلغان ئوتۇنغا ئوت يېقىلىدۇ. كۆرىكلەر بېسىلىدۇ. ئوت يالقۇنلاپ كۆيۈپ، مەدەنلىك تاغ ئېرىيدۇ. يۈك ئارتىلغان بىر تۆگە ماڭغىدەك يول ئېچىلىدۇ. كۆك تۈركلەر مانا شۇ يولدىن مېڭىپ ئەرگەنە قۇتتىن چىقىدۇ.

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، كۆك تۈركلەرنىڭ ئالتاينىڭ شەرقىي ئېتەكلىرىدىكى ئەرگەنە قۇت ۋادىسىغا كېلىشى مىلادىنىڭ 439 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ. شۇ چاغدىن باشلاپ كۆك تۈركلەر ئاۋار خاقانلىقىغا بېقىنغان ئىدى. مانا شۇ كۆك تۈركلەر مىلادىنىڭ 535 - يىلى ئاسىنا بىلگە شادنىڭ ئوغلى تۇۋا ئۇلۇغ يابغۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئەرگەنە قۇتتىن چىققان، ئاۋار خاقانلىقىغا بولغان تەۋەلىكىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن كۆك تۈرك خانلىقىنى قۇرغان ئىدى.

كۆك تۈركلەر ئەرگەنە قۇتتىن چىققان خاسىيەتلىك كۈننى بايرام قىلىپ بەلگىلىگەن. ھەر يىلى شۇ كۈننى خاتىرىلەش ئۈچۈن كۆك تۈرك خاقانلىرى بىر پارچە تۆمۈرنى قىزىتىپ، ئۇنى قىسقاچ بىلەن قىسىپ، سەندەل ئۈستىگە قويۇپ بولقا بىلەن سوقىدۇ. ئاندىن كېيىن باشقا تۈرك بەگلىرىمۇ شۇنداق قىلىشىدۇ.

5. سەنئەت

كۈل تېگىن بىلەن بىلگە خاقان مەڭگۈ تېشىنىڭ ئەتراپىدىن 7 مەر - مەر ھەيكەل تېپىلغان. بۇ ھەيكەللەر ئارىسىدا خاتۇن ھەيكەللىرىمۇ بار. مانا شۇ ھەيكەللەرنىڭ قىياپىتىگە قارىغاندا، تۈركلەرنىڭ ئاق ئىرققا مەنسۇپلىقى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

1958 - يىلى چېخوسلوۋاكىيىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئىنستىتۇتى ئورخۇن دەرياسى بويىدىن كۈل تېگىننىڭ تاجلىق بېشى بىلەن ئۇنىڭ بىكەسى (مەلىكىسى) ھەيكىلىنىڭ مەر - مەر گەۋدىسىنى تاپقان. بۇ ھەيكەل ھازىر موڭغۇلىيىنىڭ پايتەختى ئولانباتور مۇزېيىدە كۆرگەزمىگە قويۇلغان، كۈل تېگىننىڭ بېشىدىكى يۈكسەك تاجنىڭ ئۈستىدە قاناتلىرىنى يېيىپ تۇرغان بۈركۈت بار. ئۇنىڭ بىكەسىنىڭ ئولتۇرغان گەۋدىسىگە چىرايلىق بىر كەمزول كىيدۈرۈلگەن.

چىڭگىزخانغا باش ۋەزىر بولغان قىتان شاھزادىسى يىلۈچۇساينىڭ ئوغلى شائىر يىلو x x XIII - ئەسىردە كۈل تېگىننىڭ گۈمبىزىنى زىيارىتىنى كۆرگەن. ئۇنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، كۈل تېگىن گۈمبىزىنىڭ ئىچكى يۈزىگە، كۈل تېگىن ھايات چېغىدا قاتناشقان جەڭلەرنىڭ مەنزىرىسىنى تەسۋىرلەيدىغان رەڭگارەڭ سۈرەتلەر سىزىلغان.

كۆك تۈرك خاقانلىقى دەۋرىگە مەنسۇپ رەسىملەردىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بەزىبىر قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىدىكى ئوردا - سارايلارنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان يادىكارلىقلار ساقلىنىپ قالغان. سوۋېت ئارخېئولوگلىرى تەرىپىدىن 1938- يىلىدىن تارتىپ 1953 - يىلغىچە تەكشۈرۈپ تېپىلغان بۇخارا ھاكىمىنىڭ كونا ۋاراخشا شەھەرچىسىدىكى سارايىنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان رەسىملەر ناھايىتى چوڭ ئەھمىيەتكە ئىگە. «ۋاراخشادىكى سارايدا ئۇزۇن باشتىن ياسىغان چاغلاردا، بەزى بىر بىنالارنىڭ تىپى لاي سۇۋاقتىن چىققاندىن كېيىن تامغا يىلىملىك رەڭ بىلەن سۈرەت سىزىلغان. بۇ بىنالاردىن بىرىدە، ئاق پىل مىنگەن، نەيزە- قىلىچ ۋە ئارغامچىلار بىلەن قوراللانغان ئەسكەرلەر تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئەسكەر ھايۋانلار ۋە قاناتلىق ئەجدىھالار بىلەن جەڭ قىلىپ تۇرغان. پىللار، بولۇپمۇ يالىڭاچ ئەسكەرلەر ئالتۇن ۋە قىممەت باھا تاشلاردىن ياسالغان ھەر خىل بىزەكلەر بىلەن بېزىتىلگەن، باشقا بىر زالدىكى تاملارنىڭ بىرىدە پادىشاھنىڭ ئۆز سارايى ئەھلىنى تەختىدە بىلەن قوبۇل قىلىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن. پادىشاھ قاناتلىق ئىككى تۆگىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تەختتە ئولتۇرغان. تەختىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ناھا-

يىتى قىممەت باھا كىيىملەر كىيگەن، قىلىچ ۋە خەنجەر ئاسقان ۋە قوللىرىدا قەدەھ كۆتەرگەن ئەر كىشىلەر ئولتۇرغان، تەختنىڭ يېنىدا ئۈستىدە ئوت يېنىپ تۇرغان ئىدىش - تاۋاقنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن.»④ بۇنداق سۈرەتلەر قەدىمكى پەنجىكەنت (تاجىكىستاندا) نىڭ كونا شەھەرچىسىدىكى بىنالارنىڭ تاملىرىدىمۇ ساقلانغان.

ۋاراخشا بىلەن پەنجىكەنتتىكى قەدىمكى بىنالارنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان سۈرەتلەر، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ «كىيىم - كېچەكلىرى قورال - ياراقلىرى، ۋە ئىدىش تاۋاقلىرى تۇغرىسىدا ئېنىق ۋە روشەن تەسەۋۋۇر بېرىدۇ. ئىككىنچى تەرەپتىن، بۇ سۈرەتلەر بىر نەچچە ئەسىرلەر داۋامىدا تەرەققىي قىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى يۈكسەك ۋە خىلمۇ - خىل بولغانلىقىنى ئېنىق ۋە روشەن قىلىپ كۆرسىتىدىغان ناھايىتى ئاجايىپ سەنئەت يادىكارلىقىدۇر. بۇ سۈرەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيا رەسساملىرىنىڭ رەسىم سىزىش سەنئىتىدە بەكمۇ يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ كۆرسىتىدۇ.»⑤ يۇقىرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا، تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدە سەنئەت (ھەيكەلتاراشلىق، رەسساملىق) يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان.

6. شەھەرلەر

ئولتۇراقلاشقان ھاياتنىڭ ئاساسىي يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇشى كۆك تۈركلەر دەۋرىدە نۇرغۇنلىغان يېڭى شەھەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇنداق شەھەرلەرنىڭ خارابىلىرى رۇس ئارخېئولوگلىرى تەرىپىدىن تېپىلغان. ئىسسىق كۆل ئەتراپىدىكى بارسخان شەھىرى خارابىسى ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىن تېپىلغان چارغىلان، چومغال، چالدىۋار، ئاتباشى، شىرداق بەگ، مانا كەلدى قاتارلىق شەھەرلەرنىڭ خارابىلىرى، 2 - جاھان ئۇرۇشىدىن سەل بۇرۇن ۋە كېيىن تېپىلغان مانا شۇ شەھەر خارابىلىرىنى قېزىپ تېپىشتا سوۋېت ئالىمى بېرنىشتام ناھايىتى كۆپ ئەمگەك سىڭدۈرگەن.

7. ئۆرپ ئادەتلەر

تۈركلەر ئۆز قەدىمكى چاغلاردىن تارتىپ مىلادىنىڭ X ئەسىرگىچە (ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغىچە) كۆك تەڭرى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئىدى. كۆك تەڭرى دىنى — قامان (شامان) دىنى بولۇپ، بۇ دىندا كۆك تەڭرى (ئاسمان خۇداسى) غا ئېتىقاد قىلىش ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. شۇڭا تۈركلەر ئۆزىنى «كۆك تۈرك» («ئىلاھى تۈرك») دەپ ئاتىغان.

قامان دىنى كۆپ تەڭرىلىك دىن بولۇپ، كۆك تەڭرى، يەر تەڭرىلىرى ئەڭ چوڭ تەڭرىلەر ھېسابلىناتتى. بۇندىن باشقا، ئۇماي، ئاتلىق باللار تەڭرىسى، ئايزىت، ئاتلىق، توغۇت، گۈزەللىك نومۇس تەڭرىسىمۇ بار ئىدى.

تۈركلەردە قامانىزم ئېتىقادى بىلەن چەمبەر - چاس باغلىنىپ كەتكەن خىلمۇ - خىل ئۆرپ - ئادەتلەر بار ئىدى.

ئۆيلىنىش ۋە تۇغۇتقا بېغىشلانغان تويلار بولاتتى. ئۆيلىنىدىغان يىگىتلەر ئاتلىق بىرىيەرگە يىغىلاتتى. قامان (قامان دىنىنىڭ ئەۋلىيالىرى) كېلىپ ئەتراپقا قىمىز چاچاتتى. يىگىتلەرگە ئۇتۇق ۋە بەخت - سائادەت تىلەيتتى.

ئاياللار تۇغۇدىغان چاغدا، تۈركلەر تەڭرىدىن ئوغۇل بالا تىلەيتتى. تەڭرى «ئايزىت» قا سېغىنىپ دۇئا قىلىشاتتى. توغۇت ۋاقتىدا ئاياللار قىينالسا، ئۇنىڭغا يامان روھلار چاپلىشىۋالدى، دەپ تونۇيتتى. ئالۋاستى دېيىلگەن يامان روھلارنى قوغلاش ئۈچۈن مۇراسىملار ئۆتكۈزۈلەتتى.

تۈركلەردە ماتەم مۇراسىملىرى ئاجايىپ ئۆتكۈزۈلەتتى. يونان تارىخچىسى مىناندىر مەلۇماتىغا كۆرە، «مىلادىنىڭ 572 - يىلى غەربىي تۈرك خاقانلىرىنىڭ بىرىنچىسى بولغان ئىستەمىنى دەپنە قىلىش مۇراسىمىنى يېزىپ قالدۇرغان، ۋىزانتىيە (شەرقىي روما — ئا) ئەلچىسى ۋالىنتىن دەپنە مۇراسىملىرىدىن بىرىگە ئىشتىراك قىلغان. ئىستەمىنىڭ ئوغلى (بىلگە تاردو خاقان - ئا) ئىستەمى ھايات ۋاقتىدا مىنىپ يۈرگەن ئاتلىرىنى، شۇ قاتاردا تۆت ھەربىي ئەسىرنى ئاتىسىنىڭ ئەرۋاھىغا قۇربانلىق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىستەمىنىڭ ئوغلى دۇنيادىن ئۆتكەن ئاتىسىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ھېلىقى ئەسىرلەرگە قانداقتۇر بىر تاپشۇرۇقلارنى بەرگەن، ۋالىنتىن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شۇ مەھەللى ئۆرپ - ئادەتكە رىئايە قىلىشقا ۋە ماتەمگە قوشۇلۇپ چېكىسىنى تىلىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇنداق قىلمىغاندا، ئۇلار يېڭى خاقاننىڭ قەھرى - غەزىپىگە ئۇچرىشى تۇرغان گەپ ئىدى.»⑥

«يېڭى تاڭ يىلنامىسى. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە تۈركلەرنىڭ ماتەم، دەپنە مۇراسىملىرى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇمات بېرىلگەن. شۇ يىلنامىغا كۆرە، تۈركلەر، مەرھۇمنى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن مال - مۈلۈكلىرىنى، جەڭدە مىنىدىغان ئاتنى كۆيدۈرەتتى. مەرھۇم ھايات چېغىدا قانچە دۈشمەننى ئۆلتۈرگەن بولسا تەۋرىسى ئۈستىگە شۇنچە تاش قوياتتى. مەرھۇمنىڭ سۈرىتى سىزىلاتتى، ھايات چېغىدا قىلغان ئىشلىرىنى مەڭگۈ تاشلارغا يازاتتى.

8. دىن

تۈرك خاقانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادلىرى ھەر خىل ئىدى. ئۇلار قامان (شامانىزم) ئوتپەرەسلىك (زارو ئاستىر) بۇددا، مانى، خىرىستىئان دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلاتتى.

بۇ دىنلارنىڭ ئىچىدە قامان دىنى باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا پەيدا بولغان ئەڭ قەدىمكى دىنلارنىڭ بىرى ئىدى. قەدىمكى چاغدا، (مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇن) شەرقتە تۇڭگۇسلار (موڭغۇل ۋە مانجۇنىڭ ئەجدادى) دىن تارتىپ غەربتە قارا دېڭىز بويلىرىدا ياشىغان خەلقلەر ئېتىقاد قىلغان دىن ئىدى.

«شامان» دېگەن بۇ سۆز، مانجۇ — تۇڭگۇسلارنىڭ تىلى بولۇپ، «جانلىق، خوشال ھالدا، مەجنۇنلارچە ئۇسسۇل ئوينايدىغان ئادەم» دېگەن مەناغا ئىگە.

تۈركلەر شامان (قامان) دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. قامانىزم (شامانىزم) ئەقىدىسىگە كۆرە، قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار كائىناتقا، روھقا، روھنىڭ ئۆلمەسلىكىگە ئىشىنەتتى. ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇرىچە: ئالەم يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن، قاتارلىق ئۈچ دۇنيادىن ئىبارەت ئىدى. يۇقىرىدىكى دۇنيا ئاسمان بولۇپ، بۇ دۇنيادا روھلار تۇراتتى. ئوتتۇرىدىكى دۇنيا كىشىلىك دۇنياسى بولۇپ ئۇنىڭدا ئىنسانلار ياشايتتى. تۆۋەنكى دۇنيا، قاراڭغۇ بولۇپ، ئۇنىڭدا جىن - ئالۋاستىلار بىلەن ئەجدادلار تەڭرىسى ياشايتتى. يۇقىرىدىكى دۇنيا يەتتە قات بولۇپ، باش تەڭرى بولغان كۆك تەڭرى - باي ئۈلگەن (باي ئولگىن) ئەڭ يۇقىرىدىكى قەۋەتتە تۇراتتى. باشقا تەڭرىلەر بولسا تۆۋەنكى قەۋەتتە تۇراتتى.

ئالتاي تۈركلىرىنىڭ ئەپسانىسىگە كۆرە، قامانىزمدىكى باش تەڭرى «باي ئۇلۇغ» (باي ئولگىن») يۇقىرىدىكى دۇنيانىڭ بىرىنچى تەۋەسىدىكى توققۇز قات ئالتۇن تاغ ئۈستىدىكى كۆك سارايدا ياشايتتى.

تۆۋەنكى دۇنيامۇ ئۈچ قەۋەت ياكى يەتتە قەۋەت بولۇپ، جىن - ئالۋاستىلار ئۆزلىرىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ تۈرلۈك قەۋەتلەردە تۇراتتى.

قامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان خەلقلەر (تۈركلەر، مانجۇلار، موڭغۇللار) ئەڭ قەدىمكى چاغلاردا، ئۆز قەبىلە - ئۇرۇقلىرىنىڭ گۇماشتىسى ۋە سىماسى بولغان شامانلارنى سايلاپ چىقاتتى. بۇنداق شامانلارغا ئۆز قەبىلە - ئۇرۇقى ئۈچۈن بالايى-ئاپەتنى يوقىتىپ، بەخت - سائادەت كەلتۈرىدىغان ئىلاھىدە سالاھىيەت بېرىلگەن ئىدى. شامانلار گويا ئاق ئاتقا مىنىپ ئاسمانغا چىقىپ، كۆك تەڭرى بىلەن سۆزلەشەرمىش، ئىنسانلارغا تەڭرىدىن ۋەھى ئېلىپ كېلەرمىش.

شامان بولۇش دەسلەپ ئاتىدىن - بالىغا مىراس قالىدىغان ئىش ئەمەس ئىدى. قەبىلە - ئۇرۇق ئىچىدە شامانلىق سالاھىيىتىگە ئىگە ياش ئوغۇل - قىزلار ئامزات بولاتتى. ئۇلار پىشقەدەم شامانلارنىڭ مۇئاۋىنى ۋاقتىدا، ئىلاھىي مىراسخورلىرىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق شامانلىققا سايلىناتتى. كېيىنچە، شامانلىق سالاھىيىتىگە ئىگە بولغانلار ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئىلاھىي مىراسخورلار شامان بولىدىغان بولدى. شامانلار ئادەتتە بىلىملىك بولۇپ، كۆپىنچە تېۋىپلىقنى كەسىپ قىلىدىغان ئىدى. باش شامانلار خاقانلارنىڭ مەسلىھەتچىسى ۋە خىزمىتىدە ئىدى.

تۈرك خەلقلىرى (ھونلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، قىرغىزلار، قازاقلار ۋە باشقىلار) ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇن شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان.

شامان دىنى، ئاساسەن ئاسىيا ۋە ياۋروپانىڭ ئەڭ شىمالىي قىسمىغا تارقالغان دىن ئىدى. ھازىرقى ئامېرىكىدىكى ئەسكىمولار بىلەن ئىندىيانلارنىڭ دىنى قامان دىنىغا ئوخشايدۇ. ئامېرىكا ئىندىيانلىرى بۇنىڭدىن 25 مىڭ يىل بۇرۇن (بەزى ئالىملار 50 مىڭ يىل بۇرۇن دەيدۇ) ئاسىيانىڭ شەرقىي شىمالىدىن ئامېرىكىغا كۆچكەندە (ئۇ چاغدا ئاسىيانىڭ شەرقىي شىمالىي ئامېرىكىنىڭ ئالياسكىسى بىلەن تۇتاش ئىدى) قامان دىنىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكىللىرىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

تۈرك خاقانلىقى دەۋرىدە تۈركلەر ئاساسەن قامان دىنىدا بولسىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك خەلقلىرى ئارىسىدا ئوت پەرەسلىك (زارو ئاستىر) دىنىمۇ مەلۇم جايلاردا (سەمەرقەند، خارەزمى ئەتراپىدا) ھۆكۈم سۈرگەن بولسا، بۇددا دىنى تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا خېلى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئىدى.

ئوت پەرەسلىك (زاروئاسترو) دىنى مىلادىيىدىن 7 ئەسىر بۇرۇن زاروئاستىر تەرىپىدىن تارقىتىلىشقا باشلىغان. «زاروئاستىر» دېگەن سۆز، «قېرى تۆگىگە ئوخشاش ئەر» دېگەن مەناغا ئىگە. زارو ئاستىر، مىلادىيىدىن 7 ئەسىر بۇرۇن ھازىرقى ئىراندىكى تېھران شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا سىپىتامە (Spitama) ئاتلىق بىر چەۋەنداز ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ 42 ياشقا كىرگەندە، زاروئاستىر دىنى باكتىرىيە پادىشاھى (ئافغانىستاندا) ۋىستاپپا (yishtappa) نىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئىگە بولغان. زاروئاستىرو دىنىغا كىرگەن باكتىرىيە ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدىن پادىشاھنىڭ باش ۋەزىرى زارو ئاستىرنىڭ كىچىك قىزىغا ئۆيلەنگەن. ۋىستاپپانىڭ قوللىشى نەتىجىسىدە زارو ئاستىر دىنى ئىراندىكى ھەرقايسى جايلارغا تارقالغان. زاروئاستىر بۇ دىننى تارقىتىش ئۈچۈن بولغان جەڭلەرنىڭ بىرىدە ئۆلگەن. زاروئاستىر دىنى مىلادىيىدىن 6 ئەسىر بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىپ كىرگەن.

زاروئاستىر دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرنامىسى «ئاۋېستا» دىكى مەلۇماتقا كۆرە، بۇ دىندا ئاساسەن ئىككى تەڭرى بولغان، ئۇنىڭ بىرى ياخشىلىق تەڭرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ نامى ئاھورا. مازراك ئىدى. بۇ، ئوت، يـزرۇقلۇق، ساپلىق، پاكىزلىك، يارىتىش - كەشپ قىلىش، ھاياتلىقنىڭ تەڭرىسى ئىدى. تەڭرىلەرنىڭ يەنە بىرى، يامانلىق تەڭرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ نامى ئەھرىمەن ئىدى. ياخشىلىق بىلەن يامانلىق تەڭرىلىرى كۈرەشلىرى ئىچىدە، كىشىلەر ئۆز ئىرادىسىنى تاللاش، ئۆز تەقدىرىنى ھەل قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

تۈركلەر شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ مەلۇم دەرىجىدە ئوت پەرەسلىك دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئىدى.

بۇددا دىنى مىلادىنىڭ II ئەسىر باشلىرىدا تارىم ئويمانلىقىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشقا باشلىغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، سەمەرقەند ئەتراپلىرىغا كوشان دەۋرىدىن باشلاپ (مىلادىيىدىن 50 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 420 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن) تارقالغان.

مانى دىنى بولسا، مىلادى IV ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشقا باشلىغان بولسا، VIII ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن باشلاپ شەرقى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان.

تۈركلەر ئارىسىغا خىرىستىئان دىنىنىڭ نەستورىئان مەزھىپىمۇ سۇس ھالدا تارقالغان.

تۈرك خاقانلىقىدىكى خەلقلەرنىڭ ئاساسى ئېتىقاد قىلغان دىنى شامان دىنى بولسىمۇ، ئوت پەرەسلىك بۇددا، مانى، خىرىستىئان قاتارلىق دىنلارمۇ قىسمەن جايلاردا مەلۇم تەسىرگە ئىگە ئىدى. پەرغانە تۈركلەر دەۋرىدىن تارتىپ قاراخانىلار دەۋرىگە كەلگىچە شامان دىنىدا ئىدى. كۆك تۈركلەر دەۋرىدە، ئىراندىن يېقىن جايلاردا ياشىغان تۈركلەر ئاتەشپەرەسلىك دىنىنى قوبۇل قىلغان ئىدى. ئۇيغۇرلار بولسا (تارىم ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار) قاراخانىلار دەۋرىگە كەلگىچە، ئاساسەن بۇددا دىنىدا ئىدى.

ئىزاھلار:

①يىلماز ئوز تونا: «تۈركىيە ئومۇمىي تارىخى» تۈركچە، ①- توم 85 - بەت،

②③مەھمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە، 430 - 449، -، 431 - بەتلەر

④⑤⑥«ئۆز بېكىستان س س ر تارىخى» ئۆز بېكچە، 147، 143 - 147 -بەتلەر.

(داۋامى كەلگۈسى ساندا)

يېڭىساردىكى مەشھۇر قەدىمىي يادىكارلىق ۋە تارىخىي ئىزلار

ئىبراھىم نىياز

يېڭىسار ناھىيىسى (تارىختىن بۇيان يېڭىسار شەھىرى دېيىلگەن) قەدىمكى كارۋان يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنىگە جايلاشقان، سودا، ھۈنەر-سەنئەت تەرەققىي قىلغان، ھەربىي جەھەتتە ستراتېگىيىلىك ئورنى مۇھىم بىر جاي بولۇپ، نۇرغۇن ئۇرۇشلار بولۇپ ئۆتكەن. شۇ ئۇرۇشلارنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە نۇرغۇن قەدىمىي يادىكارلىقلار ساقلانغان.

قەشقەر مۇسۇلمان ئۇيغۇرلىرىنىڭ خوتەن بۇددىست ئۇيغۇرلىرىنى ئىسلامغا كۆندۈرۈش، بويسۇندۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلار مىلادى 971-يىلىدىن مىلادى 1013-ياكى 1024-يىللىرىغىچە داۋاملاشتى. ئىككى تەرەپتىن سانسىزلىغان كىشىلەر ئۆلدى.

بىر مەملىكەت، ئىككى خىل دىندىكىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇش قەشقەرنىڭ يېڭىسار، يەكەننىڭ غەربىي شىمالىدىكى جايلاردا، كۆپچىلىك ئۇرۇشلار چۆل جەزىرىلەردە ئېلىپ بېرىلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن يېڭىساردا شۇ ۋاقىتتىكى ئۇرۇشتا قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ، ۋەزىر، قوماندان ۋە سەركەردىلىرىدىن كۆپلىگەن كىشىلەر مۇشۇ ناھىيە تەۋەسىدە قازا تاپقان.

يېڭىسار تەۋەسىدە شۇ دەۋرنىڭ مەشھۇر شەخسلىرىدىن 20 دىن ئارتۇق كىشىنىڭ دەپنە قىلىنغان مازارلىرى بار. بۇ مازارلارنى 1000 يىللاردىن بۇيان قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ، ھەتتا شەرقىي شىنجاڭ، شىمالىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرمۇ ئۇلۇغلاپ، خاتىرىلەپ كەلدى. بۇ مازارلارنىڭ كۆپچىلىكى تارىختىن بىرى داۋاملىق رېمونت قىلىنىپ، ياسىلىپ ئۆز ئەسلىنى ساقلاپ كەلگەن ئىدى. ئەپسۇسكى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دېگەن ھەرىكەتتە چېقىپ ۋەيران قىلىۋېتىلىپ، ئاز قىسمىلا ساقلىنىپ قالدى. تۆۋەندە بۇ مازارلاردىن تەسىرى چوڭراق بولغان تۆت مازار ۋە تارىخىي ئىزلارنى تونۇشتۇرىمىز.

1. ھەزرىتى بېگىم مازىرى

ھەزرىتى بېگىم مازىرى يېڭىسار ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە، ناھىيىدىن 60 كىلومېتىر يىراقلىقتا، قىزىل يېزىسىنىڭ قارا ساي كەنتىگە يېقىن قۇملۇق ئىچىدە قارار تاپقان. «تەزكىرە سەيد ئەلى ئارسلانخان» دا يېزىلىشىچە: شەرقىي رۇم پادىشاھىنىڭ (سەلەي بەگ) دىسا بەگ ئوغلى «ئاللا يولىدا غازات قىلىش» ئۈچۈن، سەيد ئەلى ئارسلانخان (قاراخانىيلار سۇلالىسىگە) غا يار-دەم بېرىش ئۈچۈن بىر بۆلەك ئەسكەر بىلەن كەلگەن. ئۇ ئۆزى ياتقان مۇشۇ جايدا خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلغان. (قىزىل يېزا قارا ساي كەنتىنىڭ شەرقىي شىمالى قىسمىدىكى چۆللۈكتە) جەڭ ناھايىتى قاتتىق داۋام قىلىدۇ. ھەر ئىككى تەرەپ ئىنتايىن قەيسەرلىك بىلەن ئۇرۇشىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا دىسا بەگكە ئوق تېگىپ ئېغىر يارىلىنىدۇ. سەيد ئەلى ئارسلانخان باشقا ئۇرۇش مەيدانىدا ئىدى. ئۇ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، قوشۇنى بىلەن يېتىپ كېلىپ، خوتەن بۇددىستلىرىنى بۇ ئۇرۇش مەيدانىدىن سۈرۈپ چىقىرىپ، دىسا بەگنىڭ قېشىغا كېلىدۇ ۋە ئۇنىڭ بېشىنى قوچىقىغا ئېلىپ تۇرۇپ، ھال-ئەھۋال سوراپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى، قەيەردىن كەلگەنلىكىنى سورىغاندا، ئۆزىنى مەلۇم قىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي دىسا بەگ سەيد ئەلى ئارسلانخاننىڭ قۇچىقىدا جان ئۈزىدۇ. ئۇ شۇ جايغا دەپنە قىلىنىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ جاي «ھەزرىتى بېگىم» مازىرى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ مەشھۇر تارىخىي شەخسنىڭ مازىرى ۋە يادىكارلىق ئەنە شۇنداق پەيدا بولىدۇ.

ھەزرىتى بېگىم مازىرىدا گۈمبەز، قەۋرە قاتۇرۇلمىغان. ھەزرىتى بېگىمنىڭ جەسىتى كۆمۈلگەن جايغا تۇغ - شادىلار قادالغان، تۇغ شادىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت بايرىقى- ھەرەپچىلىق قىزىل بايراق ئېسىلغان بولۇپ ئەتراپىدا ئۈستى يېپىقلىق بىر بۇلاق ۋە يەنە بىر مەسچىت، شەيخلەر تۇرىدىغان بىر قانچە ئۆيلەر بار. ئوردا پادىشاھىمغا بارغانلار ئاۋۋال ھەزرىتى بېگىمنى تاۋاپ قىلىپ ئاندىن ئوردا پادىشاھىم مازىرىغا بارىدۇ.

2. ئوردا پادىشاھىم مازىرى

ئوردا پادىشاھىم مازىرى (سەيد ئەلى ئارسلانخان، تولۇق ئىسمى ھەسەن بىننى سەيد ئەلى ئارسلانخان مازىرى دەپ ئاتىلىدۇ.) نىڭ ئوردىنى يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ شەرقىي

AltunOq

ئەرەپچىدىكى 120 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى قۇملۇق ئىچىدە (بۇ جاي ھازىر يېڭىشەھەرگە تەۋە

سەيد ئەلى ئارسلانخان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى، مۇسا بۇغراخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ دادىسىنىڭ ئورنىدا تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە پۈتۈن ئاتۇشنىڭ ۋاقتىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان خوتەن خانلىقىنىڭ پادىشاھى خالخال ماچىن ۋە چىكالولار ئىسلام دىنىدىن يېنىۋېلىپ، قاراخانىلار پادىشاھىغا بويسۇنۇشتىن باش تارتىپ، 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قەشقەرگە باستۇرۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر، خوتەن قوشۇنلىرى مۇشۇ جايدا كەسكىن جەڭ قىلىدۇ. ھەر ئىككى تەرەپتىن سانسىز ئادەملەر قىرىلىدۇ. خالخال ماچىن ۋە چىكالولار ئىشپىيون كىرگۈزۈپ، تىڭ-تىڭلاپ، سەيد ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئۆز قوشۇنلىرى بىلەن بىللە ناماز ئوقۇۋاتقان ۋاقتىنى پۇرسەت بىلىپ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ سەيد ئەلى ئارسلانخان قوشۇنلىرىنى تامامەن قىرىپ تاشلايدۇ. سەيد ئەلى ئارسلانخانمۇ شېھىت بولىدۇ. بۇ ۋەقە مىلادى 998-يىلى 12-ئايدا بولغان (يەنە بەزى مەلۇماتلاردا 1003-يىلى سەيد ئەلى ئارسلانخان ۋاپات بولىدۇ). بۇنىڭدىن 1003-يىلى ۋاپات بولغانلىقى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنراق.

سەيد ئەلى ئارسلانخان شېھىت قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇختەرىشىد بۇ زاتنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ، قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، ئەسكى ھەمار سېپىلىگە مىخلانغان ئىدى. جەسىتى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئوردام دېگەن يېرىگە دەپنە قىلىنغان. بېشى قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تۈمەن دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا دەپنە قىلىنغان.

سەيد ئەلى ئارسلانخاننىڭ جەسىتى قويۇلغان جايغا تۇپا دۆۋىلەپ تۇغ شەددە قاداپ قويۇلغان. ئەتراپىنى ياغاچ تاختاي بىلەن توسۇپ قويغان. ئۆيى ئىچىدە بىر بۇلاق بولۇپ، بۇلاقنىڭ چوڭقۇرلۇقى 3 مېتىر كېلىدۇ. سەيد ئەلى ئارسلانخاننىڭ جەسىتى قويۇلغان «رەۋزەمۇبارەك» دېگەن جايدىن سەل نېرىراقتا، زىيارەت ۋە تاۋاب ئۈچۈن كەلگەنلەر ناماز ئوقۇيدىغان مەسچىت ۋە شەيخلەر ئولتۇرىدىغان ئۆيلەرمۇ بار. ئوردا پادىشاھىم مازىرىدا ئىككى چوڭ داش قازان بولۇپ، بۇنىڭ گىرۋەكلىرىگە سىرىق تۇچ يالىتىلغان. بۇ ئىككى قازاننىڭ بىرىدە مىلادى 1864، ھىجرىيە 1281، يەنە بىرىسىگە مىلادى 1910، ھىجرىيە 1328 دېگەن خەتلەر ناھايىتى چىرايلىق، كەشتىگە ئوخشاش ئويۇلغان. بۇ، قازانلارنىڭ شۇ يىللاردا قويۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە بۇ مازاردا «ئاشخانە» ئىسىملىك بىر ئايۋان بولۇپ، كۆلىمى 200 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىمۇ 2 قازان بار. بۇنى خەلقلەر «ئالتۇن داش» دەپ ئاتىشىدۇ. بۇ قازانلاردىمۇ خەت بار. قازانلارغا

ئويۇلغان خەت شەكلىدىن قارىغاندا، شۇ ۋاقىتتا ئىزىنىز خەتتاتلىق سەنئىتى، قەتئىي ئۈستى يېزىق شەكىللىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئويمىكارلىقتىمۇ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىككى مازارنى ھەر يىلى كونا يىلنامە بويىچە مۇھەررەم (1-ئاي) شەئبان (8-ئاي) ئايلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىن، ئاسالىقى قەشقەردىن بىر قانچە ئون مىڭلىغان كىشىلەر كېلىپ تاۋاب قىلىپ قايتىدۇ. بۇ مۇبارەك جايدا تاۋابتا كەلگەنلەر ناغرا، سۇناي، داپ، دۇمباقلار بىلەن توپ-توپ بولۇپ، ھەلق قىلىپ كېلىدۇ. شۇ ۋاقىتتا بۇ مازار ئەتراپى قايناق ئاۋات بازارغا ئايلىنىدۇ. يېمەكلىكلەر ۋە تۇرمۇش بۇيۇملىرىغا تولۇپ كېتىدۇ. شۇڭا يەرلىك خەلقلەر بۇ مەنزىرىنى «خىزردى قىيامەت» بولدى دەپ تەرىپلىشىدۇ.

3. چۆجە پادىشاھىم مازىرى

چۆجە پادىشاھىم مازىرى (ھەسەن بۇغراخان ۋە ئەھسەن بۇغراخان ئىككى ئاكا، ئۇكا مازىرى) يېڭىسار ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىكى 4 كىلومېتىر يىراق بولغان لەنگەر كەنتىنىڭ ئۈستىدىكى دۆڭلۈكتە بولۇپ، تەۋرە چوڭ كاھىشلىق رەڭدار گۈمبەز ئىچىگە ئېلىنغان.

سەيىد ئەلى ئارسلانخان خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قەشقەردە پۈتۈن خەلق قايغۇلۇق ماتەم تۇتىدۇ، ھەممە قاتتىق غەزەپكە كېلىپ، جەددىي ھەربىي تەييارلىققا كىرىشىدۇ. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۈچ ئوغلى ھەسەن بۇغراخان، ھۈسەيىن بۇغراخان ۋە ئەھسەن بۇغراخانلار 90 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن مۇغ ① يولى ئارقىلىق يېڭىسارنىڭ ئالتۇنلۇق دېگەن يېرىگە كېلىدۇ. خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرىمۇ مۇشۇ يەرگە يېقىن جايدا ئالدىنقى سەپ مۇداپىئەسىنى قۇرغان ئىدى. نەتىجىدە ئىككى قوشۇن ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى شىددەتلىك ئۇرۇش بولىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرى ھىيلە بىلەن جەڭنى بىرىتتا چېكىنىپ تىۋىزغا كېلىپ بۆكتۈرمە ياسايدۇ. بۇ چاغدا ئىسلام قوشۇنلىرى لەنگەر يېزىسىدا قونالغۇ قىلغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ جايدا چۆجە پادىشاھىم مازىرى ئورۇنلاشقان چوڭ دۆڭلۈكتە ئىككى تەرەپ قاتتىق ئېلىشىدۇ، ئۇرۇش تولا ۋاقىتلاردا ئارىلاشما جەڭگە ئايلىنىپ كېتىدۇ. ئۇرۇش خېلى ئۇزۇنغا سوزۇلىدۇ. بۇ ئۇرۇشتا ھۈسەيىن بۇغراخان بىلەن ھەسەن شېھىت بولىدۇ. (بۇلار مىلادى 1013-يىللىرى شېھىت بولدى). شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى چۆجە پادىشاھىم مازىرى شەكىللىنىدۇ.

① مۇغ: توققۇزاق، ئوپال ئارقىلىق ماڭىدىغان يېڭى يولى.

چوڭجە پادىشاھىم مازىرىدا 2 چوڭ گۈمبەز بولۇپ، ھەسەن بۇغراخان بىلەن ئەھسەن بۇغ-راخاننىڭ دەپنە قىلىنغان. گۈمبەزلەر ئېگىز بىناكارلىق ئەنئەنىۋى سەنئىتى ئاساسىدا كاھىشلىق رەڭدار قىش ۋە نەقىشلەر بىلەن كۆركەم، ھەيۋەتلىك ياسالغان. گۈمبەز يېنىدا بىر مەسچىت، «شەربەتخانا» دەپ ئاتالغان بىر بولاق بار. بۇ جايمۇ ئوردا پادىشاھىم، ھەزرىتى بېگىمگە ئوخشاش خەلق زىيارەت، تاۋاب قىلىپ ئىززەت، ھۆرمەت بىلدۈرىدىغان مۇقەددەس جايلاردىندۇر. بۇ مازارلارمۇ ھەممىتى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىگەن ھەرىكەتتە يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىلدى. ھازىر ئۇنىڭ خارابىلىقىدا بىر قانچە يۈزدانە ئۇلۇغ شەھىدلار بار. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان يەنە شەخسلەر پۇل چىقىرىپ ئاددىي بولسىمۇ مەسچىت بىلەن شەيخلەر تۇرىدىغان ئۆيلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

4. تەۋىز مازىرى

تەۋىز مازىرى، (ھۈسەيىن بۇغراخان غازى مازىرى) يېڭىسار ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى 16 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى جايلاشقان ئۈچار يېزا تەۋىز كەنتىدىكى سايلىقنىڭ چېكىسىگە ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ گۈمبىزى ساقلىنىپ قالغان. ھەسەن بۇغراخان، ئەھسەن بۇغراخانلارنىڭ ئىسلام قوشۇنلىرى تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلگەن خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرى ھازىرقى تەۋىز كەنتىگە چېكىنىپ كەلگەندە، بۇ يەردە ھۈسەيىن بۇغراخاننىڭ قوشۇنى بىلەن دوقۇرۇشۇپ ئىككى ئارىدا قاتتىق جەڭ بولىدۇ. شۇ قېتىمقى قىرغىچاقلاشما جەڭدە ھۈسەيىن بۇغراخان غازى شېھىت قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەۋىز مازىرى شەكىللىنىدۇ. تەۋىز مازىرى بىر چوڭ گۈمبەز ئىچىگە ئېلىنغان. ھۈسەيىن بۇغراخاننىڭ قەۋرىسى، گۈمبەز ئەتراپىدا شەيخلەر تۇرىدىغان ئۆيلەر، ئەتراپىدا زاراتگاھلىق بار. ھۈسەيىن بۇغراخان غازى 1013 يىلى ۋاپات بولغان.

5. «سەرۋازلىرىم» مازىرى

يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىغا 50 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تەكلىماكان چۆللۈكىنىڭ غەربىگە جايلاشقان قىزىل دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەدىمىي يۇرت بار. بۇ يۇرتنىڭ قورغان تام دىگەن يېرىدە (قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ بىر ئۆتكىدە ئۇ، ھازىر قەشقەر-خوتەن تاشيولىنىڭ شەرقىدە 3 كىلومېتىر ئىچكىرىسىدە بولۇپ ئەينى ۋاقىتتىكى يولنىڭ ئىزنىسى، دەڭلەر، دوكانلارنىڭ ئىزنىلىرى ساقلانغان-دا) مۇندىن مىڭ يىل مۇقەددەم ئەھيا قىلىنغان چوڭ مەسچىت (بۇ مەسچىت مەدەنىيەت

ئىنقىلابىدا چىقىرىۋېتىلگەن، يېقىندا قايتا ياسالغان)، كۆلىمى 10 مو ئەتراپىدا كېلىدىغان ھەيۋەتلىك بىر چوڭ كۆل، كۆلنىڭ غەربىي بۇرجىكىدە «سەركەردىلىرىم» دەپ ئاتالغان مازار بار. بۇ جاي قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي يولى ئۈستىدىگە جايلاشقان، رىۋايەتلەر بىلەن ئىزلاردىن قارىغاندا، ھازىرقى قەشقەر- خوتەن تاشيولىنىڭ شىمالىدا (تاغ باغرىدا) كى قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئىزلىرى بولۇپ، بۇ يولغا كىرۋاچى سېپىلىدە، ئېگىز يارقاراۋۇل، جاھانبازقاراۋۇل، قورغان تاغ قاراۋۇل، يۈسۈپ قادىرخانقاراۋۇل، ياقارائېرىق قاراۋۇل، خان لەڭگىرى قاراۋۇلى قاتارلىق قاراۋۇلخانا ياكى چاپارلارنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ ئەينەن ساقلانماقتا.

خەلق بۇ جايلارنى قەدىمكى كارۋان يوللىرىنىڭ (يىپەك يولى) ئىزلىرى دەيدۇ. سەرۋازلىرىم مازىرى دېگەن جايدىكى يىپەك يولى بولسا، ئوتتۇرا ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولسا كېرەك (بۇ يول ھازىرقى قەشقەر —خوتەن تاش يولىنىڭ شەرقىدە. قەدىمكى يىپەك يولى قەشقەر—خوتەن تاشيولىنىڭ غەربىدە ئىدى)

«سەركەردىلىرىم» مازىرى دەل ھازىرقى قەشقەر خوتەن تاش يولىنىڭ شەرقىگە 3 كىلومېتىر جايدا ئۆز ئىزىنى ساقلاپ كەلمەكتە. بۇ جايمۇ ئىلگىرى خەلقنىڭ «ھەررەم، ھوشۇر ئايلىرىدا تاۋاپ قىلىدىغان، ھەر يىلى ئىككى ھېيتنى يېقىندىكى بىر قانچە يېزا خەلقى بىللە ئۆتكۈزىدىغان مۇقەددەس جاي سانىلىدۇ.

بۇ مازار جايلاشقان ئورۇن قورغان تام دەپ ئاتىلىپ كەلگىنىگە 1000 يىلدىن ئاشتى. بۇ جاي مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. پەقەت كۆل بىلەن مازارلا ساقلىنىپ قالدى. چۈنكى مازار، گۈمبەز ئۆيلەر بىلەن ئاھالىلەر تېرىمىغان بىر دۆۋە توپىلىككە كۆمۈلگەن.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھۆكۈمەتنىڭ ياردەم قىلىشى بىلەن تۆت كەنت خەلقىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا 1500 دىن ئارتۇق كىشى ئازادە ناماز ئوقۇيدىغان جامە قايتا ياسالغان. مەسچىت كۆلنىڭ غەربىگە جايلاشقان. بۇ مەسچىت قىزىلدىكى تۆت كەنت خەلقىنىڭ ئىككى ھېيت نامىزىنى بىرلىكتە ئوقۇپ ھېيت قىلىدىغان سورۇنى. ئادەتتە يېقىندىكى 2 كەنت خەلقى بۇ جايدا جۈمە نامىزى ئوقۇيدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى ئون مو، سۇ قاچىلاش ئورنى توققۇز مو كېلىدىغان ئۈچ مېتىر چوڭقۇرلۇقتىكى بۇ كۆل مىلادى 1013 — يىللىرىدا چېپىلغان كۆلدۇر. بۇ كۆلگە 10 — ئايلاردا بىر قېتىم سۇ توشقۇزۇلسا، كېيىنكى يىلى 5 — 6 ئايلارغىچە تۆت كەنت خەلقىنىڭ ئىچىشىگە، چارۋىلارنىڭ ئىچىشىگە يېتەرلىك بولىدۇ. ئەگەر بۇ كۆل بولمىغاندا قىزىل خەلقىنىڭ سۇ ئىچىش مەسىلىسى قىيىن بولغان بولاتتى. چۈنكى بۇ يېزىلاردا قۇش كۆزلىرى سۇ بولمايدۇ. سەۋەبى، بۇ يېزىلارغا كېلىدىغان سۇلار تاغدىكى قار مۇزلارنىڭ ئې—

رىشىدىن ئېقىپ كېلىدىغان بولغاچقا، تاكى يىل يۇرۇپ ھاۋا ئىسسىقىغىچە سۇ زادىلا كەلمەيدۇ. شۇڭلاشقا بۇ يۇرتتا كۆل خەلق تۇرمۇشىدا كام بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئامىل شۇنداقلا بۇ كۆل قىزىل خەلقىنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى.

قورغان تام كۆلىنىڭ چۆرىسىدە ئاسمانغا غۇلاچ يايغان ھەيۋەتلىك تىرەكلەر، ئاسمان گۈمبىزىنى ھاسىل قىلغان ھەيۋەتلىك رىدىلەر، باھار پەسلىنى ئەسلىتىدىغان سۆگەتلەر، غەربىدىكى جامە ئەتراپىدىكى يېزا ئۆيلىرى، بوستانلىقلار كۆلگە ئىنتايىن گۈزەللىك بېرىدۇ. بۇ جايغا كەلگەن كىشىلەر ھېچقانداق تونۇشتۇرۇشسىزلا بۇ جاينىڭ مۇقەددەس تارىخىي جاي ئىكەنلىكىنى ئۆزلىكىدىن قىياس قىلىشى تەس ئەمەس.

بۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان «سەركەردىلەر»، كىملەر؟ بۇندىن 1000 يىللار بۇرۇن قەشقەر ئىسلام قوشۇنلىرى بىلەن خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇشلار داۋام قىلغان. ئۇرۇشلاردا غەلىبە بىلەن مەغلۇبىيەت دائىم ئالمىشىپ تۇرغان. بەزى ۋاقىتلاردا خوتەن بۇددىستلىرى ئۈستۈنلۈك قازىنىپ، قەشقەر ئىسلام قوشۇنلىرىنى كۆپ قېتىم مەغلۇپ قىلىپ غەلىبە قازانغان. لېكىن ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز ئېتىقادلىرى بويىچە ئۇرۇشتا ئىنتايىن قەتئىيلىك ۋە جاھىللىق بىلەن كۆرەشكەن. قىزىل يېزىسى ئەنە شۇ چاغلاردىكى ئۇرۇشلارنىڭ ئاساسلىق جەڭ مەيدانلىرىدىن بىرسى بولغان ئىكەن. مىلادى 993-يىلىدىن 1024-يىلىغىچە بولغان ئۇزۇن بىر مەزگىلدە، جەنۇبىي شىنجاڭدا قەشقەر ئىسلام قوشۇنى بىلەن خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا قەشقەر ئىسلام قوشۇنلىرى يېڭىلىپ شاھزادە سەيد ئېلى ئارسلانخان خوتەن قوشۇنلىرى تەرىپىدىن شېھىت قىلىنغان. بۇ پاجىئەدىن كېيىن قەشقەر ئوتتۇرا ئاسىيا، بۇخارا قاتارلىق جايلاردىن ئەسكەر كەلتۈرگەن، ئىسلام قوشۇنلىرىنىڭ سېپى كېڭەيگەن. ئىككى ئوتتۇرىدىكى ئۇرۇش يەنىمۇ كەسكىنلەشكەن. مىلادى 1013- يىللىرى ئەتراپىدا قاراخانىلار قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرىدىن يۈسۈپ قادىرخان، ئوبۇلھەسەنلەر يەكەندىكى ئۇرۇشتىن قايتىپ كېلىشىدە، ھازىرقى قىزىلدىكى يىپەك يولىنىڭ قونالغۇ يېرى لەڭگەر دېگەن جايدا قونىدۇ. شۇ جايغا بىر قاراۋۇل خانا (چازا) قۇردۇرىدۇ. چازا يېنىغا بىر جامە ۋە چوڭ كۆلنى چاپتۇرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھىم خوتەن بۇددىستلىرىنىڭ ئۈستىگە چازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيادىن دەرھال قەشقەرگە كېلىپ 90 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تۈزۈپ، چوڭ قوشۇن بىلەن خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرىنى قوغلاپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، قول ئاستىدىكى بارلىق قوشۇنلارغا، قولىدىكى نەيزىلىرى بىلەن بىر نەيزە ئۇچى توپىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى ئۇقتۇرغان. 90 مىڭ ئەسكەر بىر نەيزە

AltunOq

ئۈچىغا توپا ئېلىپ چىقىپ بۇ كۆلنى چاپقان. مەيلى قانداقلا بولسۇن، بۇ كۆل ئەنە شۇ زاماندا چېپىلغان كۆل بولۇپ، ھازىر 1000 يىل ئۆتتى.

بۇ جايدىكى «مەركەردىلىرىم» مازىرى شۇ ۋاقىتتا يۈسۈپ قادىرخان قاۋۇل، پاشئۇن ئەسكەرنى قورغان تام قاراۋۇلىدا كۆزەتتە تورۇشقا بەلگىلەيدۇ. يېرىم يىلدىن كېيىن ئۇلارنى ئۆيلەپ قويىدۇ ھەمدە ئۆي جابدۇقلىرى، ئۇزۇق-تۈلۈك، ھايۋان ۋە سايمانلارنى بېرىپ شۇ يەردە قالدۇرىدۇ. ئۇلار بالىۋاقىلىق بولۇپ كۆپىيىدۇ. يەر ئېچىپ، ئۆستەڭ قېزىپ ئىگىلىك يارىتىدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇرۇشتا يېڭىلىپ قېچىپ كەلگەن خوتەن بۇددىست قوشۇنلىرى كېلىپ قېلىپ بۇلار بىلەن توقۇنۇشىدۇ، بىر نەچچە كۈن ئۇرۇشىدۇ، ئاخىرى بۇ ئونئەسكەر پاكى سەركەردە (سەرۋازلار) نىڭ ھەممىسى شېھىت بولىدۇ. بۇلار ئەنە شۇ جايغا دەپنە قىلىنغان ئىكەن. بۇ جايمۇ، يۇقىرىدا كۆرسەتكەن تۆت مازارغا ئوخشاش، خەلقلەر ئۇلۇغلاپ زىيارەت ۋە تاۋاپ قىلىپ كەلگەن مۇقەددەس جايلاردىندۇر. قىزىلدىكىلەر ئۆزلىرىنى قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ جەڭگىۋار سەرۋازلىرىنىڭ ئەۋلادى، باتۇرلارنىڭ پۇشتى، دەپ ئاتىشىدىكەن.

6. قىزىل دېگەن نام ھەققىدە

قىزىل سايلىق بىلەن قۇملۇق ئوراپ تۇرغان، تاغ سۈيى بىلەن تەمىنلىنىدىغان قۇرغاق جاي بولۇپ، تاغدىن كەلگەن قار، مۇز، يامغۇر سۇلىرى قىزىل تاغنى يالاپ كەلگەچكە، سۇ قىزىل ئاقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇپراقمۇ قىزىل بولۇش بىلەن كىشىلەرنىڭ كىيىم-كېچەكلىرىمۇ قىزغۇچ كۆرۈنىدۇ. سۈيى قىزىل بولۇش، تۇپرىقىنىڭ قىزىل بولۇشىدىكى تەبىئىي ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن بۇ يۇرت قىزىل دەپ ئاتالغان.

يەنە بەزى ئېيتىشلاردا، قىزىل دېگەن ئىسىم ئەسلىدە «قەزىل» دىن ئۆزگىرىپ كەلگەن قىزىل، پارىسچە بولۇپ، باتۇر، قەھرىمانلار ئورۇنلاشقان جاي دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. باتۇر، قەھرىمانلار ئورۇنلاشقان جاي مەنىسىدە قەزىل دەپ ئاتالغان، زاماننىڭ ئۆتىشى بىلەن شىۋە، تەلەپپۇزدا ئۆزگىرىش بولۇپ قىزىل بولغان دېيىدۇ. يەنە بەزى رىۋايەتلەردە: بۇ جايدا، ئوتتۇرا ئەسىردىن باشلاپ ناھايىتى نۇرغۇن ئورۇشلار بولۇپ، قانلار دەريا بولۇپ ئاققان. تۇپراقمۇ قانلارنىڭ سىڭىشى بىلەن قىزىللىققا بويالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ جاي قان كۆپ تۆكۈلگەن، قىزىل قان تۆكۈلگەن جاي دېگەنىدىن قىزىل بولۇپ ئۆزگىرىپ كەلگەن، دەيدۇ. مېنىڭچە، بۇ ئىچ رىۋايەتنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە پاكىتلىرى بولسىمۇ، سۈنىڭ قىزىللىقى ئېقىپ كېلىشى بىلەن تۇپراقمۇ قىزىل بولۇشىدەك مۇشۇ تەبىئىي ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قىزىل دەپ ئاتالغان. لېكىن بۇنىڭ بىلەن بۇ يېزىنىڭ قىزىل ئاتىلىشىنىڭ تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلىرى ئۈستىدىكى تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىشنى ئاخىرلاشتى دېيەلمەيمىز.

1987- يىل ئىيول يېڭىسار

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر ھەققىدە بايان

ئەركىن ئابدۇرېھىم

ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى نەتىجىسىدىن شۇ مەلۇم بولدىكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى بارلىق سۆزلەر ئۈچ پېرىنسىپ-لېكسىكىلىق پېرىنسىپ، مورفولوگىيىلىك پېرىنسىپ، سىنتاكسىسلىق پېرىنسىپقا ئاساسەن، ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، رەۋىش، پېئىل، مىقدار سۆزلەر، مودال سۆزلەر، ياردەمچى سۆزلەر ۋە ئۈندەش سۆزلەردىن ئىبارەت 11 تۈرگە بۆلىنىدۇ. بۇلار يەنە لېكسىكىلىق مەنا بىلدۈرۈش ياكى بىلدۈرەلمەسلىكى، جۈملىدە گىراممatikىلىق مەنىگە ئىگە بولالىشى ياكى بولالماسلىقى ھەم جۈملىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپىنى ئادا قىلالىشى ياكى قىلالماسلىقى قاتارلىق تەرەپلەرگە ئاساسەن، مۇستەقىل سۆزلەر ۋە ياردەمچى سۆزلەر دەپ ئىككى چوڭ تۈركۈمگە بۆلىنىدۇ.

مۇستەقىل سۆزلەر دېگىنىمىز — لېكسىكىلىق ھەم گىراممatikىلىق مەنىگە ئىگە بولغان، جۈملىدە مەلۇم سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتەپ كېلەلەيدىغان سۆزلەردۇر. ئۇيغۇر تىلىدا ئىسىم، سۈپەت، سان، ئالماش، مىقدار سۆزلەر، رەۋىش، پېئىل، تەقلىدىي سۆزلەردىن ئىبارەت سەككىز سۆز تۈركۈمى بولسا مۇستەقىل سۆزلەردۇر. قالغانلىرى لېكسىكىلىق مەنىگە ئىگە بولمىغان، جۈملىدە سىنتاكسىسلىق ۋەزىپە ئۆتىيەلمەيدىغان، پەقەت جۈملىدە سۆز بىلەن سۆزنى، جۈملە بىلەن جۈملىنى باغلاش ھەم مۇستەقىل سۆزلەر ياكى جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ سۆز ۋە جۈملىلەرگە قوشۇمچە مەنا بېرىش رولىنىلا ئۆتىيەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، ياردەمچى سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ.

مۇستەقىل سۆزلەر ئىچىدىكى سۈپەت، سان، ئالماش، مىقدار سۆزلەر، تەقلىدىي سۆزلەر، رەۋىش ۋە مودال سۆزلەرنىڭ بىر قىسمىلىرى، پېئىلنىڭ ھەرىكەت نامى ھەم سۈپەتداش شەكلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىگە خاس گىراممatikىلىق خۇسۇسىيەتلەرگە (مەسىلەن: سۈپەت، سان، مىقدارلارنىڭ جۈملىدە ئاساسەن ئىسىملارغا باغلىنىپ، ئېنىقلىغۇچى بولۇشى، ئالماشلارنىڭ جۈملىدە باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ ئور-

نىغا ئالمىشىپ كېلىپ، شۇ سۆزلەرنىڭ ۋەزىپىسىدە كېلىشى قاتارلىقلارغا ئوخشاش) ئىگە بولۇشتىن سىرت يەنە كونكرېت تىل ئىلاقە شارائىتىدا ئىسىملارنىڭ ھەر خىل گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىگە كىرىپ، ئىسىم رولىدا كېلەلەيدۇ. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەت، سان، ئالماش، مىقدار سۆزلەر، تەقلىدىي سۆزلەر، رەۋىش ۋە مودال سۆزلەرنىڭ بىر قىسىملىرى، پېئىللىنىڭ ھەرىكەت نامى ھەم سۈپەتداش شەكىللىرى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

يۇقىرىقى سۆزلەرنىڭ جۈملىدە ئىسىم رولىدا كېلەلەيدىغانلىق ئەھۋاللىنى بىر-بىرلەپ كۆرۈپ ئۆتەيلى:

1. سۈپەت.

(1) سۈپەتلەر جۈملىدە ئىسىملارنىڭ سان قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، ئۆزى ئېنىقلىغان ئىسىمنىڭمۇ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: چوڭلار كىچىكلەرگە ياردەم بېرىشى لازىم؛ بۈگۈن مۇكاپاتلانغانلارنىڭ ھەممىسى ئەلاچىلار.

يۇقىرىقى جۈملىلەردىكى چوڭ، ئەلاچى دېگەن سۈپەتلەر ئىسىملارنىڭ سان قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىگە ھەم خەۋەر بولۇپ كەلگەن.

(2) سۈپەتلەر جۈملىدە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئۆزى ئېنىقلىغان ئىسىمنىڭمۇ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: ياسىن، قارىغىنا، چىرايلىقىڭ كەپتۇ؛ ئىلھام سىنىپىمىزدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەڭ ياخشىسى.

بۇ جۈملىلەردە «چىرايلىق، ياخشى» دېگەن سۈپەتلەر ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىگە، خەۋەر ۋەزىپىلىرىدە كەلگەن.

(3) سۈپەتلەر جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئۆزى ئېنىقلىغان ئىسىمنىڭمۇ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: ياخشى ياخشىنىڭ قايىشى، يامان يامانىنىڭ؛ مۇئەللىم ئۇنى ئەلاچىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغۇزۇپ قويدى؛ سىلەر چوڭلارنى ھۆرمەت قىلىشىڭلار كېرەك؛ سىلەر ئىلغارلارغا تېزلىكتە يېتىشىۋېلىشىڭلار كېرەك؛ ھاشىم ئېگىزدىن سەكرەپ، پۇتىنى سۇندۇرۇۋالدى؛ شۇنچە تاپىلىساممۇ ئۇزۇندا كەلدىڭ.

يۇقىرىقى جۈملىلەردىكى «ياخشى، يامان، ئەلاچى، چوڭ، ئىلغار، ئېگىز، ئۇزۇن» دېگەن سۈپەتلەر ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىگە، ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە كەلگەن.

2. سان.

(1) ساناق ۋە تەرتىپ سانلار جۈملىدە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى

بىلەن تىزىلىنىپ، ئۆزى ئېنىقلىغان ئىسىمنىڭمۇ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: مەھبۇبە، سىزنى بىرى چاقىرىدۇ، ھەممە ئىشنى بۇزغان مۇشۇ ئىككىلىك؛ بىز ئۈچىمىز ئوقۇغۇچى؛ سىز ئاۋۇ كېلىۋاتقانلارنى تونۇمسىز؟ بىرىنچىسى مېنىڭ ئۇكام.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «بىر، ئىككى، ئۈچ، بىرىنچى» دېگەن ساناق ھەم تەرتىپ سانلار ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تىزىلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىگە، خەۋەر قاتارلىق ۋەزىپىلەردە كەلگەن.

(2) ساناق سانلار جۈملىدە ئالدى بىلەن II شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى، ئاندىن كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن تىزىلىنىپ، تەرتىپ سانلار ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن تىزىلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: بەشىڭلار مەيدان تازىلاڭلار، ئىككىڭلار سىنىپنى تازىلاڭلار؛ بىرىنچىلەر ئالدىغا چىقىڭلار؛ ۋەكىل بولۇپ سايلانغانلار مۇشۇ تۆتىڭلار.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «بەش، ئىككى، بىرىنچى، تۆت» دېگەن ساناق ۋە تەرتىپ سانلار ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى بىلەن تىزىلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىگە، خەۋەر قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

(3) ساناق ۋە تەرتىپ سانلار جۈملىدە ئاۋۋال ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى ياكى كۆپلۈك قوشۇمچىسى، ئاندىن ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تىزىلىنىپ، ئۆزى ئېنىقلىغان ئىسىمنىڭمۇ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: بۈگۈن ئىككى ئوقۇغۇچى كەلمىدى، بىرىنىڭ پۇتى سۇنۇپ كېتىپتۇ، بىرىنىڭ مۇھىم ئىشى چىقىپ قاپتۇ؛ بۇ ئىككىسىگە دادىسىدىن خەت كەلدى؛ ئاۋۇ تۆتىدە ئوشرىق بىلەت بار؛ بۈگۈن مۇسابىقىدىن خۇلاسە چىقىرىلدى: بىرىنچىلەرگە 100 سومدىن مۇكاپات بېرىلدى، ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچىلەرگە بىردىن رادىئو مۇكاپات بېرىلدى.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «بىر، ئىككى، تۆت، بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى» قاتارلىق ساناق ھەم تەرتىپ سانلار ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش (ئاۋۋال تەۋەلىك ۋە كۆپلۈك) قوشۇمچىلىرى بىلەن تىزىلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە كەلگەن.

(4) ئۆملۈك سانلار جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تىزىلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: بۈگۈن ئۈچەيلەن نۆۋەتچى بولىمىز؛ ئىككەيلەننى ھەربىيلىككە قوبۇل قىلدى؛ ئىككەيلەندە ۋېلىسىپىت بار، بىرەيلەندە يوق؛ ھەممە سىر ئاشۇ ئۈچەيلەندە.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «ئۈچەيلەن، ئىككەيلەن، بىرەيلەن» قاتارلىق ئۆملۈك سانلار ئىسىملارنىڭ ھەرخىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تىزىلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم- ئايرىم ھالدا ئىگە، ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى، خەۋەر قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

3. ئالماش

ئالماشلار ئۆزىگە خاس گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە بولمىغان سۆز تۈركۈمى بولۇپ، ئۇلار باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، قايسى سۆز تۈركۈمىنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلەنگەن بولسا، شۇ سۆز تۈركۈمىنىڭ رولىدا كېلىدۇ. ئالماشلارنىڭ باشقا سۆز تۈركۈملىرىنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىشى شۇ سۆز تۈركۈملىرىدەك سىستېمىلىق بولمايدۇ. جۈملىدىن ئالماشلارنىڭ ئىسىملارنىڭ گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرى بىلەن تۈرلىنىشىمۇ شۇنداق.

(1) بەزى ئالماشلار جۈملىدە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم رولىداكېلىدۇ. مەسىلەن: ئەھمەت، بۇ بالا سىزنىڭ كىمىڭىز؟؛ تۇرسۇن، نېمىڭىز يوقۇلۇپ كەتتى؟؛ ئۇنىڭ كىمى كەپتۇ؟

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «كىم، نېمە» دېگەن سوراق ئالماشلىرى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا خەۋەر، ئىگە ۋەزىپىلىرىنى ئۆتەپ كەلگەن.

(2) بەزى ئالماشلار جۈملىدە ئىسىملارنىڭ سان قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: بۈگۈن يىغىنغا كىملەر قاتناشمىدى؟؛ قاسىم، ئالما ئالغىلى كەلدىڭىز؟ مۇنۇلار ياخشى ئىكەن، تېز ئېلىڭ؛ بەزىلەر قەستەن جېدەل چىقاردى، شۇڭا ئۇنداقلار بۇ قېتىم چوقۇم تەنقىدلىنىدۇ؛ پارتىنى سۆيىدىغانلار مۇنۇلار.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «كىم، مۇنۇ، ئۇنداق» دېگەن ئالماشلار ئىسىملارنىڭ سان قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىگە، خەۋەر ۋەزىپىلىرىدە كەلگەن.

(3) ئالماشلار جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: مەن ئەتە ئۈرۈمچىگە ماڭىمەن؛ بىزنى خوتەنگە تەقسىم قىلدى؛ ناسىر، سىزگە ئۇنىڭدىن خەت كەپتۇ؛ بۇ قەلەم كىمنىڭ؟؛ تۇرغۇن كىتابىنى ئۆزەمگە ئەۋەتىڭ؛ ئۇلاردا زەمبىل بارمىكەن؟

بۇ جۈملىلەردە «مەن، بىز، سىز، ئۇ، كىم، ئۆزەم»، قاتارلىق ئالماشلار ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىگە، تولدۇرغۇچى، خەۋەر قاتارلىق ۋەزىپىلەردە كەلگەن.

4. مىقدار سۆزلەر

مىقدار سۆزلەر ھېسابلاش بىرلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز تۈركۈمى بولغاچقا، ئادەتتە، ئۇ، سانلار بىلەن بىرىكىپ، سان- مىقدار بىرىكمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇڭا

AltunOq

تىل ئالاقە شارائىتىدا ئەنە شۇ بىرىكمە ھالىتىدە قوللىنىلىدۇ.

(1) سان - مىقدار بىرىكمىسى ئىسىملارنىڭ III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: بالام، ئاشخانا ئۆيىدە 10 جىڭ ياغ بار، 8 جىڭى خۇمردا، 2 جىڭى شىشىدە، مەيەرگە ئېلىپ چىق.

بۇ جۈملىدە «8 جىڭ، 2 جىڭ» دېگەن سان - مىقدار بىرىكمىسى III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، بۇ تۈرلەنگەن بىرىكمە ئالدىنقى جۈملىدىكى ئىسىم(ياغ)غا ۋەكىللىك قىلىپ، جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن.

(2) سان - مىقدار بىرىكمىسى جۈملىدە ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: ئاۋۇ كىشى بەش ئۇلاغ ئوتۇن ئەكەپتۇ، 2 ئۇلىغىنى سەن ئال، ئۈچ ئۇلىغىنى مەن ئالاي؛ بىزگە 10 تۈپ تېرەك تەقسىم بولدى، بەش تۈپىگە سەن ئىگە، بەش تۈپىگە مەن ئىگە؛ بۈگۈن سارجا سېتىپتىكەن، بەش مېتىر ئالدىم؛ ئۆتكەندە ئىككى توننا كۆمۈر ئېلىپ پۇلىنى بەرمىگەنتۇق، بىر تونناسىنىڭ سەندە، بىر تونناسىنىڭ مەندە.

بۇ جۈملىلەردە «2 ئۇلاغ، ئۈچ ئۇلاغ، بەش تۈپ، بەش مېتىر، بىر توننا» دېگەن سان - مىقدار بىرىكمىلىرى ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئالدىنقى جۈملىلەردىكى «ئوتۇن، تېرەك، سارجا، كۆمۈر» دېگەن ئىسىملارغا ۋەكىللىك قىلىپ، جۈملىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە كەلگەن.

5. تەقلىدىي سۆزلەر

(1) تەقلىدىي سۆزلەر جۈملىدە ئىسىملارنىڭ سان قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: تېخىچە ۋاراڭ - چۇرۇڭلار توختىمىدى؛ ئۇنى ئۇخلاتمىغان سىرتتىكى گۈلدۈر - تاراقلار.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «ۋاراڭ - چۇرۇڭ، گۈلدۈر - تاراق» دېگەن تەقلىدىي سۆزلەر ئىسىملارنىڭ سان قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىگە، خەۋەر ۋەزىپىلىرىدە كەلگەن.

(2) تەقلىدىي سۆزلەر جۈملىدە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

ۋاراڭ-چۇرۇڭىڭ توختامدۇ، يوق؟؛ نېمە؟ سىزنى ئۇخلاتمىغان مېنىڭ گۈلدۈر-غالىپىم؟؛ ئۇلارنىڭ جاراڭ-جۇرۇڭلىرى قاچان بېسىقار؟

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «ۋاراڭ-چۇرۇڭ، گۈلدۈر-غالاپ» دېگەن تەقلىدىي سۆزلەر ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم-ئايرىم ھالدا

ئىگە، خەۋەر قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ كەلگەن.

(3) تەقلىدىي سۆزلەر جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: تاراق—تۇرۇق ئەمدى توختىدى؛ ئاۋۇ ئىمىر—چىمىرنى كۆردىڭىزمۇ؟؛ تالادىكى ۋاراڭ—چۇرۇڭغا قۇلاق سالماڭلار؛ ھەي......، بۇ پاك—پۇكنىڭ توختىمىقى ئەجەپ تەس بولدى؛ بۇ ۋاراڭ—چۇرۇڭدىن ئاران قۇتۇلدۇم؛ بۇ جاراڭ—جۇرۇڭدا ھېچ ئىش قىلالمىدىم؛ بىزنى ئۇخلاتمىغان ئاشۇ تاراڭ—تۇرۇڭ.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «تاراق—تۇرۇق، ئىمىر—چىمىر، ۋاراڭ—چۇرۇڭ، پاك—پۇك، جاراڭ—جۇرۇڭ، تاراڭ—تۇرۇڭ» قاتارلىق سۆزلەر ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ جۈملىدە ئايرىم—ئايرىم ھالدا ئىگە، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى، خەۋەر قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ كەلگەن.

6. بىر قىسىم رەۋىشلەر

(1) بىر قىسىم ئورۇن ۋە ۋاقىت رەۋىشلىرى جۈملىدە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: ئۇ ئۆزىڭىزنىڭ يېقىنى ئەمەسمۇ؟؛ ئۇ چاغدىكى يېقىنلىرىڭ قېنى؟؛ بۈگۈن بىر نەچچە يېقىنلىرىم ئىزدەپ كەلدى؟؛ تويغا كەلگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ يېقىنلىرى؛ ئۇلارنىڭ بۈگۈنى بىز—نىڭ ئەتىمىز؛ ئەتەڭ قانداق بولىدۇ، ئۇنى بىلگىلى بولمايدۇ.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «يېقىن، بۈگۈن، ئەتە» دېگەن ئورۇن ۋە ۋاقىت رەۋىشلىرى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىگە، خەۋەر قاتار—لىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ كەلگەن.

(2) بىر قىسىم ئورۇن ۋە ۋاقىت رەۋىشلىرى جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: ئۇ، يۇقى—رىغا بەك خۇشامەت قىلىدۇ؛ بىز يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ئىشلىدۇق؛ ھەر قانداق ئىشتا يۇقىرىنى ئالدىماسلىقىمىز لازىم؛ بۇ، يۇقىرىدىن چۈشكەن ھۆج—جەت؛ ھەممە مەسئۇلىيەت يۇقىرىدا؛ ئۇلار تۆۋەنگە چۈشۈپ ئىشلەيدىغان بولدى؛ ئۇ ھەممە ئىشتا يىراقنى كۆزلەيدىغان ئادەم؛ دوستۇم، بۈگۈننى دەپ ئەتىدىن قۇ—رۇق قالما، يەنە؛ بۈگۈننىڭ بۈگۈنىچە بولسۇن، ئەتىنىڭ ئەتىچە (بولسۇن)،

بۇ جۈملىلەردە «يۇقىرى، تۆۋەن، يىراق، بۈگۈن، ئەتە» دېگەن ئورۇن ۋە ۋاقىت رەۋىشلىرى ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى، ھالەت، خەۋەر قاتارلىق ۋەزىپىلەردە كەلگەن.

7. بىر قىسىم مودال سۆزلەر

(1) بىر قىسىم مودال سۆزلەر جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تىزىلىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: يوقسۇلنىڭ غېمىنى قىلماقلار؛ يوقلارنى ئىزدىلاپ تويۇزۇڭ؛ بارنى بەر، يوقىغا مەيلى؛ ماقۇلغا جاۋاب يوق؛ باردا پولدۇرۇڭ، يوقتا ئولتۇرۇڭ دەپتىكەن؛ بار بارى بىلەن، يوق ھالى بىلەن.

يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە «يوق، بار، ماقۇل» دېگەن مودال سۆزلەر ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تىزىلىپ، جۈملىدە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى، ئىگە قاتارلىق ۋەزىپىلەردە كەلگەن.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، رەۋىش ۋە مودال سۆزلەرنىڭ پەقەت بىر قىسىملىرىلا كونكرېت تىل ئالاقە شارائىتىدا ئىسىم رولىدا كېلەلەيدۇ. شۇڭا رەۋىش بىلەن مودال سۆزلەرنى سۈپەت، سان ۋە ئالماشلار بىلەن ئوخشاش دەرىجىدىكى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

8. ھەرىكەتنامى

ھەرىكەتناملىرى پېئىللىقتىن ئىسىملىقنىشقا قاراپ يۈز تۇتقان سۆز تۈركۈمى بولۇپ، ئۇ، شەيئىلەر ھەرىكىتىنىڭ نامىنى بىلدۈرىدۇ.

ھەرىكەتناملىرىنىڭ ئىسىملىق خاراكتېرى ناھايىتى قويۇق بولۇپ، ئۇ جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ھەممە كاتېگورىيىلىرىگە كىرىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ.

(1) ھەرىكەتنامى جۈملىدە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تىزىلىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: ئانا، ئوقۇشۇم پۈتەي دەپ قالدى؛ ئۇنىڭ كېلىشى يېقىنلاپ قالدى؛ ھەممىمىزنى جىددىيلەشتۈرگەن سىنىڭ ئوقۇشۇڭ.

يۇقىرىقى جۈملىلەردە «ئوقۇش، كېلىش» دېگەن ھەرىكەتناملىرى ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تىزىلىپ جۈملىدە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىگە، خەۋەر قاتارلىق ۋەزىپىلەردە كەلگەن.

(2) ھەرىكەتنامى جۈملىدە ئىسىملارنىڭ سان قوشۇمچىلىرى بىلەن تىزىلىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇشلار باشلىنىپ كەتتى.

بۇ جۈملىدە «ئوقۇش» دېگەن ھەرىكەتنامى ئىسىمنىڭ سان قوشۇمچىسى بىلەن تىزىلىپ، جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىسىدە كەلگەن.

(3) ھەرىكەتنامى جۈملىدە ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تىزىلىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: مەشق قىلىش ئاياغلاشتى؛ ئالماقنىڭ بەرمىكى

بار؛ بۇ يىل ئۇقۇشنى تۈگەتتىم؛ ئاكام ئوقۇش پۇلى تاپشۇرۇپ بولدى؛ ئۇ، ئەسە-
رىنى يېزىشقا كىرىشىپ كېتىپتۇ.

يۇقىرىدىكى جۈملىلەردە «ھەشق قىلىش، ئالماق، ئوقۇش، يېزىش» قاتارلىق ھەرىكەتناملىرى ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىگە، ئېنىقلىغۇچى، تولدۇرغۇچى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە كەلگەن.

9. سۈپەتداش

سۈپەتداشلار پېئىللار ئىچىدىكى ھەم پېئىللىق، ھەم سۈپەتلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ سۈپەتلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغانلىقىنىڭ ئۆزى ئىسىم رولىدىمۇ كېلەلەيدىغانلىقىنىڭ ئالدىنقى شەرتىدۇر. چۈنكى سۈپەتلەر يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۆز رولىدىن باشقا يەنە جۈملىدە ئىسىملارنىڭ ھەر خىل كاتېگورىيىسىگە كىرىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ.

(1) سۈپەتداشلار جۈملىدە ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: ئەتە ماڭىدىغانلىقىم مۇقىملاشتى؛ ئۇ خەتنى يازغانلىقىڭ ئوبدان بوپتىكەن؛ ئىبراھىمنىڭ ئۆز گېپىدە چىڭ تۇرغانلىقى ئاخىرى توغرا بولۇپ چىقتى.

بۇ جۈملىلەردە «ماڭىدىغان، يازغان، تۇرغان» دېگەن سۈپەتداشلار ئىسىملارنىڭ تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئىگە ۋەزىپىلىرىدە كەلگەن.

(2) سۈپەتداشلار جۈملىدە ئىسىملارنىڭ سان قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، ئىسىم رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن: كۆرگەن كۆرگەننى قىلار، كۆرمىگەن نېمىنى قىلار؛ ئاۋۇ ئولتۇرغاننىڭ سول تەرىپىدىكى مېنىڭ دوستۇم؛ بۇ بايراقنى بىرىنچى بولغانلارغا بېرىمىز؛ بۇ مەسىلىنى بىلمەيدىغانلاردىن سورا؛ ئاۋۇ ئولتۇرغانلاردا جۈرئەت يوقكەن.

بۇ جۈملىلەردە «كۆرگەن، ئولتۇرغان، بولغان، بىلمەيدىغان» دېگەن سۈپەتداشلار ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلىنىپ، جۈملىدە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئىگە، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە كەلگەن.

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن سۆز تۈركۈملىرى ۋە قىسمەن رەۋىش ھەم مودال سۆزلەرنىڭ جۈملىدە ئۆز رولىدىن باشقا يەنە ئىسىم رولىدىمۇ كېلەلىشى تىلىمىزنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىدىكى بايلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر ئوي پىكىرىمىزنى تېخىمۇ ئىخچام، مەزمۇنلۇق، گۈزەل، تەسىرلىك ئىپادىلىشىمىزگە كۆپ ياردەم بېرىدۇ.

1987-يىل دېكابىر. قەشقەر

رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى

ئەركىن بارات

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى توغرىسىدا مۇكەممەل بىر چۈشەنچە بېرىلمەي كەلدى. پەقەت قازاق س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تۈزگەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، كىتابىدا «رەۋىشلەر سۈپەتلەرگە ئوخشاش ئادەتتە، سېلىشتۇرما ۋە ئاشۇرما دەرىجىلەرگە ئىگە. بۇ رەۋىشلەرنىڭ سۈپەتلەرگە ئوخشايدىغان بەلگىلىرىدىنىڭ بىرىدۇر. رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە سۈپەتلەرگە قارىغاندا ئانچە تەرەققىي قىلمىغان ۋە رەۋىشلەرنىڭ دەرىجىلىرى ئىش - ھەرىكەت بەلگىلىرىنى باشقا بىر بەلگىگە سېلىشتۇرۇپ ئارتۇق ياكى كەملىكىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، دەپ قويۇش بىلەنلا چەكلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى، كىتابلىرىدىمۇ رەۋىشلەرنى ئۆزىگە خاس گراماتىكىلىق كاتېگورىيىسى يوق. شۇڭا رەۋىشلەر جۈملىدە قايسى سۆز تۈركۈمىنىڭ رولىدا كەلسە، شۇ سۆز تۈركۈمىگە خاس گراماتىكىلىق كاتېگورىيە بىلەن تۈرلىنىدۇ، دېيىلگەن. بۇنىڭدا: ① ئۇلار يۇقىرىدىن تۆۋەنگە چۈشتى. ② كەينى ئازراق قىلىپ، ئىشنى جىقراق قىلايلى. ③ بىز ھەر كۈنى سەھەردە يۈگۈرىمىز. دېگەندەك مىساللار كەلتۈرۈلۈپ، ئىسىم ئورنىدا كېلىپ، كېلىش قوشۇمچىلىرى بىلەن، سۈپەت ئورنىدا كېلىپ دەرىجە قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەنلىكى كۆرسىتىلگەن. گەرچە رەۋىشلەر مۇستەقىل بىر سۆز تۈركۈمى بولسىمۇ، ھېچقانداق بىر گراماتىكىلىق كاتېگورىيىگە ئىگە ئەمەسلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

ئۆگىنىش - ماناشۇنى ھېس قىلدۇردىكى، ئەمەلىيەتتە رەۋىشلەرمۇ خۇددى سۈپەتلەرنىڭكى دەرىجە كاتېگورىيىسىنىڭ فورمىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان دەرىجە كاتېگورىيىسى بولىدۇ. تۆۋەندە بۇ ھەقتە ھېس قىلغانلىرىمنى يىغىنچاقلاپ ئوتتۇرىغا قويىمەن.

ئالدى بىلەن رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىگە تەبىر بېرىپ ئۆتەيلى:

ئىش - ھەرىكەتنىڭ مەلۇم خۇسۇسىيىتىنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ، شۇ خۇسۇسىيەتنىڭ

AltunOq

بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيەسى دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن، «ئاستا» دېگەن رەۋىشنى ئالساق، ئۇنىڭدىكى ھەرىكەتنىڭ ئاستىلىق دەرىجىسى ھەر دائىم ئوخشاش بولۇۋەرمەيدۇ. يەنى، بۇنى «ئاستا، ئاستىراق، ناھايىتى ئاستا، ئاستىغىنا» دەپ ئىپادىلىمەك، گەرچە ھەممىسى «ئاستا» دىن ئىبارەت بىر ھەرىكەتنىڭ خۇسۇسىيىتىنى (ھالىتىنى) بىلدۈرۈۋاتسىمۇ، لېكىن ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئاستىلىق دەرىجىسى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ خۇددى سۈپەتلەرنىڭ ھەممە خۇسۇسىيىتىنىڭ بىر خىل بولماي دەرىجىلىك ھالدا ئىپادىلىنىشىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، رەۋىشلەرمۇ خۇددى سۈپەت دەرىجىسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئاددىي دەرىجە، سېلىشتۇرما دەرىجە، ئاشۇرۇش دەرىجىسى ۋە ئەركىلىتىش دەرىجىسى قاتارلىق دەرىجىلەرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلىمىز. خوش، ئۇنداق بولسا، نېمە ئۈچۈن ئەسلىدە سۈپەتلەرنىڭ دەرىجىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىۋاتقان بۇ خىل دەرىجىلەر بۇ يەردە رەۋىشلەرنىڭ دەرىجىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ؟

ئۇيغۇر تىلىدا رەۋىشلەر بىلەن سۈپەتلەر ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ ئىككى خىل سۆز تۈركۈمى كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن بىر-بىرىگە يېقىن. جۈملىدە بىرىنىڭ ئورنىدا يەنە بىرىنى قوللىنىشقا بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ ھاللاردا جۈملىدە سۈپەتلەر ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىنى رەۋىشلەر ئۆتەپ قالىدىغان ياكى كۆپ ھاللاردا جۈملىدە رەۋىشلەر ئۆتەشكە تېگىشلىك ۋەزىپىنى سۈپەتلەر ئۆتەپ قالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: ①ئۇ ياخشى ئىشلىدى. ②مەن ئەتىنى چىرايلىق يازىمەن. ③ئۇ كۆپ كىشىلەرنى كۆردى. ④بۇ ئىتتىك پىچاق ئىكەن.

1-، 2- مىساللاردىكى «ياخشى، چىرايلىق» دېگەن سۈپەتلەر «ئىشلىدى، يازىمەن» دېگەن پېئىللارغا باغلىنىپ، جۈملىدە ھالەت بولۇپ كەلگەن. ئەمەلىيەتتە ھالەت بولۇش ۋەزىپىسى كۆپ ۋاقىتلاردا رەۋىشلەرگە يۈكلىنىدۇ. 3-، 4- مىساللاردىكى «كۆپ، ئىتتىك» دېگەن رەۋىشلەر «كىشى، پىچاق» دېگەن ئىسىملارغا باغلىنىپ، جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەن. ئەمەلىيەتتە ئېنىقلىغۇچى بولۇش ۋەزىپىسى كۆپ ۋاقىتلاردا سۈپەتلەرگە يۈكلىنىدۇ.

سۈپەتلەر بىلەن رەۋىشلەرنىڭ يەنە بىر ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، رەۋىش ۋە سۈپەتلەرنىڭ ھەر ئىككىسى خۇسۇسىيەت (شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى ياكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ خۇسۇسىيىتى) نى ئىپادىلەيدۇ. شۇنداقلا، كۆپ ھاللاردا جۈملىدە ئوخشاشلا «قانداق؟» دېگەن بىرلا سوئالغا جاۋاب بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: ① ئۇ بىر

گە چاپسان يېتىشىۋالدى. ② ئۇ ناھايىتى ئاستا سۆزلىدى. ③ ئۇ كىچىك بالا ئىكەن.
④ ئۇ تىرىشچان ئوقۇغۇچى.

1-، 2- مىساللاردىكى «چاپسان، ناھايىتى ئاستا» دېگەن رەۋىشلەر «يېتىشىۋالدى، سۆزلىدى» دېگەن ئىش - ھەرىكەتنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرۈپ، «قانداق؟» دېگەن سوئالغا جاۋاب بولۇپ كەلسە، 3-، 4- مىساللاردىكى «كىچىك، تىرىشچان» دېگەن سۈپەتلەر «بالا، ئوقۇغۇچى» دېگەن ئىسىمنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بىلدۈرۈپ، «قانداق؟» دېگەن سوئالغا جاۋاب بولۇپ كەلگەن.

يۇقىرىقىلارغا ئوخشاش، رەۋىشلەر بىلەن سۈپەتلەرنىڭ مەزمۇنداشلىقى ۋە ئالاقىسى ئىنتايىن قويۇق بولغاچقا، رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلىگۈچى فورمىلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىپ قالىدۇ. لېكىن شۇنىڭغا دىققەت قىلىش كېرەككى، رەۋىشلەر خۇددى سۈپەتلەرنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان دەرىجە پەرقلىرىگە ۋە دەرىجە فورمىلىرىغا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن سۈپەتلەرنىڭ دەرىجىسى بىلەن رەۋىشلەرنىڭ دەرىجىسىدە ئىپادىلىنىدىغان خۇسۇسىيەت ۋە مەنا ئوخشاش بولمايدۇ. يەنى، سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ئىسىملار ۋە باشقا شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ دەرىجىسىنى ئىپادىلىسە، رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى ئىش - ھەرىكەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ دەرىجىسىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنى چەتكە قېقىشقا ۋە سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بىلەن پەرقسىز ھالدا بىر تۇتاش مۇئامىلە قىلىشقا بولمايدۇ. تۆۋەندە سۈپەتلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بىلەن قايتا ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن رەۋىش دەرىجىلىرىنى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق، رەۋىشلەردە ئىپادىلىنىدىغان دەرىجىنىڭ سۈپەتلەرنىڭ دەرىجىسىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمەن.

1. ئاددىي دەرىجە

① سۈپەتلەردىكى ئاددىي دەرىجە: شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاشۇرماي ياكى كېمەيتمەي، ئادەتتىكىچە كۆرسىتىپ بېرىدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ ئاددىي دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتلەرنىڭ ئاددىي دەرىجىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن مەخسۇس گىراماتىكىلىق قوشۇمچە ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن: ئاق، قارا، قىزىل، كۈچلۈك، ياخشى، چىرايلىق، ئېگىز...

② رەۋىشلەردىكى ئاددىي دەرىجە:

ئىش - ھەرىكەت خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئادەتتىكىچە، نورمال ھالەتتە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان رەۋىش دەرىجىسى رەۋىشلەرنىڭ ئاددىي دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

رەۋىشلەرنىڭ ئاددىي دەرىجىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈنمۇ مەخسۇس گىراماتىكىلىق

قوشۇمچە ئىشلىتىلمەيدۇ. مەسىلەن: تېز، چاپسان، بالدۇر، دادىل، تەستە، ئاستا، ئاران، ئىلدام، تۇيۇقسىز، يېقىن، نېرى، ئارقا، ئىچكىرى، تۆۋەن، ئۇزاق، ئەتە، ئاخىر، كې- چە، ئەتىگەن، كەچ، ھېلى، بايا، بۇرۇن، كېيىن، قەستەن، ئاز، كۆپ، نۇرغۇن...

2. سېلىشتۇرما دەرىجە

① سۈپەتلەردىكى سېلىشتۇرما دەرىجە: شەيئىلەرنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ، ئۇ- لارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈ- پەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئامىنەم ئۆگىنىشتە ياخشى، پاتىمە ئۇنىڭدىن ياخشىراق.

سېلىشتۇرما دەرىجە ئادەتتىكى دەرىجىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا «راق، رەك» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: قىزىل — قىزىلراق، ياخشى — ياخشىراق، كىچىك — كىچىكرەك، بەك — بەكرەك......

② رەۋىشلەردىكى سېلىشتۇرما دەرىجە:

ئىش - ھەرىكەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆز ئارا سېلىشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ خۇ- سۇسىيەتلىرىنىڭ ئادەتتىكى نورمال ھالەتتىن سەل كۈچەيگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىش دەرىجىسى رەۋىشلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: مەن سەندىن تېزرەك يۈگۈرەلەيمەن.

بۇ مىسالدىكى «تېزرەك» دېگەن رەۋىش سېلىشتۇرما دەرىجىدىكى رەۋىشتۇر.

رەۋىشلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى ئادەتتىكى دەرىجىدىكى رەۋىشلەرنىڭ ئاخىرىغا «راق، رەك» قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: چاپسان — چاپس انراق، ئەستايىدىل — ئەستايىدىلراق، تۆۋەنرەك، كەچرەك، بەكرەك، ئازراق...

3. ئاشۇرۇش دەرىجىسى

① سۈپەتلەردىكى ئاشۇرۇش دەرىجىسى:

شەيئىلەر خۇسۇسىيىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىسىنى كۆرسىتىدىغان سۈپەت دە- رىجىسى سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاشۇرۇش دەرىجىسى سۈپەتلەرنى يېرىم تەكرارلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: قىزىل — قىپ - قىزىل، قارا - قاپ - قارا، يۇمىلاق - يۇپ يۇمىلاق...

ئاشۇرۇش دەرىجىسى يەنە سۈپەتلەرنىڭ ئادەتتىكى دەرىجىسىنىڭ ئالدىغا «ئەڭ، بەك، ئىنتايىن، ئەجەب، ناھايىتى، تېخىمۇ» دېگەنگە ئوخشاش كۈچەيتىش رەۋىشلىرى- نىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئەڭ ياخشى، بەك ئوچۇق، ناھايىتى چىراي

لىق، ئەجەپ ئوبدان، تېخىمۇ ئېگىز...

③ رەۋىشلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى:

بۇ - ھەرىكەت خۇسۇسىيىتىنىڭ ئادەتتىكى نورمال ھالەتتىن يۇقىرى دەرىجىدە كۆپەيگەنلىكىنى، ئاشقانلىقىنى كۆرسىتىدىغان رەۋىش دەرىجىسى رەۋىشلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئىككىمىزنىڭ ئۆيى يېقىن. ئىككىمىزنىڭ ئۆيى بەك يېقىن.

بۇ مىسالدىكى «بەك يېقىن» دېگەن رەۋىش ئاشۇرۇش دەرىجىسىدىكى رەۋىش بولۇپ، ئىككىمىزنىڭ ئۆيىنىڭ يېقىنلىقىدىن ئىبارەت نورمال ھالەتتىن يۇقىرى دەرىجىدە كۆپەيگەنلىكىنى، ئىنتايىن يېقىن ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن.

رەۋىشلەرنىڭ ئاشۇرۇش دەرىجىسى ئاددىي دەرىجىدىكى رەۋىشلەرنىڭ ئالدىغا «ئەڭ، بەك، ئىنتايىن، ناھايىتى، ئاجايىپ، تولىمۇ، بەكمۇ، كارامەت» دېگەنگە ئوخشاش كۈچەيتىش رەۋىشلىرىنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئەڭ تېز، بەك ئاستا، ئىنتايىن يېقىن، ناھايىتى تۆۋەن، ئاجايىپ ساھەر، تولىمۇ ئاز، بەكمۇ ئۇزۇن، كارامەت يىراقتا...

4. ئەركىلىتىش دەرىجىسى

① سۈپەتلەردىكى ئەركىلىتىش دەرىجىسى: شەيئىلەر خۇسۇسىيىتىنىڭ كىشىگە يېقىملىق تۇيۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەت دەرىجىسى سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلىتىش دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سۈپەتلەرنىڭ ئەركىلىتىش دەرىجىسى ئاددىي دەرىجىدىكى سۈپەتلەرنىڭ ئاخىرىغا «غىنا، قىنا، گىنە، كىنە» دېگەن قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئاققىنا بىر بالا، سېمىزغىنا بىر كىشى، ئەپچىلكىنە بىر قىزچاق، ئېگىزگىنە بىر ئادەم...

② رەۋىشلەردىكى ئەركىلىتىش دەرىجىسى:

بۇ - ھەرىكەت خۇسۇسىيىتىنىڭ كىشىگە ئادەتتىكىدىن سەل يېقىملىق تۇيۇلغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان رەۋىش دەرىجىسى رەۋىشلەرنىڭ ئەركىلىتىش دەرىجىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇ مېنى ئاز تەنقىد قىلدى؛ ئۇ مېنى ئازغىنا تەنقىدلىدى.

بۇ مىسالدىكى «ئازغىنا» دېگەن رەۋىش ئەركىلىتىش دەرىجىسىدىكى رەۋىش بولۇپ، كىشىگە ئاڭلىنىش جەھەتتىن «ئاز تەنقىد قىلدى» دېگەندىن كۆرە، «ئازغىنا تەنقىد قىلدى» دېگەن جۈملە نىسبەتەن يېقىملىق تۇيۇلىدۇ. كېيىنكىسىنىڭ يېقىملىق تۇيۇلۇشى «ئازغىنا» دېگەن ئەركىلىتىش دەرىجىسىدىكى رەۋىشنىڭ بولغانلىقىدىندۇر.

رەۋىشلەرنىڭ ئەركىنلەشتۈرۈش دەرىجىسىز ئادەتتە دەرىجىدىكى رەۋىشلەرنىڭ ئاخىرىغا «غىنا، قىنا، گىنە، كىنە» دېگەن قوشۇمچىلارنىڭ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

مەسىلەن: چاپسانغىنا، چاققانغىنا، پۇختىغىنا، ئاستاغىنا، يىراققىنا، ئۇزاققىنا، ھازىرغىنا، ھېلىغىنا، ئاجايىپقىنا، ئازغىنا، جىققىنا، ئەمدىگىنە، ...

يىغىپ ئېيتساق، ئۇيغۇر تىلىدا، رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسى بار بولۇپ، بىز يۇقىرىقى پاكىتلارغا قاراپ ئۇنى ئېتىراپ قىلماي تۇرالمايمىز.

بىراق يەنە شۇنى نەزەردىن ساقىت قىلالمايمىزكى، ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەردە يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ۋە مۇستەقىللىققا ئىگە بىر يۈرۈش دەرىجە كاتېگورىيىسى ۋە دەرىجە تۈرلىرى بولسىمۇ، لېكىن رەۋىشلەردىكى بۇ دەرىجىلەر سۈپەتلەردىكى دەرىجىگە قارىغاندا نىسبەتەن پاسسىپ ئورۇندا تۇرىدۇ ھەمدە تەرەققىياتىمۇ سۈپەتلەرگە قارىغاندا ئارقىدا تۇرىدۇ. چۈنكى سۈپەتلەردىكى دەرىجە قوشۇمچىلىرى خېلى ئاكتىپ بولۇپ، خېلى كۆپ قىسىم سۈپەتلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرەلەيدۇ. ئەپسۇسكى رەۋىشلەردىكى دەرىجە قوشۇمچىلىرى رەۋىشلەرنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرۈش ۋە كۆپ قىسىم رەۋىشلەرگە قوشۇلۇش جەھەتتە سۈپەتلەرگە يېتەلمەيدۇ. ئەمما بۇ خىل ئاجىزلىق رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە كاتېگورىيىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا توسالغۇ بولالمايدۇ.

1987-يىل ئىيۇل. قەشقەر

پايدىلانغان ئەدەبىياتلار:

1. «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» (قازاقىستان س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمى تۈزگەن).
2. ئابدۇكېرىم باقى: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى.
3. نەسرۇللا: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.
4. تۇردى ئەخمەت: «ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى نەشرى.

ئۆمەر ھەييام ۋە ئۇنىڭ «رۇبائىيات» ناملىق دىۋانى

ئالىمجان رەجەپ

ئۆمەر ھەييام – ئوتتۇرا ئەسىردىكى پارسلارنىڭ مەشھۇر شائىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ۋە ئەدەبىي ئىجادىيىتى غەربىي ئاسىيانىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى پەلسەپە ۋە ئەدەبىيات – سەنئەت ساھەسىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئىدى. ئۇ (1016 – 1040 –يىللار ئارىسىدا) ئىراننىڭ خۇراسان ۋىلايىتىدىكى نىشاپور شەھىرىدە تۇغۇلدى. ياش چاغلىرىنى، بەلخ، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلاردا بىلىم ئېلىش بىلەن ئۆتكۈزدى. ئۇ پەيلاسوپ، ماتېماتىك، ئاسترونوم بولۇپلا قالماي، بەلكى «ئەركىنلىكنى تەشەببۇس قىلغۇچى دىنتەپەككۇر»، «تەنبىھ (ھېكمەتلىك) سۆزلەر يازغۇچى» دېگەن ناملار بىلەن جاھانغا تونۇلدى. ئۆمەر ھەييام ياشىغان نىشاپۇر شەھىرى ئەينى ۋاقىتتا خۇراسان ۋىلايىتىلا ئەمەس، پۈتكۈل ئىران جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. مەدەنىيەت مەركىزى ھېسابلانغان بۇ شەھەردە ئىلىم – پەن گۈللەپ ياشنىغان ئىدى. بۇ خىل مۇھىت ئۆمەر ھەييامنىڭ ئىلىمدە كامالەتكە يېتىشى ئۈچۈن بەلگىلىك رول ئوينىدى. ئۇنىڭ دوستلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ياردىمىگە ئېرىشكىنى ئۈچۈن ئۆز ھاياتىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خاتىرجەم ۋە باياشات ياشاپ، ئىلىم-پەن تەتقىقاتى ۋە شېئىر ئىجادىيىتى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ جەرياندا ئۇ تەبىئىي پەنگە دائىر نۇرغۇن يېڭى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. پەلسەپەدە، ماتېرىيالىستىك كۆز قاراش نۇقتىسىدىن چىقىپ تەبىئەت ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى چۈشەندۈردى، شۇنداقلا پۈتكۈل ئەدەبىي ئىجادىيەت پائالىيىتىدە پەقەت رۇبائىي ژانىرىدا شېئىر يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئاجايىپ ئۆتكۈر قەلىمى بىلەن روبائىينى كامالەتكە يەتكۈزدى. شۇ ئارقىلىق ئۇ شېئىرىيەتتىكى رۇبائىي ژانىرىنىڭ ئاساسچىسى ۋە ئاتىسى بولۇپ قالدى.

ئۆمەر ھەييامدىن كېيىن مەيلى پارس، تاجىك ئەدەبىياتىدا بولسۇن، مەيلى تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدا بولسۇن، نوقۇل ھالدا رۇبائىي بىلەن شۇغۇللانغان شائىرلارنىڭ ئۆتكەنلىكى ئېنىق ئەمەس، ئۆمەر ھەييامدىن كېيىن، ئەلىشىر ناۋائىي، پەھلىۋان مەھمۇت (1326 – 1240– يىللار ئۆتكەن خارىزىملىق شائىر، ئۇ كۆپ تالانتلىق بولۇپ، ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرىنىڭ ۋارىسى)، ئابدۇراخمان جامى،

مۇھەممەت فۇزۇلى، زۇھۇر ئەددىن بابۇر، مىر زەبىھدىل قاتارلىقلار رۇبائىيچىلىقنىڭ پارلاق نە-
مۇنىلىرى سۈپىتىدە تونۇلغان بولسىمۇ، ئۇلار ئۆمەر ھەييامدەك كامالەتكە يېتەلمىگەن.

ئۆمەر ھەييام رۇبائىيچىلىقتا يۈكسەك شۆھرەتكە ئېرىشىش بىلەن بىر چاغدا، ئۇ يەنە ئەرەب يېزىقىدا ئالگېبرا كىتابى يازدى. ماتېماتىكا تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئۈچىنچى دەرىجىلىك تەڭلىمە نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇئەتەبار ماتېماتىك دېگەن نامنى ئالدى. ئۇ يەنە يۇلتۇزلار تۈركۈمى جەدۋىلىنى سىزىپ چىقتى، يىلنامىنى ئىسلاھ قىلىپ، كالېندارنى (ھازىر قوللىنىلىۋاتقان كالېندار بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ) سالجۇق يىلنامىسى قىلىپ بېكىتىپ چىقتى، ئۇ پەلسەپە، گېئومېترىيە، ئالگېبرا، ئاسترونومىيە قاتارلىق پەنلەردە، تېبابەتنى، جەمئىيەتتىكى مۆجىزاتلارنى ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز قانۇنىيىتى، خۇسۇسىيىتى بويىچە شەرھلەپ، ئۆزىنىڭدىن كۆرۈنەرلىك يەكۈن چىقاردى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ بىلىمىنىڭ نەقەدەر مول ۋە ھەر تەرەپلىمە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئالالايمىز.

تارىخىي پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى؛ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئاسىيا مەدەنىيىتى، بەزى ئۆلىمالار دېگەندەك «ئەرەب مەدەنىيىتى» ئەمەس، پەلسەپە – «ئەرەب پەلسەپەسى» مۇ ئەمەس، شۇنداق ئىكەن، «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئاسىيادا ئىسلام ئىلاھىيىتى مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇن ئىگىلىگەنلىكتىن پەن ۋە پەلسەپىدە كۆرۈنەرلىك نامايەندە يوق!» «بۇ چاغدىكى پەلسەپە تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا دىن بىلەن پەلسەپىنىڭ مۇرەسسەلەشىشىدىن ئىبارەت» دەپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا كۆز يۇمۇش خاتا. چۈنكى، X ئەسىرلەردە ئاسىيادا ئىلىم – پەن، جۈملىدىن پەلسەپىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش، گۈللىنىش يۈز بەرگەن بىر دەۋر بولۇپ، بۇ دەۋر نۇرغۇن تارىخچىلار ئىزاھلىغاندەك «ئەقىل — پاراسەت ئىنقىلابى دەۋرى» «مەدەنىي ئويغىنىش دەۋرى» دۇر. دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئاجايىپ ئەھمىيەتلىك بولغان بۇ دەۋردە ئىلىم – پەن، سودا – سېتىق، ھۈنەرۋەنچىلىك تېز تەرەققىي قىلدى، شەھەر قۇرۇلۇشى، سۇ ئىنشائاتلىرى ئېھتىياجى بىلەن ماتېماتىكا، گېئومېترىيە، فىزىكا، ئوپتىكا (فىزىكىنىڭ بىر تارمىقى)، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، خېمىيە، مېدىتسىنا قاتارلىق پەنلەردە يېڭى پىكىر، يېڭى مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا چىقتى. كىشىلەرنىڭ ئالدىغا قويۇلغان بۇ يېڭى مەسىلىلەرگە يېڭى دۇنيا قاراش نۇقتىسىدىن جاۋاپ ئىزدەشكە توغرا كەلدى. مانا شۇنداق بىر شارائىتتا ئەينى زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ماتېرىيالىستىك قاراشلار، بايمەزمۇنلۇق دىئالېكتىكىلىق ئىدىيىلەر پەيدا بولدى. بولۇپمۇ بۇ خىل كۆز قاراشلار ئوتتۇرا ئاسىيالىق مەشھۇر پەيلاسوپ فارابى (فارابى ھەرگىز جانابى سەيدىگوي پاكىتقا كوزيۇمۇپ جۆيلىگىنىدەك ئەرەب پەيلاسوپى ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا

ئاسىيالىق پەيلاسوپتۇر)، ئىبن سىناۋە ئۆمەر ھەييام ئەسەرلىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئۇ يازغان ھەر بىر رۇبائىي مەلۇم دىئالېكتىكلىق ئىدىيىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

X ئەسىردە «پاك قېرىنداشلار، سادىق دوستلار» ئىتتىپاقى دەپ ئاتالغان بىر ئىلمىي مەخپىي جەمئىيەت قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ ئىسلام دۇنياسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەڭ مەخپىي، ئىلغار، مەرىپەتپەرۋەر تەشكىلات ئىدى. بۇ تەشكىلات پەننى مەدھىيىلەپ، پەن بىلەن دىننىڭ ئالاھىدىلىكىنى، ئاخىرقى نەتىجىسىنى سېلىشتۇرۇپ، بىر - بىرىدىن ئاجرىتىپ، «دىن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى خۇنۇكلاشتۇرغۇچى ئامىل، پەن - ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى گۈللەندۈرگۈچى ئامىل» «بۇ ئالەمدىكى ھەر قانداق مۆجىزىنى ئىنسانلار پەن ئارقىلىق ۋۇجۇدقا چىقىرىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش ئىلمىي ھەقىقەتنى تەشەببۇس قىلاتتى. بىراق، ئەسىرلەردىن بۇيانقى خىلمۇ - خىل تارىخىي سەۋەبلەرگە كۆرە ئۇلارنىڭ ئىلغار پىكىرلىك ئەسەرلىرى بىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇلار مۇئەييەنلەشتۈرگەن يۇقىرىقى ئىلمىي ھەقىقەت بىلەن ئوتتۇرا ئەسىردىكى ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر، شۇنداقلا ئۆمەر ھەييام ئىدىيىسىدىكى پەلسەپىۋى كۆز قاراش ئوتتۇرىسىدا تامامەن ئوخشاشلىق مەۋجۇت، دەپ ئېيتالايمىز، ئەلۋەتتە.

دېمەك شۇكى، شائىر ئۆمەر ھەييام «پاك قېرىنداشلار، سادىق دوستلار» جەمئىيىتىنىڭ پائالىيەتچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەرنى ئۆز قانۇنىيىتىگە ئىگە، بىرلىككە ئىگە بىر پۈتۈن ئورگانىزم دەپ تەسۋىرلەيدۇ، ئۇ بايان قىلىشتا ئوخشىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، «ئادەم بىر كىچىك تەبىئەت، تەبىئەت بىر چوڭ ئادەم» دەيدۇ.

تارىخىي ماتېرىيالىزم ۋە دىئالېكتىكا ماتېرىيالىزمىدا، دۇنيانىڭ ماھىيىتى تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا يىغىنچاقلانغان.

(1) مىنېرال جىسىملارنىڭ يۇقىرى باسقۇچى، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئەڭ تۆۋەن باسقۇچى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدۇ. (2) ئۆسۈملۈكلەرنىڭ (ئاخىرقى) يۇقىرى باسقۇچى ھايۋاناتلارنىڭ ئەڭ تۆۋەن باسقۇچى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدۇ. (3) ھايۋاناتلارنىڭ ئاخىرقى (يۇقىرى) باسقۇچى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ تۆۋەن باسقۇچى بىلەن تۇتىشىپ كېتىدۇ، دېمەك، تۇپراقتىن ئۆسۈملۈك يارالغان، ئۆسۈملۈكتىن ھايۋانات پەيدا بولغان، ھايۋانات ئادەمگە تەرەققىي قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىر ئۆمەر ھەييام تەبىئەتنى «كۈندۈزى ھەرىكەتچان، سەگەك، سىزگۈچان، كېچىسى غەيۋەتتىكى ھەرىكەتسىز، جانسىز» ھايۋانغا تەقلىد قىلىدۇ. ئۇ، «ئادەمنىڭ جېنى ئۆسۈملۈككە، ئۆزى گۈلدۇرداملارغا، كۆڭلىسى يورۇقلۇققا،

كۆز يېشى يامغۇرغا، قايغۇسى تۈنگە ئوخشايدۇ، دېيىش ئارقىلىق ئادەمنى تەبىئەتكە سېلىشتۇرىدۇ. ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئوخشاشلىق تەرىپىنى ئىزاھلايدۇ.

شائىر ئۆمەر ھەييام نىشاپوردا ئىمامى مۇۋاپىقتىن بىلىمنى ئابدۇللەتىپ ئىمەملىك پەيلاسوپ ئۇستازىدىن تەلىم ئالغان، ئەنە شۇ مەزگىلدە ئېيىنىڭ دۇنيا قارىشىدا يۇقىرىقىدەك ئىدىيىلەر شەكىللىنىشكە باشلىغان، ئەمما ئېغىزدىن سىرتقا چىقىرالمىغان، ئۆمەر ھەييام، ۋەزىر نىزامۇلمۇلۇك، ھەسەن سابباھ ئۈچىسى ساۋاقداش چىقىدىلا، بىر - بىرىگە يار - يۆلەكتە بولۇشقا ئەھدە تۈزگەن، شۇنىڭغا ئاساسەن ئۆمەر ھەييامنىڭ ئالدىنقى يېرىم ھاياتى خاتىرجەملىكتە ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ۋەزىر نىزامۇلمۇلۇك ۋاپاتىدىن كېيىن ئۆمەر ھەييام ھىمايىچىسىز قېلىپ، تۇرمۇشتا ئىنتايىن جاپا مۇشەققەتلىك كۈنلەرنى كۆچۈردى. ھەتتا ئاخىرقى ئۆمرىدە باشقىلارغا پال سېلىپ بېرىش بىلەن جان باقتى. بىراق ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ماتېرىيالىستىك دەھرىلىك كۆز قاراش ئىپادىلەنگەنلىكى ئۈچۈن ئۇ «دىنسىز» دەپ قاتتىق ئەيىبلەندى. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئۇ ئەيىبلىنىپ، كىشىلەر ئارىسىدا ئىناۋەتسىز قارالغان دەزگاللەردە، ھەرەمگە (مەككىگە) بېرىپ «تاۋاپ قىلغانمىش». بىراق ئۇ ئەكسىيەتچىل روھانىلار، كاززاپلارنىڭ پەسكەشلىكلىرىگە، ئالدامچىلىقىغا قارشى ھېچ ئىككىلەنمەي كۈرەش قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «رىسالەئى جەۋھىرى» دېگەن كىتابىنىڭ مۇقەددىمىسىدە، روھانىلارنى قامچىلاپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز بىلىم ئەھلىنىڭ يوقۇلۇشىنى باشتىن كەچۈردۇق. ئەمدى بىزنىڭ زامان دانىشمەنلىرىنىڭ كۆپچىلىكى راستنى يالغان بىلەن يوشۇرىدۇ، بىلىمدە ئالدامچىلىق ۋە شۆھرەتپەرەسلىكتىن نېرى ئۆتەلمەيدۇ. ئەگەر بىلىم بابىدا بىرەر نەرسە بىلسە، بۇنىمۇ پەقەت تۆۋەن مەقسەت ۋە ئۆز مەنپەئەتى بىلەن ئىشلىتىدۇ. ئەگەر بىرەر كىشى ھەقىقەتنى قاتتىق تەلەپ قىلسا، تۈزلۈكنى ئەلا كۆرسە، ھىيلە ۋە يالغاننى رەت قىلىشقا ھەرىكەت قىلسا، يالغانچىلىق ۋە ھىيلىدىن قۇتۇلۇشقا بەل باغلىسا، ئۇنى ھاقارەت قىلىدۇ، مەسخىرە قىلىدۇ»

شائىر ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا مانا شۇنداق پېقىرچىلىق ۋە ھاقارەتلەرگە دۇچ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما پەن ساھەسىدە يېڭىلىق يارىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆز ئەتراپىغا بىر بولۇك ئىشەنچلىك تالىپلارنى يىغىپ، ئۇلارنى تەربىيىلەپ، بەزى ئالىملارنى يېتىشتۈردى، ئۇ 1123- يىلى يۇرتى نىشاپۇردا ۋاپات بولدى. شائىر ئەدەبىي ئىجادىيەت ھاياتىدا 300 پارچىدىن ئارتۇق رۇبائىي يازغان بولۇپ، بۇ ئەسەرلەر، تىلىنىڭ گۈزەللىكى ۋە مەنىسىنىڭ چوڭقۇرلىقى بىلەن ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ.

تۆۋەندە بىز شائىر ئۆمەر ھەييامنىڭ «رۇبائىيات» ناملىق دىۋانى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

«رۇبائىيات»

رۇبائىي — ئەرەب تىلىدىكى رۇبئى (رۇبع) سۆزىدىن ياسالغان بولۇپ، تۆتلىك دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ خىل شېئىر شەكلى پارس شېئىرىيىتىدە ئىزچىل قوللىنىلغان بىر تۈر بولۇپ، ئۆمەر ھەييامدىن ئىلگىرىمۇ پارس شائىرى رۇداكى (? — 941) نۇرغۇن رۇبائىيلار يازغان ئىدى. بىراق ئەدەبىيات تارىخىدا رۇبائىي يازغان ھەر قانداق بىر شائىر ئۆمەر ھەييامچىلىك يۈكسەك كامالەتكە يېتەلمىگەن. رۇبائىيچىلىقتا ئۆمەر ھەييام ئىنتايىن يۇقىرى ماھارەت كۆرسەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ رۇبائىيلىرى ئەنگىلىيە شائىرى ئېدۋارد فىتزجېرالدنىڭ ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىشى بىلەن ياۋروپادا شۆھرەت قازانغان، كېيىنچە بۇ رۇبائىيلار دۇنيادىكى باشقا ئاساسلىق تىللارغا: مەسىلەن — رۇس تىلى، فىرانسۇز تىلى، خەنسۇ تىلى، ئەرەب تىلى، ياپون تىللىرىغا ۋە باشقا نۇرغۇن تىللارغا ئارقا — ئارقىدىن تەرجىمە قىلىنىپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ زور ئىشتىياقىنى قوزغىغان، شۇنداق قىلىپ بۇ رۇبائىيلار خەلق ئىچىگە چوڭقۇر سىڭىپ كىرگەن.

مۇنەۋۋەر ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ھەر قانداقىدا ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەكس ئەتتۈرۈلمەي قالمايدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى سالجۇقلار دۆلىتى خەلقى ئەرەب ئىستىلاچىلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى، دەپسەندە قىلىشىغا، مەملىكەت ئىچىدە بولسا ھۆكۈمرانلارنىڭ سىياسىي زۇلمىغا، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇنى ئاز دەپ دىنىي ماجىرالارنىڭ ۋەيرانچىلىقى تۈپەيلىدىن خەلق ئىنتايىن ئازاب — ئوقۇبەت ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرەتتى. جەمئىيەت خاتىرجەمسىز، قالايمىقان ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ئىدى. مۇنداق رېئال تۇرمۇش كىشىدە ھاياتقا نىسبەتەن ئۈمىدسىزلىنىش كەيپىياتلىرىنى پەيدا قىلىشى تەبىئىي ئىدى. شۇڭا ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرىنىڭ بىر قىسمىدا بۇ خىل ئۈمىدسىزلىنىش كەيپىياتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما، ۋىژدانلىق كىشىلەر ھامان دۆلەت، خەلق ئۈچۈن چىقىش يولى ئىزلەپ تېپىشقا تىرىشاتتى. شۇنداق بولغاچقا، رۇبائىيات ئىچىدىكى بەزى رۇبائىيلاردا شائىرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئۈستىدىكى ھەققىي ئىزلىنىشى ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

بىز كېلىپ كەتكۈچى شار كەبى جاھان،
نە بېشى مەلۇم ۋە ئاخىرى ئايان.
ھېچ كىشى راستىنى ئېيتىپ بېرەلمەس،
بىز نەدىن كەلدۇق ۋە بارارمىز قايان؟

شائىر ئادالەتسىز، غەم — قايغۇغا تولغان رېئال دۇنيا ئۈستىدىن شىكايەت

قىلىدۇ، شۇنداقلا رېئال جەمئىيەتنىڭ ياخشىلىنىشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ بىر ئەر كىشىنىڭ ئوتتۇرىدا چىقىپ، كىشىلەرگە ھەقىقەتنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ قويۇشىنى، كىشىلەرنى ئازات-خاتىرجەملىككە ئېرىشتۈرۈپ قويۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ.

يوقلۇقتىن پاك كېلىپ، ناپاك بولدۇق بىز،
شوخ ۋە خوشال كېلىپ، غەمناك بولدۇق بىز.
كۆزىمىز تولغان ياش، يۈرەكتە يالقۇن،
ئۆمۈر بىكار كەتتى ھەم خاك بولدۇق بىز.

زادى كىم ھايات سىرلىرىغا جاۋاپ تېپىپ بېرەلەيدۇ؟ شائىر ئۆزىنىڭ بىر قىسىم رۇبائىيلىرىدا دىنىي رىۋايەتلەرگە زەربە بېرىدۇ. بۇ خىل رۇبائىيلىرىنىڭ ھەجۋىيلىكى ئىنتايىن كۈچلۈكتۇر مەسىلەن:

مەن كەلدىم، بۇ دۇنيا كۆردى نە پەيدا؟
كەتسەم مەرتىۋىسى ئاشارمۇ؟ قايدا؟
ھېچكىم چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىدى-ئۇ،
كېلىشىم، كېتىشىم سەۋەبى قايدا؟

«ئىنجىل» نىڭ «كونا ئەھدە، دۇنيانىڭ يارىتىلىشى توغرىسىدا قىسسە» دە ئېيتىلىشىچە، ئاللا لايدىن ئادەم ياساپ، تۇنجى ئادەم - ئادەم ئاتىنى يارىتىدۇ. ئاندىن ئادەم ئاتىنىڭ قوۋۇرغىسىدىن ھاۋا ئانىنى يارىتىدۇ ۋە ئۇلار جەننەتتىكى باغى ئېرەمدە ياشايدۇ. باغدا بىر «ئەقىل - بىلىم دەرىخى» بولۇپ، ئاللا ئۇلارنىڭ بۇ دەرەخنىڭ مېۋىسىنى ئۈزۈشىنى توسىدۇ. لېكىن بىر يىلان ھاۋا ئانىنى ئازدۇرۇپ مېۋىنى ئۈزۈشكە ئۈندەيدۇ. ئۇ ئادەم ئاتىنى بۇ «مۇقەددەس مېۋىنى» ئۈزۈشكە ئۈندەيدۇ. مېۋىنى يېگەندىن كېيىن ھاۋا ئانىدا بىرخىل ھايا - نومۇس تۇيغۇسى پەيدا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دەرھال دەرەخ يوپۇرمىقىنى ئېلىپ، يالىڭاچ بەدىنىنى ياپىدۇ.

ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان» غىمۇ بۇ ھېكايە كىرگۈزۈلگەن،
تولۇقلانغان ۋە ئۆزگەرتىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئېيتىلىشىچە: خۇدا ئادەمنى ياراتقاندا، ۱
بىر قانچە پەرىشتىنى ھەر قايسى جايلارغا ئەۋەتىپ ئادەم ياساشقا ھەرخىل توپىلارنى ئەكەلدۈرگەن، شۇڭا ئىنسانلار سېرىق، قارا، ئاق ... ئىرقلار بولۇپ يارالغان ئىكەن. ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانىنىڭ چەكلەنگەن مۇقەددەس مېۋىنى يېيىشى، ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپ تەڭرى (خودا) نىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىپ ئۆتكۈزگەن جىنايىتى بولۇپ بۇ «تۇنجى جىنايەت» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانا جىنايەت ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئاللا تەرىپىدىن

جەننەتتىن قوغلاپ چىقىرىلىدۇ. ئۇلار ئىنسانىيەت دۇنياسىغا كېلىدۇ. قەدىمكى يە-
ھۇدىلارنىڭ قىزىللىق جەمئىيىتى دەۋرىدىكى بۇخىل دىنىي رىۋايەتكە خىرىستىيان
دىنى مۇرتلىرى بىلەن ئىسلام دىنى مۇرتلىرى ئېتىقاد باغلىغان.
«ئىنجىل» بىلەن «قۇرئان» دا ئوخشاشلا تەڭرى - دۇنيانى، ئىنسانلارنى ۋە
دۇنيادىكى بارلىق نەرسىنى ياراتقان دەپ ئېيتىلىدۇ. ئۇنداق بولسا، ھاۋا ئانىنى
ئازدۇرۇپ جىنايەت ئۆتكۈزۈشكە باشلىغان ھېلىقى يىلاننىمۇ تەڭرى ياراتقان ئەمەس-
مۇ؟ بالايى - ئاپەت، زىيانداش يىلانلارنىڭ ھەممىسىنى خۇدا ياراتقان، ئىنسانلار گۇنا
قىلسا خۇدادىن كەچۈرۈم سورايدۇ، ئۇنداق بولسا خۇدا خاتالىق ئۆتكۈزسە ئىنسانلا-
ردىن كەچۈرۈم سورىشى لازىم. دېيىش دىنىي نۇقتىدىن قارىغاندا دىننى، خۇدانى ھاقارەتلەشتۇر.

يا رەببىم لېيىمنى قۇرغان ئۆزەڭسەن،
ئاساسىمنى بەرپا قىلغان ئۆزەڭسەن،
مەن يامانمۇ يا ياخشىمۇ نە ئىلاجىم بار،
تەقدىر پېشانەمگە يازغان ئۆزەڭسەن.

شائىر كەلگۈسى دۇنيادا ئېزىش - ئېزىلىش تۈزۈمىنىڭ بولماسلىقى، پۇقرالارنى
بوزەك قىلىدىغان شەيخلەرنىڭ ھەم بولماسلىقىنى ئارزۇ قىلىدۇ. مەسىلەن:

پەلەككە تەڭرىدەك بولسام ھۆكۈمران،
پەلەكنى تامامەن قىلاتتىم گۇمران،
ياسايتتىم يېڭىدىن شۇنداق بىر دۇنيا،
يېتەتتى ياخشىلار مەخسەتكە شۇئان.

شائىر تۇرمۇشنىڭ سىرلىرىنى ئىزدەپ تاپماقچى، ئۆبېيكتىپ دۇنيانى بىلمەكچى
بولغان بولسىمۇ دەۋر چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن ئۆز مەخسىتىگە يېتەلمىگەن،
شۇڭا باشقىلارنى مەسخىرە قىلىپلا قالماستىن ئۆزىنىمۇ مەسخىرە قىلغان، ئۇ ئادەم
ئۆمرىنىڭ ئىنتايىن قىسقىلىقىنى ھېس قىلىپ، ئۈمىدسىزلىك كەيپىياتىدا بولغان. مەسىلەن:

بىر ئىككى كۈنلۈك ئۆمۈر ئۆتەر دەرھال،
ئۇ خۇددى دەريا سۈيى، يا چۆلدىكى شامال.
ئۆتكەن ۋە كەلمىگەن ھەر ئىككى كۈننىڭ،
غېمىنى ئەسلىتىپ كۆپ قىلما مالال.

ئادەم ئۆمرى ھەقىقەتەن تولىمۇ قىسقا. ھاياتتا ــ ئادەم نۇرغۇن ئىللاردىن خەۋەرسىز ئۆتۈپ
كېتىدۇ. بىلىشكە تېگىشلىك بولغان نۇرغۇن سىرلارنى چۈشىنەلمەي، يېشالمەي قېلىۋېرىدۇ. بۇ
كۆڭۈلسىزلىكلەرنى بېسىش ئۈچۈن «مەي ئىچىپ، ناخشا توۋلاپ، شاراپنىڭ كۈچى بىلەن

غەمدىن قۇتۇلغان دېرۇس دەپ قارايدۇ، مەسىلەن:

دىلىڭدا بولمىسۇن قايغۇدىن نىشان،
شاتلىق كىتابىنى ئوقۇغىن ھامان،
ئەي دوستۇم مەي ئىچكىن كۆڭلۈڭ ئارمانىڭ،
مەلۇمدۇ، تۈتكۈلۈك ئاخىر بۇ زامان.

«رۇبائىيات» نىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى

«رۇبائىيات» ئىچىدىكى زور كۆپ ساندىكى رۇبائىيلار پەلسەپىۋى كۆز قاراشلارغا تولۇپ - تاشقان. ئاددىي قىلىپ ئېيتقاندا، شائىر پەلسەپىۋى قائىدىلەرنى بەدىئىي ئوبرازلار ئارقىلىق شەرھلىگەن. بۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرىگە بولغان تەپەككۇرىنى قوزغىغان.

(1) ئۆمەر ھەييام رۇبائىيلىرىنىڭ تىلى ئىنتايىن ئىخچام ۋە گۈزەل بولۇپ، شېئىرى تۈسكە باي، مەسىلەن:

بىز كېلىپ كەتكۈچى شاركەبى جاھان،
نە بېشى مەلۇم ۋە ئاخىرى ئايان.
ھېچ كىشى راستىنى ئېيتىپ بېرەلمەس،
بىز نەدىن كەلدۇق ۋە بارارمىز قايان؟

بۇ رۇبائىيدا، پۈتكۈل دۇنيانىڭ شارغا ئوخشاش يۇمىلاق ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ دائىم ئايلىنىپ تۇرىدىغانلىقى، نەدىن باشلىنىپ، نەدە توختايدىغانلىقى، ئادەملەرنىڭ قانداق كېلىپ، نەگە (توپىغا كۆمۈلىدىغانلىقىدىن سىرت) بېرىپ، نېمە بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بىر قاتار مەزمۇن، پەلسەپىۋى پىكىر ئىخچام تىل ئارقىلىق پۈتكۈل ھايات مەنزىرىسىگە ئايلاندۇرۇلغان. شۇڭا بۇ رۇبائىينى ئوقۇغان كىشى ئىختىيارسىز ھالدا ئۆزى تۇرۇۋاتقان دۇنيانى، ئۆزىنىڭ ھاياتىنى، ئۆلۈمىنى ئەسلىمەي، كۆز ئالدىغا كەلتۈرمەي تۇرالمايدۇ.

(2) «رۇبائىيات» دا ھەجۋىي قىلىش ئىنتايىن ماھىرلىق بىلەن قوللىنىلغان. مەسىلەن:

يارەببىم لېۋىنى قىزغان ئۆزەڭسەن،
ئاسامنى بەرپا قىلغان ئۆزەڭسەن.
مەن يامانمۇ يا ياخشىمۇ نە ئىلاجىم بار،
تەقدىر پىشانىگە يازغان ئۆزەڭسەن.

يۇ پەردەخۇداھەممىگە قادىر، ئۇ ئادەمنى دۇنيانى ياراتقان، بىر ئادەمنىڭ ياخشى - يا-
مان بولۇشى خۇدانىڭ تەقدىرىگە باغلىق دېگەن مەنىدا ئىپادىلەنگەندەك قىلىدۇ، ئەمما
چوڭقۇرلاپ تەھلىل قىلىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا خۇدا - ئادەمنى ياراتتى،
ئەمما بەزىسىنى كۈلدۈردى، بەزىسىنى يىغلاتتى، ئادەملەر ھاراق ئىچتى،
ئوغرىلىق قىلدى، بىر-بىرىنى ئۆلتۈردى، بۇنىمىزخۇدابىزىرىنى-دە ئالغاسالغىنى ئۈچۈن جىنا-
يەتچىنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزمەسلىكىگە ئامالى يوق. ...دېگەن مەنىدا يوشۇرۇنغان

(3) «رۇبائىيات» دا كۆپ قوللىنىلغان يەنە بىر خىل ئۇسۇل - ئوخشۇتۇشتۇر.
بەزى رۇبائىيلاردا ئاشكارە ئوخشۇتۇش قوللىنىلغان بولسا، بەزىلىرىدە يوشۇرۇن ئوخ-
شۇتۇش قوللىنىلغان، بەزىلىرىدە ھەر ئىككىسى خىل ئوخشۇتۇش بىرلىكتە قوللىنىل-
غان. مەسىلەن:

ئاچماققا يول يوقتۇر سىرلەر پەردىسىن،
ھېچ خەۋەر تاپمىدى ھېچكىم بۇ ئىشتىن،
بىزگە يەر تۇپراقتىن باشقا مەنزىلگاھ،
ۋادەرىغا، بۇ چۆچەك ئۇزۇن ھەممىدىن.

بۇ رۇبائىيدا «ئىنجىل» بىلەن «قۇرئان» دىكى بىز تۇپراقتىن يارالدۇق
كەلگۈسىدە تۇپا بولىمىز دېگەن تەمسىل ئېلىنغان. بەزى رۇبائىيلاردا ھايات چۈشكە
ئوخشۇتۇلسا، بەزىلىرىدە چۆلدىكى شامالغا، دەرىيادىكى ئېقىن سۇ، .... غا
ئوخشۇتۇلغان .

1987 - يىل. خوتەن

ئەقىل ئۈنچىلىرى

ھېچ ۋاقىتتا ھۇرۇن بىلەن يولداش بولما! ئادەم ھەر قانچە ياخشى
بولسىمۇ يولداشلىرىنىڭ بۇزۇقلىقى بىلەن يامان بولۇپ كېتىدۇ. ئەخمەق
كىشىنىڭ ئەخمەقلىقى ئەقىللىق، پەم- پاراسەتلىك كىشىلەرگە تېز يۇ-
قىدىكى، ئوتلۇق كۆمۈرنى سۇغا سېلىش بىلەنلا ئۆچۈپ قالىدۇ

— ئەبۇ بەكرى خارەزمى

ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى ئۈچ مەشھۇر ئەسەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا تەسىرى

كېرىمجان ئابدۇرېھىم

ئوتتۇرا ئەسىر - شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرى. شەرقتىكى ھەر قايسى
ئەل، ھەر مىللەت خەلقى بۇ دەۋردە باي، رەڭگا - رەڭ ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنى-
يەت بايلىقلىرىنى يارىتىپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە دۇنيا مە-
دەنىيەت خەزىنىسىگە چوڭ تۆھپە قوشتى. ئوتتۇرا ئەسىر شەرق مەدەنىيىتى ئالەمشۇ-
مۇل نەتىجىلىرى بىلەن دۇنيادا ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى. پەلسەپە، ئاسترونومىيە،
مېدىتسىنا، ماتېماتىكا، مەنتىقە، ئەدەبىيات قاتارلىق ئىلىملەر تازا گۈللىنىپ، مە-
دەنىيەتتە ئويغىنىش ھەرىكىتى مەيدانغا كەلدى. ياۋروپا ئويغىنىش دەۋرىدىن خېلى
بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن بۇ ھەرىكەت، كېيىن ياۋروپا ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ
مەيدانغا كېلىشىدە ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتتى.

شەرق مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولغان شەرق ئەدەبىياتى
ئوتتۇرا ئەسىردە يۈكسەك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبى-
ياتى قەدىمكى زامان شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان،
يۈكسەك ئىجاتچانلىقىنى جارى قىلدۇرغان، باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن پايدى-
لىق ئامىللارنى قوبۇل قىلغان ئاساستا مەيدانغا كېلىپ، تېما جەھەتتە موللاشتى،
شەكىل جەھەتتە كۆپ خىللاشتى، بەدىئىيلىك جەھەتتە رەڭدارلاشتى. ئومۇمەن، بۇ دەۋردە شەرق
ئەدەبىياتىدا ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر خىل گۈللەپ ياشناش ۋەزىيىتى شەكىللەندى.

نۇرغۇن ئەللەرنىڭ ۋە مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى ئورتاق گۈللىنىپ بىر خىل
قاينام — تاشقىنلىق ۋەزىيەت مەيدانغا كەلدى. قەدىمكى زاماندىكى ئەدەبىياتى
زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئەدەبىياتى بۇ
دەۋردە يەنە جانلىنىپ، ئەدەبىياتتىكى ئىزچىللىقىنى ۋە شەرق ئەدەبىياتىدىكى مۇ-
ھىم ئورنىنى نامايەن قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ياپون، چاۋشيەن، پارس،
ئەرەب، ئۇيغۇر... قاتارلىق مىللەتلەر ئارقا - ئارقىدىن تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ
تارىختا مۇھىم روللارنى ئوينىدى. بۇ مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىمۇ ئۆزىنىڭ ھاياتىي

Altun

كۆچىنى نامايەن قىلىپ، ئاجايىپ ئېسىل ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈردى ۋە شۇ دەۋردىكى دۇنيا ئەدەبىياتىنىڭ يۈكسەك چوققىسى بولۇپ قالدى.

ئەرەب ئەدەبىياتى ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئەدەبىياتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى ئۈچ مەشھۇر ئەسەر — «قۇرئان»، «كەلىلە ۋە دەمنە»، «مىڭ بىر كېچە» ئەرەب ئەدەبىياتى شۇنداقلا شەرق ئەدەبىياتىدىكى تەڭداشسىز ئەسەر بولۇپلا قالماستىن، ئۇ يەنە دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىمۇ مەشھۇر نامايەندىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەرەبلەر قەدىمكى مىللەت. ئۇلار ئاساسەن ئەرەب يېرىم ئارىلىغا جايلاشقان. كېيىنچە ھەر خىل تارىخىي، ئىجتىمائىي سەۋەبلەر بىلەن باشقا جايلارغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان. ئەرەبلەر تاكى مىلادى VII ئەسىرگىچە ئۇرۇقداشلىق قەبىلە ھالىتىدە ئىدى. بۇ دەۋر تارىختا «جاھالەت دەۋرى» دەپ ئاتالدى. VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن ئىسلام دىنى ئەرەبلەر تارىخىدىكى چوڭ بىر ۋەقە بولدى. ئىسلام دىنى ئەرەبلەرگە بىر خىل ھاياتى كۈچ ئېلىپ كەلدى. «ياۋايى ئەرەبلەر ئىسلام دىنى ئارقىلىقلا ناھايىتى تېز مەدەنىيەت رايونىغا كىردى»① شۇندىن كېيىن ئەرەبلەر تەرەققىي قىلدى، تارىخ سەھنىسىگە چىقتى، نامى دۇنياغا تارقالدى. VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئىسلام دىنىنى تارقىتىشنى باشلىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىغىچە ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ مۇسۇلمان بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئەرەب يېرىم ئارىلى سىياسىي، ھەربىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلدى. خەلىپىلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە مىلادى 645 — يىلىغىچە سۈرىيە، پەلەستىن، ئىران، مىسىر قاتارلىق جايلارنى ئەرەبلەر بويسۇندۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى تارقىتىپ، يەرلىك خەلقلەرنى مۇسۇلمان قىلدى. شەرقتە ھىندى دەرياسى، غەربتە ئاتلانتىك ئوكيانىنى چېگرا قىلىپ ياۋروپا، ئاسىيا، ئافرىقىغا تۇتاشقان چوڭ ئىمپېرىيىنى قۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئابباسىلار سۇلالىسى قۇرۇلدى. ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە ئەرەبلەر تازا رونىق تاپتى. ئىقتىساد، مەدەنىيەت ناھايىتى چوڭ تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. كېيىن ئىچكى زىددىيەت، خەلق قوزغىلاڭلىرى سەۋەبىدىن بىر پۈتۈن ئابباسىلار سۇلالىسى پارچىلىنىپ، بىر خىل بۆلۈنمە ھالەت شەكىللەندى. 1055 — يىلى سالجۇق تۈركلىرى باغداتنى ئىگىلەپ ئەرەبلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. 1258 — يىلى چىڭگىزخان قوشۇنلىرى باغداتقا ھۇجۇم قىلىپ، بۇ رايوننى ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەرەبلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى، ئەرەب ئىمپېرىيىسىمۇ تۈزۈل — كېسەل ھالاك بولدى.

ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ئەدەبىياتى مانا مۇشۇنداق تارىخىي شارائىت ئاستىدا ئۆزلىرى بويسۇندۇرغان ئەللەرنىڭ شۇنداقلا ئەدەبىياتىدىكى مۇۋەپپەقىيىتى نىسبەتەن زور

بولغان باشقا ئەللەرنىڭ ئەدەبىيات جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىش ھەمدە ئۆزىدە ئەسلىدە بار بولغان بىر قىسىم ئەسەرلەرگە چوڭ ئىش قوشۇش، ئەسلىدە بار شەكىللەرنى جانلاندۇرۇش ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ گۈللەپ ياشنىدى.

ئىسلامىيەتتىن بۇرۇن ئەرەب ئەدەبىياتى بىر ئىزدىلا توختاپ قالغان، تەرەققىي قىلمىغان. بار ئەسەرلەر ئاساسەن خەلق ئەدەبىياتى بولۇپ، شائىرلار تەرىپىدىن يېزىلغان شېئىرلارنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى. ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىنلا ئەرەب ئەدەبىياتى ئاندىن بىر ھاياتىي كۈچكە ئېرىشىپ تەرەققىي قىلدى، گۈللەپ ياشنىدى. ئىسلام دىنىدىكى بىردىنبىر ئۇلۇغ كىتاب «قۇرئان» — ئەرەب يېزىقى بىلەن يېزىلغان ئەڭ دەسلەپكى تەڭداشسىز كىتاب بولۇپ، ئەرەب ئەدەبىياتىغا يېڭىباشتىن ئاساس سالدى ۋە كېيىنكى ئەرەب ئەدەبىياتىغا بولۇپمۇ ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى نەسىردىي ئەسەرلەرگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

«قۇرئان» ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى. رىۋايەت قىلىنىشىچە ئۇنىڭدا يېزىلغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ سۆزى بولۇپ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا ئارقا-ئارقىدىن پارچە - پارچە يەتكۈزۈلۈپ تۇرۇلغان. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ئۇنى ئەتراپىدىكى ساھابىلىرىگە ۋاقتىدا — ۋاقتىدا ئېيتىپ بېرىپ تۇرغان. بۇ ئايەتلەرنى بەزىلىرى يادلىۋېلىشقان، بەزىلىرى خاتىرىلەپ يېزىۋېلىشقان. مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاپات بولۇشى، ئۇرۇش ۋە قىرىلىق سەۋەبىدىن ساھابىلەرنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى، خاتىرىلىۋېلىنغان تېرە، تاش، سۆڭەك، ياغاچلارنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىشى سەۋەبلىك «قۇرئان» ئايەتلىرى يوقىلىپ كېتىش گىرداۋىغا بېرىپ قالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئايەتلەرنىڭ باشقىچە ۋارىيانتلىرى شەكىللىنىپ تارقىلىشقا باشلىغان. شۇنىڭ بىلەن ئۆمەرنىڭ تەشەببۇسى، ئوسماننىڭ ئەمەلىي ئىشلىشى بىلەن «قۇرئان» ئايەتلىرى توپلىنىپ ئەرەب تىلى بىلەن يېزىلىپ، رەسمىي كىتاب بولۇپ مەيدانغا كەلگەن ۋە كۆچۈرۈپ تارقىتىلغان.

«قۇرئان» مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن ئەرەبلەردە ئورتاق ئەدەبىي تىل مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، ئۇلارنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنىڭ ئايرىم - ئايرىم دىئالېكتلىرى بار ئىدى، بۇ دىئالېكتلار ئىنتايىن پەرقلىق ئىدى. ھەر قايسى قەبىلىلەرنىڭ شائىرلىرى ئۆز قەبىلىسىنىڭ تىلىدا شېئىر يازاتتى. ئومۇمەن «قۇرئان» مەيدانغا كېلىشتىن ئىلگىرى ئەرەبلەرنىڭ تىلى ۋە ئەدەبىياتى بىرلىككە كەلمىگەن، تەرەققىي قىلمىغان ئىدى. «قۇرئان» ئەرەب ئەدەبىياتى تەرەققىياتىدا ستراتېگىيىلىك رول ئوينىدى، ئەرەب تىلىنى بىرلىككە كەلتۈردى»② ئەرەب تىلىدا ئورتاق ئەدەبىي تىلنى شەكىللەندۈردى. «ئەرەب يېرىم ئارىلى ئەسلى بىر قاقاس جاي ئىدى، ئەرەبلەرنىڭ

ئەسلى نامى يوق بىر مىللەت ئىدى، ئەرەب تىل — ئەدەبىياتىنىڭمۇ ئورنى يوق ئىدى. «قۇرئان» دىن ئىلگىرى ئەرەبلەردە كىتابمۇ يوق ئىدى؛ گەرچە بىر مۇنچە شېئىرلار بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنتايىن چاكىنا، ئىنتايىن يۈزە ئىدى، شاراپخورلۇق، جەڭگى - جېدەل تەسۋىرلەنگەن بۇ شېئىرلارنى قاتتىقراق قىلىپ ئېيتقاندا ئەدەبىيات دېگىلىمۇ بولمايتتى. «قۇرئان پەيدا بولغاندىن كېيىنلا ئەرەبلەردە ئاندىن ئەدەبىيات پەيدا بولدى، ئەرەب تىل - ئەدەبىياتى ئاندىن بىركۈچلۈك تىل - ئەدەبىياتقا ئايلاندى». ③ مۇھەممەت ئۆز خەلقىگە بىر خىل ئەدەبىيات يارىتىپ بەردى، ئۇ يەنە ئەڭ ئۇلۇغ، ئەڭ ھەل قىلغۇچ خىزمەت قىلدى»④.

«قۇرئان» نىڭ ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرى بايان قىلىنغان دىنىي كىتاب ئىكەنلىكى شۈبھىسىز. شۇنىڭ بىلەن بىرگە «قۇرئان» دا يەنە پەيغەمبەرلەر ھەققىدىكى قىسسەلەر، بىر قىسىم خەلق چۆچەكلىرى، مەسەللىرى ۋە ئەرەبلەرنىڭ قوشاقلىرىمۇ بار بولۇپ، بۇلار «قۇرئان» دىكى دىنىي ئەقىدىلەرنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناپلا قالماستىن، ئۇنى يەنە بەلگىلىك ئەدەبىي قىممەتكىمۇ ئىگە قىلغان.

ئىسلام دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىشى ۋە ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، «قۇرئان» ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپادىن ئىبارەت بۇ ئۈچ چوڭ قىتئەگە كەڭ تارقىلىپ، نۇرغۇنلىغان مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىغا ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. بولۇپمۇ شەرقتىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ تىل- ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس، ئەلۋەتتە.

X ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بۇ دىننىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان «قۇرئان» بىلەنمۇ تونۇشتى. ئەرەبلەر بىلەن بولغان قويۇق سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىي ئالاقىلەرنىڭ كۆپىيىشى، «قۇرئان» نى ئۆگىنىش، ئىسلام ئەقىدىلىرىنى شەرھلەش، خەلقئارالىق ئىلمىي پائالىيەتلەر تەقەززاسى بىلەن ئەرەب تىلىغا ھاجىتى چۈشىدىكەن ئۇيغۇرلار ئەرەب تىلىنى ئۆگەندى. بۇيەردە يەنە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇش ھاجەتكى «...سىياسىي ئېھتىياج، ئىقتىسادىي شارائىت ۋە مەدەنىي مۇھىت ئەرەب ھۆكۈمران دائىرىلىرى، سىياسەت، مەدەنىيەت ئەربابلىرى دىنىمۇ، ھەتتا ئاھالىنىڭ بەزى قاتلىمىنىمۇ تۈركىي تىلنى ئۆگىنىشكە ھاجەتمەن قىلدى». ⑤ ئومۇمەن بۇ ۋاقىتتا «تۈركىي تىل ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭچېچىپ كېتىۋاتاتتى». ⑥ ئۇيغۇرلار ئەرەب تىلى ئارقىلىق ئەرەبلەرنىڭ ۋە باشقا ئەللەرنىڭ مەشھۇر ئەسەرلىرى بىلەن پىششىق تونۇشتى، بىر مۇنچە يازغۇچى، ئالىملىرىمىز ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى

قوبۇل قىلىپ تەخمىنەن بىر ئەسىردىن كېيىن ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلدى ھەمدە خەلقى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىر قاتاردا قوللاندى.

«قۇرئان» ئەرەب تىلىنىڭ ئەڭ ئېسىل نەمۇنىسى بولۇش سۈپىتىدە ئۇيغۇر تىلىغىمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇر يازغۇچى، ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە «قۇرئان» دىكى ئىسلام ئەقىدىلىرى، ئىسلام پەلسەپىسى، ئىسلام قانۇنى، ئەخلاقى بەلگىلىك دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. بولۇپمۇ «قۇرئان» دا قوللىنىلغان گۈزەل، تەسىرلىك ھەر خىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئىپادىلەش ۋاستىلىرىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭغا نەسىردىن رابغۇزى يازغان «قىسسەسۇل ئەنبىيا» نى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن. «قىسسەسۇل ئەنبىيا» پەيغەمبەرلەر ھەققىدىكى قىسسەلەرنى ئاساسىي تېما، باشقا ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى، چۆچەك - مەسەللەرنى قوشۇمچە قىلىپ يېزىلغان ئەسەر. پەيغەمبەرلەر ھەققىدىكى قىسسەلەرلا ئەمەس، باشقا ئەپسانە - رىۋايەتلەر، چۆچەك - مەسەللەرمۇ دىنىي تۈسكە ئىگە قىلىنغان. «تەۋرات»، «ئىنجىل»، «زەبۇر» قاتارلىق كىتابلاردىكى بىر قىسىم قىسسەلەردىن پايدىلىنىلغان، پەيغەمبەرلەر قىسسىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك «قۇرئان» دىن كەلگەن. بىراق بۇ ھەرگىز نوقۇل دىنىي كىتاب، پەيغەمبەرلەرنىڭ تارىخى ئەمەس، بەلكى دىنىي تۈسكە ئىگە ئېسىل ئەدەبىي ئەسەر. رابغۇزى «قىسسەسۇل ئەنبىيا» دېگەن رومان بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا پىروزا ژانىرىنىڭ ئەڭ ئۈستۈن مۇۋەپپەقىيىتىنى تۇنجى قېتىم نامايەن قىلدى.

«قىسسەسۇل ئەنبىيا» رومانىدا ئەڭ ئۈستۈن ماھارەت بىلەن يېزىلغىنى، مۇۋەپپەقىيىتى، تەسىرى ئەڭ چوڭ بولغىنى - «يۇسۇپ — زۇلەيخا» قىسسىسىدۇر. بۇ قىسسىنىڭ ئەسلى مەنبەسى «تەۋرات» تىن كەلگەن. «قۇرئان» دىكى 12 - سۈرە «يۇسۇپ» تە يۇسۇپ بىلەن زۇلەيخا قىسسىسىگە ئالاھىدە ئورۇن بېرىلىپ، بۇ ھەقتە مەخسۇس ھېكايە قىلىنغان. نەسىردىن رابغۇزى «قۇرئان» دىكى ئەشۇ يۇسۇپ بىلەن زۇلەيخا قىسسىسىنى ئاساس قىلىپ، ئۇنى زور دەرىجىدە تولۇقلاپ، كېڭەيتىپ، پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئۇنىڭدا ئۆزىنىڭ ئاجايىپ يۈكسەك بەدىئىي ماھارىتىنى نامايەن قىلىپ، بۇ قىسسىنى شەرق ئەللىرى ئارىسىدىكى ئەڭ مەشھۇر قىسسىگە ئايلاندۇردى. «يۇسۇپ - زۇلەيخا» قىسسىسى شۇنىڭ بىلەن خەلق ئارىسىغا تېخىمۇ كەڭرى تارقىلىپ، خەلقىمىز ئەڭ ياقتۇرۇپ ئاڭلايدىغان ئىشقى - مۇھەببەت داستانىغا ئايلىنىپ، ئېغىزدىن - ئېغىزغا تارقىلىپ كەلدى. ھازىرمۇ خەلقىمىزنىڭ مەنىۋى بايلىقى بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھاياتى كۈچىنى نامايەن قىلماقتا.

«قۇرئان» دىكى پەيغەمبەرلەر ھەققىدىكى قىسسىلەر ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدە-

بىياتىغىمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر قىلىپ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزنى بېيىتتى. بولۇپمۇ مەدداھلىق ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ، «قۇرئان» دىكى پەيغەمبەرلەر ھەققىدىكى قىسسىلەرنى ھازىرقى كۈندە يەنىلا مەدداھلارنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلاش مۇمكىن.

ئومۇمەن، ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخىدىكى تۇنجى مەشھۇر ئەسەر دەپ قارالغان «قۇرئان» ھەر قايسى تەرەپلەردىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن.

ئابباسىلار سۇلالىسى دەۋرى ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ، بۇ ۋاقىتتا مەيدانغا كەلگەن نەسرىي ئەسەرلەر ئىچىدە ئەڭ داڭلىقى تەرجىمە ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن «كەلىلە ۋە دەمنە» ناملىق ئەسەردۇر.

ئوتتۇرا ئەسىردە شەرقتىكى ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ئەدەبىيات ئالماشتۇرۇشى تازا تەرەققىي قىلدى. ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىپ يېشىنىشى، قاتناشنىڭ راۋانلىشىپ سودىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ دوستانە بېرىش-كېلىشلەر، ئىقتىساد مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشلار زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى. بولۇپمۇ ئەرەبلەر ئۆزلىرى بويسۇندۇرغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ تەسىرى يەتكەن جايلاردىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەرەب مەدەنىيىتى ئىسلام ئەللىرىنىڭ ۋە باشقا بىرمۇنچە ئەللەرنىڭ مەدەنىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرخىل ئارىلاشما مەدەنىيەت بولۇپ شەكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا ئەرەب ئەدەبىياتىمۇ باشقا ئۇرغۇن مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بىرخىل ئارىلاشما ئەدەبىيات بولۇپ قالدى. ئەرەبلەر تەرجىمە ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارىغان. ئابباسىلار سۇلالىسى دەۋرىدە باغدات قاتارلىق جايلاردا قەدىمكى زاماندىكى ۋە شۇ دەۋردىكى مەشھۇر ئەسەرلەر ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر ئىچىدە قەدىمكى يۇنان ۋە رىمنىڭ ئەدەبىيات — سەنئەت، پەلسەپە، تارىخ، تىبابەت، قانۇن قاتارلىق پەنلەرگە ئائىت ئەسەرلىرى بولغاندىن سىرت يەنە شەرق ئەللىرىدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ھەر قايسى پەنلەرگە ئائىت ئەسەرلىرىمۇ بار ئىدى. ئەرەبلەرنىڭ مەنىۋى ھاياتىنى بېيىتقان، ئەرەب ئەدەبىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن، ھەر قايسى ئەللەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا ئالمىشىشىنى تېزلەتكەن بۇنداق تەرجىمە ئەسەرلەر ئىچىدە «كەلىلە ۋە دەمنە» ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

«كەلىلە ۋە دەمنە» نىڭ ئەسلى مەنبەسى ھىندى كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر ئەسەر «بەشنامە» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىران پادىشاھلىرىدىن خىسراۋ نۇشىرۋاننىڭ بۇيرۇقى بويىچە تېۋىپ بورزۇيە بۇ كىتابنى ھىندىستاندىن ئېلىپ كېلا-

دى VI ئەسىردە قەدىمكى پارس تىلى — پەھلەۋى تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. مىلادى 570 — يىلى ئەتراپىدا بۇ كىتاب پەھلەۋى تىلىدىكى نۇسخىسىدىن «كالىلاگ ۋە دىمناك» دېگەن نام بىلەن سۈرىيە تىلىغا بۇد (Bud) دېگەن بىر خىرىستىئان تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان. مىلادى 750 — يىللىرى ئەتراپىدا ئەبۇلھەسەن ئىبنى مۇقەففا دېگەن كىشى پەھلەۋى تىلىدىن بۇ كىتابنى «كەلىلە ۋە دەمنە» دېگەن نام بىلەن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلغان. «بەشنامە» نىڭ پارسچە (پەھلەۋىچە)، سۈرىيەچە تەرجىمە نۇسخىلىرى يوقىلىپ ياكى بۇزۇلۇپ كېتىپ، ھازىرغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. بىراق بۇ ئەرەبچە نۇسخىسى ناھايىتى مۇكەممەل تولۇق ساقلىنىپ قالغان. ئىبنى مۇقەففانىڭ ئەسىرى تولۇق تەرجىمە ئەمەس، بەلكى ئىجادىي تەرجىمە ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. ئۇ بۇ كىتابنى تەرجىمە قىلىشتا ئەسلى ئەسەرگە كۆپ ئىجادىي ئىش قوشۇپ، نۇرغۇن يېڭى مەزمۇنلارنى كىرگۈزگەن، كىتابنى قويۇق شەرق ئۇسلۇبىدا بولۇپمۇ ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى شەكلىگە ماسلاشتۇرۇپ ئىشلەپ، ئەسلى ئەسەرنى يېڭىچە بىر ئەسەر قىلىپ چىققان، شۇنىڭ بىلەن «كەلىلە ۋە دەمنە» تەرجىمە ئەسەرگىمۇ ئوخشىماي قالغان.

«كەلىلە ۋە دەمنە»نىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتى ئىنتايىن ئۈستۈن بولۇپ، ئۇ ئەرەب نەسرىي ئەسەرلىرىنىڭ يەنە بىر نەمۇنىسىگە شۇنداقلا ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ئەسەرگە ئايلانغان. بىراق، بۇ ئەسەرنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى پەقەت بۇ بىر نۇقتا بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. «كەلىلە ۋە دەمنە» دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا باشقا ئەللەر، باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ ئەسەر ئارقىلىقلا قەدىمكى ھىندىلارنىڭ «بەشنامە» دېگەن مەشھۇر ئەسىرى پۈتۈن دۇنياغا تېخىمۇ كەڭرى تارقالغان. «كەلىلە ۋە دەمنە» XI ئەسىردە گرېك تىلىغا، گرېك تىلىدىن ئىتالىيە، لاتىن، نېمىس، ئىنگلىز تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. 1263 — 1278 — يىللىرى پەلەستىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

«كەلىلە ۋە دەمنە» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغىمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ كىتاب ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشتىن ئىلگىرى ئەرەبچە ۋە ئەرەبچىدىن تەرجىمە قىلىنغان پارسچە نۇسخىلىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى بىر قىسىم چۆچەك، مەسەللەر خەلقىمىز ئارىسىدا ئۆزلىشىپ كەتكەن. كىتابنىڭ قىممىتى قەشقەر ھېكىم بېگى ئىمام مۇھەممەتنى ئۆزىگە جەلپ قىلغان شۇنىڭ بىلەن ئۇ بۇ كىتابنى ئۇستا تەرجىمان، ئەدىب مۇھەممەت تۆمۈرنىڭ تەرجىمە قىلىشىنى ھاۋالە قىلىدۇ. مۇھەممەت تۆمۈر بۇ كىتابنى پارسچە تەرجىمە نۇسخىغا ئاساسەن 1717 — يىلى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ چىقىدۇ. تەرجىمە-

مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا ئالماشىشىدا ئەڭ مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كىتاب تەركىبىدىكى چۆچەك، مەسەللەر خەلقىمىز ئارىسىغا تېخىمۇ كۆپ تارقالدى. مۇھەممەت تۆمۈر بۇ كىتابنى ئىجادىي ئاساستا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىسىگە، ئۇسلۇبىغا ماسلاشتۇرۇپ تەرجىمە قىلغاچقا، كىتاب خەلقىمىزنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ۋە سۆيۈپ ئوقۇشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر بايلىقىغا ئايلىنىپ قالدى.

«مىڭ بىر كېچە» ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى دۇنياۋى تەسىرگە، يۈكسەك قىممەتكە ئىگە يەنە بىر تەڭداشسىز ئەسەر.

يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەرەب مەدەنىيىتى نوقۇل ئەرەب مىللىتىنىڭلا مەدەنىيىتى ئەمەس، بەلكى ئەرەبلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان، ئەرەب تىل-يېزىقى بىلەن يېزىلغان، ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنغان باشقا ئەل، باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ جۇغلانمىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەرەب ئەدەبىياتىمۇ نوقۇل ھالدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ياكى باشقا جايلاردىكى ئەرەب مىللىتىنىڭلا ئەدەبىياتى ئەمەس، بەلكى ئەرەبلەر ئۆزلەشتۈرگەن، قوبۇل قىلغان باشقا مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىسىر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى تاھا ھۈسەيىن ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى مانا مۇشۇ خىل ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، «بىز ھىجرىيە II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغا قەدەم قويۇپلا، بۇ چاغدىكى ناھايىتى نۇرغۇن شائىرلارنىڭ ئەرەبلەر ئەمەسلىكىنى، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەرەبلەر تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان چەت ئەللىكلەر ئىكەنلىكىنى سەزگەن ئىدۇق»⑦ دېگەن. دېمەك، سىغىمچانلىقى زور ئەرەب ئەدەبىياتى شەرق ئەللىرىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئەرەب ئەدەبىياتىنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن بېيىتقان.

«مىڭ بىر كېچە» نىڭ ھېكايە مەنبەسى ئەرەبلەرنىڭ ئۆزىدە بار بولغان، خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان خەلق چۆچەكلىرىدىن باشقا يەنە مۇنداق ئۈچ مەنبەدىن كەلگەن: بىرىنچى مەنبەسى پارس چۆچەكلىرى توپلىمى «مازار ئەپسانە»(«مىڭ چۆچەك») بولۇپ، بۇ چۆچەكلەرنىڭ بىر قىسمى سانسكرىت تىلىدىكى قەدىمكى ھىندىستان چۆچەكلىرىنى پارسچىغا تەرجىمە قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن. «مىڭ بىر كېچە» نىڭ ئەڭ دەسلەپكى نۇسخىسىنى جاھشىيال (942 — يىلى ۋاپات بولغان) مۇشۇ چۆچەكلەرنى ئاساسى گەۋدە قىلىپ، خەلق ئارىسىدىن توپلىغان چۆچەكلەر بىلەن تولۇقلاپ يېزىپ چىققان. بۇ نۇسخا كېيىنكى بېكىتىلگەن نۇسخىلار ئۈچۈن ئۆرنەك بولۇش رولىنى ئوينىغان، شۇنداقلا كېيىن مەيدانغا كەلگەن نۇس-

خىلارنىڭ مەركىزى قىسمى بولۇپ قالغان. ئىككىنچى مەنبەسى X — XI ئەسىرلەر-
دە ئىراقتا تۈزۈلگەن چۆچەكلەر توپلىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۈچىنچى مەنبەسى XIII — XIV
ئەسىرلەردە مىسىردا تارقىلىپ يۈرگەن چۆچەكلەر بولۇپ، «مىڭ بىر كېچە»
مانا مۇشۇ تەركىبىي قىسىملاردىن تەشكىللىنىپ تاپقان. [ئۇنىڭ تەركىبىدە يەنە ئوت-
تۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي مىللەتلەرگە تەئەللۇق بىر بىر مۇنچە چۆچەكلەرنىمۇ ئۇچ-
رىتىش مۇمكىن. بۇ كىتابتىكى چۆچەكلەر دەسلەپ خەلق ئاغزىدا تارقىلىپ يۈرۈش،
كېيىنچە ئۇنى توپلاپ بىرلىككە كەلتۈرۈش، رەتلەش، ئىش قوشۇشلار ئارقىلىق ئا-
خىرى XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ئاندىن «مىڭ بىر كېچە» نىڭ بېكىتىلگەن،
مۇكەممەل نۇسخىسى مەيدانغا كەلدى.

«مىڭ بىر كېچە» دۇنيا ئەدەبىيات تارىخىدىكى «ئەڭ داڭلىق بىر نامايە-
يەندە» بولۇپ، دۇنيادىكى ھەر قايسى ئەل، ھەر قايسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىغا چوڭ-
قۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ كىتاب ئارقا — ئارقىدىن ھەر قايسى مىللەت تىللىرى-
غا تەرجىمە قىلىنغان. XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا «مىڭ بىر كېچە» فرانسۇز
تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ كىتابنىڭ ياۋروپادى-
كى ھەر قايسى مىللەت تىللىرىدىكى تەرجىمە نۇسخىلىرى مەيدانغا كېلىپ، پۈتۈن
ياۋروپانى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، ياۋروپادا «شەرققە قىزىقىش» دولقۇنىنى قوزغىغان.
بۇ ئەسەر يەنە شەرقتىكى ھەر قايسى ئەل، ھەر قايسى مىللەت تىللىرىغا تەرجىمە
قىلىنىپ تەسىر ۋە «قايتۇرما ئەسەر» كۆرسەتكەن. «مىڭ بىر كېچە» پۈتۈن دۇنيا
خەلقى سۆيۈپ ئوقۇيدىغان، ياقتۇرۇپ ئاڭلايدىغان بىر ئەسەر بولۇپ، ئۇ پۈتۈن
دۇنيا خەلقىنىڭ ئورتاق بايلىقىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

«مىڭ بىر كېچە» ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغىمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەت-
كەن. مىللەتلەرنىڭ ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىشى، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسا-
دىي ۋە مەدەنىي ئالاقىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتىنىڭ ئۆز ئارا ئالمىشىشىنى ۋە بىر-
بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان مۇھىم ئامىللار بولۇپ
ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئەرەبلەر
بىلەن بولغان كۆپ تەرەپلىمە ئالاقىسى تېخىمۇ كۈچەيدى. قاراخانىلار سۇلالىسى
دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئەرەبلەرنىڭ سىياسىي ۋە مەدەنىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىدى.
«... بارا — بارا ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ دىۋان ۋەزىرلىرى، ئەمىر — سەركەردى-
لىرى ئوغۇز تۈركمەنلىرىدىن بولۇپ، خەلىپىلىكنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى شۇلارنىڭ قو-
لىغا ئۆتتى. خەلىپە بولسا دىنىي جەھەتتىكى داھىيلىق ئورنىنىلا ساقلاپ قالدى»⑧
«سالجۇقلار خانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىغا پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغۇچى

تەركان خاتۇن (قاراخانىلار جەمەتىدىن بولۇپ، سۇلتان مەلىكشاھنىڭ ئايالى) مۇناسىۋىتى بىلەن قەشقەر، بالاساغۇن ۋە شۇنىڭدەك تۈرك يۇرتلىرىدىن باغداتقا نۇرغۇن ئۇيغۇر — قارلۇق ئالىملىرى بارغان ئىدى»⑨ ۋە ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان ئىدى. ئەرەبلەر بىلەن بولغان بىۋاستە مۇناسىۋەت ۋە ئالاقە جەريانىدا خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭمۇ ئۆز ئارا ئۆتۈشۈپ، تەسىر كۆرسىتىشكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. ئۇيغۇرلار ئاپىرىپ ئەرەبلەرگە تارقاتقان چۆچەكلەر ئەرەبلەرنىڭ چۆچەكلىرى بىلەن بىرلىكتە «مىڭ بىر كېچە» تەركىبىگە كىرگەن. كېيىن بۇ چۆچەكلەر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا قايتۇرما تەسىر كۆرسەتكەن. XVIII ئەسىردە ئاقسۇلۇق ئۇستا تەرجىمان مۇھەممەت بىننى ئابدۇللاخان مەخسۇمنىڭ «مىڭ بىر كېچە» نى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىشى — «مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلاردا بۇ تەرجىمىنىڭ كۆپەيتمە نۇسخىسى ۋە بۇ كىتابنىڭ باشقا تەرجىمە نۇسخىلىرىمۇ كۆپەيدى. خەلقىمىز «مىڭ بىر كېچە» ھېكايىلىرىنى شۇنچىلىك قىزىقىپ ئوقۇيدۇ، ياقتۇرۇپ ئاڭلايدۇ. شۇڭا بۇ ھېكايىلەرنىڭ خېلى بىر قىسمى ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر بايلىقىغا ئايلىنىپ قالدى.

بۈگۈنكى كۈندە ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى ئۈچ مەشھۇر ئەسەر — «قۇرئان»، «كەلىلە ۋە دەمنە»، «مىڭ بىر كېچە» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا نەشىر قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن خەلقىمىز بۇ ئەسەرلەر بىلەن ئومۇميۈزلۈك بىۋاستە تونۇشۇشتا تېخىمۇ ياخشى پايدىلىق شارائىتقا ئېرىشتى.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى ئەدەبىي تەسىر قوبۇل قىلىش مۇتلەق بولمايدۇ، يەنى تەسىر مۇناسىۋىتىدىكى ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى پەقەت تەسىر كۆرسىتىش ۋە پەقەت تەسىر قوبۇل قىلىش مۇناسىۋىتىلا بولمايدۇ. بەلكى قىسمەنلىك مەۋجۇت بولىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئەرەب ئەدەبىياتىغا بەلگىلىك دەرىجىدە ئاكتىپ تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. بىراق ماقالىنىڭ مەقسىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ ھەقتە توختالمىدۇق. دېمەكچىمەنكى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى بىلەن ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەم تەسىر كۆرسىتىش ھەم تەسىرقوبۇل قىلىش مۇناسىۋىتىدۇر.

سوۋېت ئىتتىپاقى سېلىشتۇرما ئەدەبىياتشۇناسى ژىرمۇنسكى «ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتى سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتىنىڭ ئوبيېكتىدۇر» دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ئەدەبىياتى سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم تەتقىقات دائىرىسى. بۇ دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى شەرق ۋە غەرب ئەلـ

لىرىدە ئەدەبىياتى تەرەققى قىلغان مىللەتلەر ئەدەبىياتىدىن تەسىر قوبۇل قىلغان ۋە ئۇلارغا تەسىر كۆرسەتكەن بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا سېلىشتۇرما ئەدەبىيات تەتقىقاتىنى قانات يايدۇرۇش چەكسىز ئىستىقباللىغا ئىگە.

1987- يىل دېكابىر. قەشقەر

ئىزاھلار :

①، ②، ③، ④ ماجىيەن «قۇرئان»نى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش» «قۇرئان» (خەنزۇچە) جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1981- يىل 4- ئاي بېيجىن 1- نەشرى. 5، 6-، 7- بەتلەر.

⑤، ⑥، «ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇت قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئۆلمەس ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981 - يىلى ئۈرۈمچى 1 - نەشرى 10-، 11. بەتلەر.

⑦ (مىسىر) تاھا ھۈسەيىن: «ئەرەب ئەدەبىياتى ۋە ئۇنىڭ دۇنيادىكى بىر قانچە چوڭ ئەدەبىياتلار ئىچىدىكى ئورنى» «شەرق ئەدەبىياتىدىن مەخسۇس توپلام I» جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1879- يىل بېيجىن 1- نەشرى.

⑨ ئىزاھ ئۈچۈن⑤، ⑥ ئىزاھلاردىكى كىتاب، ماقالىنىڭ 8- 9- بەتلىرىگە قاراڭ.

1. «قىسقىچە چەتئەل ئەدەبىياتى» (ئاسىيا، ئافرىقا قىسمى) جۇڭگو خەلق ئۇنىۋېرسىتېتى نەشىر قىلغان 1933- يىل نەشرى.

پايدىلانغان ئەدەبىياتلار:

1. «شەرق ئەدەبىياتى قىسقىچە تارىخى» بېيجىن نەشرىياتى 1985 - يىل نەشرى.

3. «جۇڭگو ئېنسىكلوپېدىيىسى. چەتئەل ئەدەبىياتى» I، II، توم. ئېنسىكلوپېدىيە نەشرىياتى 1982- يىل نەشرى.

4. ئابدۇرېھىم سابىت : «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى».

5. «كەلىلە ۋە دەمنە» (خەنزۇچە) «كىرىش سۆز». خەلق ئەدەبىيات نەشرىياتى 1959 - يىل نەشرى.

6. (گېرمانىيە) ۋېيندىنىز: «ھىندى ئەدەبىياتى ۋە دۇنيا ئەدەبىياتى» «بۈگۈنكى زامان غەرب ئەدەبىيات - سەنئەت تەنقىتىدىكى ئاساسىي ئېقىملار» خۇنەن خەلق نەشرىياتى 1987، يىل نەشرى.

كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى قۇرۇق سۆزگە ئەمەس، ئەمەلىيەتكە تايىنىپ راۋاجلىنىدۇ.

غېنى ھاجى

كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتى قۇرۇق سۆزگە ئەمەس. ئەمەلىيەتكە تايىنىپ راۋاجلىنىدۇ. بۇرۇن شۇنداق بولغان، ھازىرمۇ شۇنداق بولىۋاتىدۇ، كەلگۈسىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ.

بەزى يولداشلار: «كوممۇنىزم — ھەقىقەت، كوممۇنىزم تېخى ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكۈزۈلمىدى. دېمەك ھەقىقەتنىڭ ھەممىسىنىلا ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتۈشى ناتايىن، ئەمەلىيەت ھەقىقەتنى سىنايدىغان بىردىن-بىر ئۆلچەم ئەمەس» كوممۇنىزم قۇرۇق خىيال» دېگەندەك نۇقتىئىنەزەرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنداق قاراشلارنىڭ ھەممىسى تۈپتىن خاتا. شۇڭا بىز ئالدى بىلەن كوممۇنىزم دېگەن نېمە؟ ئۇ قانداق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟ دېگەن مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز زۆرۈر.

كوممۇنىزم دېگەن نېمە؟ ئۇ ئىككى جەھەتتىكى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرى، كوممۇنىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يەنە بىرى، كوممۇنىزم ھەرىكىتى، پارتىيىمىزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتى بولغان كوممۇنىزم دېگەندە كوممۇنىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. دۆلىتىمىزدە كوممۇنىزمنى ئىجتىمائىي تۈزۈم سۈپىتىدە تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن يەنە بىر قانچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەت تىرىشىپ كۈرەش قىلىشىغا توغرا كېلىدۇ. كوممۇنىستىك ھەرىكەت دېگەندە، كوممۇنىستىك ئىدىيىۋى سىستېمىنىڭ يېتەكچىلىكىدىكى ھەرىكەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كوممۇنىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈمنى بەرپا قىلىش ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كوممۇنىزم ھەرىكىتىنى باشتىن كۆچۈرۈش ۋە كوممۇنىزم ھەرىكىتىگە تايىنىش كېرەك. كوممۇنىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈم ھەر قانداق بىر مەملىكەتتە ئاسانلا ۋۇجۇدقا كېلىدىغان ئىش ئەمەس، ئىلغار ئەۋلادلار قەتئىي بوشاشماي باتۇرلۇق، پىداكارلىق بىلەن جاپا-مۇشەققەتلىك كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارماي تۇرۇپ، كوممۇنىزمنى غايىدىن رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. دەل مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، كوممۇنىزم بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈملا ئەمەس بەلكى بىر خىل ھەرى-

كەت، دۆلىتىمىزدە كوممۇنىزم ئىدىيىسىنىڭ تارقىلىشى، كىشىلەرنىڭ ئەڭ ئاخىر-
قى كوممۇنىزملىق غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەرىكىتى، جۇڭ-
گو كوممۇنىستىك پارتىيەسى قۇرۇلغان ۋە يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشقا
رەھبەرلىك قىلغان چاغدىلا باشلانغان ئىدى. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلى-
دە پارتىيىمىز رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان كۆرەش ۋە خىزمەتلەرنىڭ ھەممىسى
كوممۇنىزم ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان. ھەممىسى كوممۇنىزم
ھەرىكىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن
پارتىيىمىز ھەر قانداق سىياسىي پارتىيىگە قارىغاندا يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب
ۋەزىپىسىنى تېخىمۇ قەتئىي، تېخىمۇ ئۈزۈل-كېسىل تاماملىدى. بۇ مەزگىل ئىچىدە
بىز مىللىتارىستلارنى يوقاتتۇق. مۇشتۇمزورلار بىلەن كۈرەش قىلدۇق. ياپون جاھان-
گىرلىكىگە قارشى قانلىق جەڭلەرنى ئېلىپ باردۇق، ئەكسىيەتچىل، چىرىك جاڭ
جېشى خاندانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدۇق. بۇلارنىڭ ھەممىسى كوممۇنىزم ھەرىكىتىدۇر.
ئەگەر بىزنىڭ كۆرەشىمىزگە كوممۇنىستىك ئىدىيە يېتەكچىلىك قىلمىغان بولسا،
يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابتىن سوتسىيالىستىك ئىنقىلابقا ئۆتۈشنى ئەمەلگە ئاشۇ-
رۇشتىن سۆز ئېچىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئۈزۈل-
كېسىل غەلىبىسىنىمۇ قولغا كەلتۈرگىلى بولمايتتى. دۇنيا دائىرىسىدىن ئېلىپ ئېيت-
قاندا، بۇ ھەرىكەت130نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە. كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقىنىڭ
قۇرۇلغانلىقى، «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» نىڭ ئېلان قىلىنغانلىقى،
كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ باشلانغانلىقىنىڭ ئالامىتى.
«كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» نىڭ بىرىنچى جۈملىسىدىلا ئاساسى مەقسەت
ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان. «بىر ۋەھىمە، كوممۇنىزم ۋەھىمىسى ياۋروپادا ئارىلاپ
يۈرۈيدۇ. كونا ياۋروپانىڭ ھەممە كۈچلىرى — پاپا ۋە چار پادىشا، مېتتېرنىخ ۋە
گىزو، فىرانسىيە رادىكاللىرى ۋە گېرمانىيە ساقچىلىرى بۇ ۋەھىمىنى قوغلىۋېتىش
ئۈچۈن مۇقەددەس ئىتتىپاق تۈزۈشتى.» («ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»
ئۇيغۇرچە نەشرى 26-بەت) ماركس بىلەن ئېنگېلس بۇ يەردە دەۋاتقان ياۋروپادىكى
بارلىق ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى قاتتىق قورقۇتقان «ۋەھىمە» دەل كوممۇنىزم
ھەرىكىتىدۇر. كوممۇنىستىك ئىدىيىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ
70-يىللىرىدا فىرانسىيىدە پارىژ كوممۇنىسى بارلىققا كەلدى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باش-
لىرىدا روسىيىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى بولۇپ بەردى. ئۇلار كوممۇنىستىك ئىجتىمائىي
تۈزۈمنى يولغا قويالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ چوڭقۇر تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە
كوممۇنىزم ھەرىكىتى ئىكەنلىكىدە شەك يوق.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان كوممۇنىزم ھەرىكىتى مەملىكىتىمىزدە تېخىمۇ
جۇش ئۇرۇپ، ئالغا قاراپ راۋاجلاندى. ھازىر بىز يېڭى تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويـ
دۇق. پارتىيىمىز، پۈتۈن پارتىيە ۋە پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ
زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئېلىپ بېرىپ، دۆلىتىمىزنى يۈكسەك
ماددىي مەدەنىيەت ۋە يۈكسەك سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتكە ئىگە قۇدرەتلىك
دۆلەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتا رەھبەرلىك قىلىۋاتىدۇ. بۇ، پارتىيىمىز قۇرۇلغاندىن
بېرى كۆرۈلۈپ باقمىغان كۆلەمدە غايەت زور، ئەھمىيىتى چوڭقۇر بولغان كوممۇنىزم
ھەرىكىتىدۇر. دېمەك كوممۇنىزملىق ئىدىيە ۋە كوممۇنىـ
زىمنىڭ ئەمەلىيىتى بۇرۇنلا بىزنىڭ رېئال تۇرمۇشىمىزدا مەۋجۇت ئىدى. بىزنىڭ
كۈندىلىك تۇرمۇشىمىز كوممۇنىزمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كوممۇنىزمدىن ئايرىلالـ
مايدۇ. بىز شۇغۇللىنىۋاتقان ئىشلار كوممۇنىزمنىڭ ئۇلۇغ نىشانى بىلەن چەمبەر-
چاس باغلانغان. بىزنىڭ پارتىيىمىز -كوممۇنىستىك پارتىيە، ياشلار ئىتتىپاقى،
كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى، ياش ئەۋلادلار كوممۇنىزمنىڭ ئىز باسارلىرى،
نامىدىنلا مەلۇمكى، ئۇلار كوممۇنىزم ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. پارتىيە ئىچى ۋە سىرـ
تىدىكى شۇنچە كۆپ قەھرىمان، نەمۇنىچىلار ئىنقىلابىي غايە ئۈچۈن قەھرىمانلارچە
كۈرەش قىلدى. مىڭلىغان-ئونمىڭلىغان ئىنقىلابىي قۇربانلار «ياشىسۇن كوممۇنىزم»
دېگەن شوئارنى توۋلاپ، ئۆزىنىڭ ھاياتىنى قۇربان قىلدى. نېمە ئۈچۈن؟ پۇل، نام
ئورۇن ئۈچۈنمۇ؟ ئۇنداق ئەمەس. ئۇلار ئەڭ ئاخىرىدا كوممۇنىزمدىن ئىبارەت گۈزەل
غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى كۆزدە تۇتقان. ئۇلار شۇنى بىلگەنكى، شەخسىيەتچىلىك
قىلىش، شەخسىي مەنپەئەت ئۈچۈن باشقىلارغا زىيان سېلىش، تەييارتاپلىق، راھەتپەـ
رەسلىك، پارازىتلارچە كۈن ئۆتكۈزۈش، كەيپ-ساپاغا بېرىلىشتەك پەسكەشلىكلەر
ئەڭ يىرگىنچلىك. تارىخ ئۇلارنىڭ ئىدىيىسى ۋە ھەرىكىتىنىڭ توغرىلىقىنى ئاللا-
قاچان ئىسپاتلىدى. پۈتۈن مەملىكەت ئازات بولۇشتىن ئىلگىرى بىز كوممۇنىزم ئىـ
دىيىسىگە تايىنىپ ياپۇن جاھانگىرلىكى ئۈستىدىن غەلىبە قىلدۇق. گومىنداڭ ئەكـ
سىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدۇق. بۈگۈنكى كۈندە سوتسىيالىـ
زم ئىشلىرىنى يۈكسەلدۈرۈش، مۇشۇ ئەسىر ئىچىدە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشـ
تۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن كوممۇنىزم ئىدىيىسىگە تايىنىمىز. كوممۇنىزم ئىدىيىسى بولـ
مىسا ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنىڭ تۈنۈگۈنى، بۈگۈنى، كەلگۈسىمۇ بولمايدۇ.
ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنىڭ بارلىقى بولمايدۇ. بىر مىليارت خەلقىمىز-
نىڭ پارلاق ئۈمىدى ۋە بەختىمۇ بولمايدۇ. شۇڭا «كوممۇنىزم-ئەمەلىيەتنىڭ سىنىـ
قىدىن ئۆتمىگەن» «قۇرۇق خىيال» دېگەن قاراشلارنىڭ ھەممىسى تۈپتىن خاتا.
بىز يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە ئېلىپ بارغان بارلىق كۈرەشلەر كوممۇنىزم
ھەرىكىتىنىڭ ئۇلۇق ئەھمىيىتى ئەمەسمۇ؟ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن بىز شۇـ
غۇللانغان سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىمۇ كوممۇـ
نىزم ھەرىكىتىنىڭ ئۇلۇق ئەھمىيىتى ئەمەسمۇ؟ بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، كومـ
مۇنىزمدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ ھەقىقەت مەملىكىتىمىزدىمۇ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىـ

خى ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئەمەلىيەت داۋامىدا ئىسپاتلاندى، بۈگۈنكى كۈندە ھەر بىرىمىز ئۇنى ئەمەلىي تۇرمۇشىمىزدا ھېس قىلالمايمىز. كەلگۈسىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمگە كەلسەك، بىز ئۇنى تېخى ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈپ كۆرمىدۇق، ماركس، ئېنگېلس ئۆز ۋاقتىدا كوممۇنىزم جەمئىيىتىنى ئومۇمىي جەھەتتىن تەسەۋۋۇر قىلىپ ئۆتكەن ئىدى. بۇ تەسەۋۋۇرلارنىڭ توغرىلىقى زادى قانچىلىك دەرىجىگە يەتكەنلىكى، بولۇپمۇ ئۇنى، ئۇلار تەسەۋۋۇر قىلغان يول ۋە ئۇسۇل بويىچە ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولۇش— بولماسلىقىنى يەنە ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ قىرىدىكى خاتا نۇقتىنەزەرنى ئوتتۇرىغا قويغان يولداشلار يالغۇز مۇشۇ نۇقتىنىلا كۆزدە تۇتقان ئەمەس. ئۇلار كوممۇنىزمنىڭ بىر ئەمەلىيەت جەريانى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ ئىنكار قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇلار كوممۇنىزم بىلەن ئەمەلىيەتنىڭ ئايرىلماس مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. بىزنىڭ بىلەن بىزنىڭ بۈگۈن ئېلىپ بارغان ۋە ھازىر ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىنقىلابىي كۆرەشلىرىمىزنىڭ كوممۇنىزمنى ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇنى پەقەت بىر قۇپ—قۇرۇق نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ.

پارتىيىمىز رەھبەرلىك قىلغان كوممۇنىزم ھەرىكىتى بىر نەچچە تارىخىي باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى. ھازىر بىز شۇغۇللىنىۋاتقان كوممۇنىزم ھەرىكىتى ئومۇمىي مەنىدىكى كوممۇنىزم ھەرىكىتى بولماستىن بەلكى كوممۇنىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولغان سوتسىيالىزمنىڭ تۈۋەن باسقۇچىدىكى كوممۇنىزم ھەرىكىتى، ئەمما بەزى كىشىلەر قانداقتۇر، سوتسىيالىزم باسقۇچىدا كوممۇنىزمنى تەشەببۇس قىلىش، كوممۇنىستىك ئىدىيە ۋە ئەخلاق توغرىسىدىكى تەشۋىق تەربىيىنى كۈچەيتىش، «تارىخىي باسقۇچتىن ھالقىپ كەتكەنلىك بولىدۇ» ئۇ «ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش سىياسىتىگە زىت كېلىدۇ» دېيىشتى. بۇنداق نۇقتىنەزەر ۋە كۆز قاراش پۈتۈنلەي خاتا. بىز يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىدە بارلىق خىزمەتلەرگە كوممۇنىستىك ئىدىيە سىستېمىسى ئارقىلىق يېتەكچىلىك قىلىشتا چىڭ تۇردۇق. «جان دىل بىلەن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش»، «ئادىل، خالىس بولۇش» «قىلچەمۇ ئۆز مەنپەئەتىنى كۆزلىمەي، باشقىلارنىڭلا مەنپەئەتىنى كۆزلەش» تىن ئىبارەت كوممۇنىستىك روھنى تەشەببۇس قىلدۇق. ھازىر كوممۇنىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى بولغان سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە نېمە ئۈچۈن كوممۇنىستىك ئەخلاقنى تەشەببۇس قىلىشقا بولمايدىكەن؟. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىماتتا «ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش» پىرىنسىپىغا ئەمەل قىلىش كېرەك. بىز چوقۇم بۇ پىرىنسىپنى

ئىزچىللاشتۇرۇشىمىز كېرەك. ھەمدە تەڭ تەقسىماتچىلىققا قارشى تۇرۇشىمىز لازىم.
ئەمما بۇ پرىنسىپنى يولغا قويۇش خەلق ئاممىسى ئىچىدە كوممۇنىستىك ئەمگەك
پوزىتسىيىسىنى تەشۋىق قىلىشنى چەتكە قاقمايدۇ. بەلكى بۇ پرىنسىپنى يولغا
قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئامما ئىچىدە كوممۇنىستىك ئەمگەك پوزىتسىيىسىنى
ھەقىقىي ئەمگەك قىلىش، ئۆز مەنپەئەتىنى كۆزلىمەي، ئومۇمنىڭ مەنپەئەتىنى كۆز-
لەش روھىنى تەشەببۇس قىلىشىمىز كېرەك. ئەمەلىيەتتە پارتىيە ئىچىدىمۇ-سىرت-
ىدىمۇ ھەممە ۋاقىت، ھەممە جايدا مۇنداق يۈكسەك ئەمگەك بىلەن قىزغىنلىشىپ
كېلىۋاتقان ئادەملەر بار. بىر مۇنچە كوممۇنىستلار، بىر مۇنچە ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى
ۋە ئىلغار شەخسلەر ھەر كۈنى، ھەر ئايدا ئەشۇنداق ئالىي جاناپ كوممۇنىستىك
ئەمگەك بىلەن قىزغىنلىشىپ كەلمەكتە. ئويلاپ بېقىڭلارچۇ، ئۆز ھاياتىدىن كېچىپ،
باشقىلارنى قۇتقۇزدۇرۇشتەك ئىلغار ئىش ئىزلىرىنى بولۇپمۇ ۋەتەننى قوغداش، خەلق-
نىڭ ھاياتى ۋە مال-مۈلكىنى قوغداش يولىدا ئۆزىنىڭ بەختىنى قۇربان قىلغان
ھەتتا ئۆز ھاياتىنى بېغىشلىغان ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسى ۋە ھەرىكىتىنى، «ئەمگەككە
قاراپ تەقسىم قىلىش» پرىنسىپى بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولامدۇ؟ ئەمگەككە قاراپ
تەقسىم قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش بىلەن كوممۇنىستىك ئەمگەك پوزىتسىيە-
سىنى تەشەببۇس قىلىش، بىر-بىرىگە زىت ئەمەس. ئۇلار بىر-بىرىنى تولۇقلاي-
دۇ ۋە بىر بىرىگە ماسلىشىدۇ. كوممۇنىستىك ئەمگەك پوزىتسىيىسىنى تەشەببۇس قى-
لىش، ھەر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى كوممۇنىستىك ئەخلاق ئارقىلىق بىر تەرەپ قى-
لىشنى تەشەببۇس قىلىش — «ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش» تۈزۈمىنىڭ يولغا
قويۇلۇشىغا. سوتسىيالىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدىكى تۈرلۈك سىياسەت-
لەرنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشىغا توسقۇن بولمايلا قالماستىن بەلكى ئۇلار ئۈچۈن
كەم بولسا بولمايدىغان تولۇقلىما بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سان-ساناقسىز پاكىتلار
شۇنى بىلدۈرىدىكى، قەيەردە كوممۇنىستىك تەربىيە كۈچەيتىلگەن بولسا، شۇ يەردە
«ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش» پرىنسىپى ئوبدان ئىجرا قىلىنغان، كىشىلەر-
نىڭ ئەمگەكتىكى ئاكتىپچانلىقىمۇ ئۈستۈن بولغان. ئۇلار قىيىنچىلىقنى ئۆزىگە ئالدۇ-
رۇپ، قولايلىقنى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بەرگەن. قەيەردە كوممۇنىستىك ئىدىيە تەر-
بىيىسى تاشلاپ قويۇلغان ياكى ئاجىزلاپ قالغان بولسا شۇ يەردە ھەممىدە پۇلغا
كۆز تىكىش خاھىشى پەيدا بولۇپ، «ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش» «ھەققە
قاراپ ئىشلەش» كە ئايلىنىپ قالغان. ھەممە ئىشتا يىپتىن-يىڭنىسىگىچە ھېساب-
لىشىدىغان، سەرلەپ -مۇقاللاپ ئولتۇرىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلگەن. ئىنتىزام بو-
شۇشۇپ، كەتكەن. چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىك ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك يامراپ كەتكەن.
بۇلاردىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، سوتسىيالىزم باسقۇچىدا كوممۇنىزمنى تەشەببۇس قى-
لىش- «تارىخىي باسقۇچتىن ھالقىپ كەتكەنلىك بولىدۇ». ئۇ «ئەمگەككە قاراپ
تەقسىم قىلىش» سىياسىتىگە زىت كېلىدۇ دېگەن قاراشلارنىڭ ھەممىسى تۈپتىن خاتا.

AltunOq

« ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخى » پروگراممىسى ※

ئىككىنچى پاراگراف: ئورخۇن ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ مەزمۇنى ئىزاھلىق تونۇشتۇرۇلىشى

1. كولتېگىن مەڭگۈ تېشى، كۆلتېگىن تارىخىي شەخس، كۆلتېگىننىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرى، مەڭگۈ تاشنىڭ پۈتۈلىشى، سوۋالىق تېكىن، كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشىنىڭ ئىزاھلىق مەزمۇنى.

2- تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى، تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشىنىڭ پۈتۈلىشى ۋە ئىزاھلىق مەزمۇنى.

3. ماگىلىيان بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى، مەڭگۈ تاشنىڭ پۈتۈلىشى. ئىزاھلىق مەزمۇنى.

4. كۆلچۇر مەڭگۈ تېشى ۋە ئۇنىڭ ئىزاھلىق مەزمۇنى.

5. مويۇنچۇر — تارىخىي شەخس، مويۇنچۇر ۋە ئىنىگو بېكىن (مەلىكە) مويۇنچۇرنىڭ تارىخىي خاراكتېرىستىكىسى — مويۇنچۇر مەڭگۈ تېشىنىڭ پۈتۈلىشى ۋە ئىزاھلىق مەزمۇنى.

6. باشقا مەڭگۈ تاشلارنىڭ تارىخىي ئىزاھى ۋە مەزمۇن تەپسىلاتى.

ئۈچىنچى پاراگراف: ئورخۇن ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ بەدىئىي يادىكارلىقلىرى ۋە قىممىتى

1. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا بايان قىلىنىش ۋە تەسۋىرلەش ۋاستىلىرى، ئۇلارنىڭ مىساللىرى.

2. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا تارىخىي چىنلىق، مەنىۋى ياخشىلىق ۋە بەدىئىي گۈزەللىك مەسىلىلىرى، شېئىرىي، نەسرىي ۋە رىتورىك ئالامەتلەر.

3. ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا پىكىر ۋە تەۋسىيە، ئېتنىك ۋە فولكلور مەسىلىلىرى.

III باب

يەنسەي - تالاس ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى

بىرىنچى پاراگراف: يەنسەي تالاس ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە

1. يەنسەي — تالاس مەڭگۈ تاشلىرى چۈشەنچىسى، يەنسەي — تالاس مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ يېزىلىشى ۋە تېپىلىش تارىخى.

2. يەنسەي — تالاس مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ تىلى ۋە يېزىقى، تەتقىق قىلىنىش ئەھمىيىتى ۋە تارىخى.

ئىككىنچى پاراگراف: يەنسەي ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى

※ بېشى ئۆتكەن ساندا

ئۈچىنچى پاراگراف: تالاس ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى

يەنسەي تالاس ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرى ۋە قىممىتى

IV بۆلۈم

ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى

I باب

ئىدىقۇت خانلىقى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت دەۋرى

بىرىنچى پاراگراف: ئىدىقۇت دەۋرى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشى.

1. تۇرپان ئويمانلىقىدا ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىي هاياتى، چېشى (گوسى) ۋە ئوخۇ قەبىلىلىرىنىڭ ئېتنىك ئالامەتلىرى، قەدىمكى قاراقوجۇ ۋە يارغۇل شەھەر مەدەنىيىتى ۋە هۈنەر سەنئىتى، ئاستانە ۋە ئايدىڭكۆل مەدەنىي يادىكارلىقلىرىدا قەدىمكى مەدەنىي ھايات، تۇرپاندا مەتبەچىلىك.

2. پانتېكىن باشچىلىقىدا تۇرپان دىيارىغا كۆچكەن شەرقىي ئۇيغۇرلار، «كۆچ-مۆچ» ۋە بىككە تەككىن توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر.

3. ئىدىقۇت خانلىقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى، ئىدىقۇتتا بۇددا، مانى ۋە خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئۇيغۇرلار، بېزەكلىك، سىڭگىم ئېغىرى، مۇرتۇق، يارغۇل ئېهرانلىرىدا سەنئەت ۋە ئىدىيولوگىيە.

4. ۋاڭيەندى «ئىدىقۇتتا ئەلچىلىك خاتىرلىرى» ناملىق كىتابىدا، مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇلۇغەتىت تۈرك» ناملىق ئەسىرىدە، يەلى چۈسەي ئۆز نەزمىلىرىدە، جۇۋەينى «تاۋارىخىي جاهان كۇشاي» ناملىق ئەسىرىدە ئىدىقۇت ئۇيغۇر مەدەنىيىتى توغرىسىدا؛ ئىدىقۇت ۋە خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىنىي ھەمكارلىقلىرى.

ئىككىنچى پاراگراف: بارچۇق ئارت تېكىن تەزكىرىسى ۋە مەنگۈ تېشى.

1. بارچۇق ئارت تېكىن تەزكىرىسى («يېڭى يۈەن نامە») ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى.

2. بارچۇق ئارت تېكىن مەنگۈ تېشى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى.

3. ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ چىڭگىزخان ئىستىلاسى دەۋرىدىكى مەدەنىي تۇرمۇشى، چىڭگىزخان قىزلىرى تۇرپاندا، ئىدىقۇت قوشۇنلىرى خارازمدە، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە زىيالىيلىرىنىڭ چىڭگىزخان ھاكىمىيىتى سىستېمىسىدا تۇتقان ئورنى ۋە ئۇيغۇر تىلى — ئەدەبىياتىدىكى ئۇيغۇرىزم دەۋرىنىڭ باشلىنىشى،

ئۈچىنچى پاراگراف: «تۇرپان تېكىستلىرى» ۋە تۇرپانشۇناسلىق مەسىلىلىرى

1. تۇرپان تېكىستلىرى» نىڭ تېپىلىشى، ئېلىپ كېتىلىشى ۋە لېكوك، رىشات ھېكمىتى

قاتارلىقلار تەرىپىدىن نەشر قىلىنىشى.

2. «تۇرپان تېكىستلىرى» نىڭ ئاساسىي كاتالوگلىرى.

3. چەتئەل شەرقشۇناسلىرىنىڭ تۇرپان تېكىستلىرى ئۈستىدىكى تەتقىقاتى

«تۇرپان تېكىستلىرى» ئىدىقۇت خانلىقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مۇھىم مەنبەيى.

باب II

ئىدىقۇت خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم يادىكارلىقلىرى

بىرىنچى پاراگراف: «ئىككى تېكىن ھېكايىسى»

1. ھېكايىنىڭ تېپىلىشى، تىلى ۋە بەدىئىي قىممىتى.
2. ھېكايىنىڭ ئاساسىي ۋەقەلىك مەزمۇنى ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنى

ئىككىنچى پاراگراف: «ياغاچچى بىلەن رەسسام ھېكايىسى»

1. ھېكايىنىڭ تېپىلىشى، تىلى ۋە ھېكايىنىڭ تېماتىك قىممىتى.
2. ھېكايىنىڭ ۋەقەلىك مەزمۇنى ۋە ئىدىيىۋى مەزمۇنى.
3. ھېكايىنىڭ بەدىئىي تەسۋىرلەش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى.

ئۈچىنچى پاراگراف: «ئىرق پۈتۈك»

1. نەسرىي ئەسەرنىڭ تېپىلىشى، تىلى ۋە ژانىر خاراكتېرى.
2. ئەسەردىكى تەبىئەت كۆز قاراشلىرى ۋە بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئالامەتلىرى.
3. «ئىرق پۈتۈك» نىڭ ئېتىنىك قىممىتى ۋە ئەنئەنىۋىي ئىپادىلىرى.

باب III

ئىدىقۇت دەۋرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي نامايەندىلىرى

بىرىنچى پاراگراف: ئاپرىنچۇر تېكىن ۋە ئۇنىڭ شېئىرىيەت سەنئىتى

1. ئاپرىنچۇر تېكىن — مەشھۇر ئىدىقۇت دەۋرى ئۇيغۇر شائىرى.
2. ئاپرىنچۇر تېكىننىڭ «ئىلاھىيە» ۋە «سۆيگۈ» ناملىق شېئىرى، شېئىرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە شېئىردىكى ئىدىيىۋى پىكىر.
3. ئاپرىنچۇر تېكىن شېئىرىيىتىنىڭ بەدىئىي ئالاھىدىلىكى، شېئىردىكى تىلى، شېئىردىكى ئاھاڭدارلىقى، قوشۇغ (قەسىدە)، قوشما (قوشاق)، تاقشۇت (بېيىت) شەكىللىرى، شائىرنىڭ باش قاپىيە ۋە ئاياغ قاپىيە جەھەتتىكى تۆھپىلىرى.

(داۋامى كەلگۈسى ساندا)

بىزنىڭ ئالىملىرىمىز

فىلولوگىيە پەنلىرى پروفېسسورى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەت ئىمىن

حورى سوداۋ (ياپونىيە) فوتوسى

شەرەپ

تۆھپە

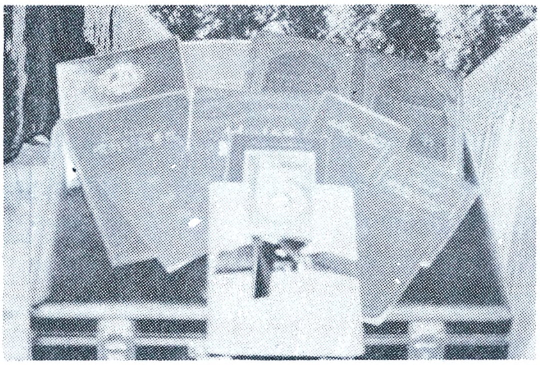

نۇرباي فوتوسى

مۇھەممەت تۇرسۇن فوتوسى

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ژۇرنىلى

喀 什 师 范 学 院 学 报

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ژۇرنىلى
تەھرىر بۆلۈمى نەشىر قىلدى
شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش ئارمىيىسى
يېزا ئىگىلىك 1- دىۋىزىيە مەتبەئەسىدە بېسىلدى

باھاسى: 0.60 تىيىن
نومۇرى: CN65 - 1014/z
AltunOq